

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Природничий факультет
Кафедра біології та екології

Маленко Я.В., Ворошилова Н.В., Поздній Є.В.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

частина I

Кривий Ріг - 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Природничий факультет
Кафедра біології та екології

Маленко Я. В., Ворошилова Н. В., Поздній Є. В.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
частина I

Кривий Ріг - 2024

УДК 330.341:502/504(075.8)

М - 18

Маленко Я. В., Ворошилова Н. В., Поздній Є. В. Глобалізація та екологічні проблеми: навчальний посібник / за ред. Я. В. Маленко. Кривий Ріг: КДПУ, 2024. Частина I. 291 с.

Автори-укладачі:

Маленко Яна Вячеславівна, кандидат біологічних наук, доцент кафедри біології та екології Криворізького державного педагогічного університету;

Ворошилова Наталія Володимирівна, кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри екології Дніпровського державного аграрно-економічного університету;

Поздній Євген Валентинович, асистент кафедри біології та екології Криворізького державного педагогічного університету, військовослужбовець.

Рецензенти:

Білова Н.А. доктор біологічних наук, академік УЕАН, професор, професор кафедри підприємництва та економіки підприємства Університету митної справи та фінансів;

Чувасова Н.О. доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри біології та екології Криворізького державного педагогічного університету;

Голобородько К.К. доктор біологічних наук, професор, головний науковий співробітник НДЛ наземної екології, лісового ґрунтознавства та рекультивациі земель НДІ біології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

*Рекомендовано до друку
рішенням Науково-методичної ради Криворізького державного
педагогічного університету (протокол № 2 від 12.09.2024 р.).*

Навчальний посібник присвячено висвітленню сутності глобалізації та екологічних проблем як складових створення сучасної наукової картини еволюції світосистеми. Викладено теоретичні та методологічні засади глобалістики. Розглянуто глобальні екологічні проблеми як наслідок взаємодій у системі «людина – суспільство – природа». Деталізовано аспекти інтерсоціальних глобальних проблем сучасності. Визначено специфіку антропологічного виміру глобальних проблем. Окреслено сутність та засади концепції сталого розвитку людства мережевої епохи третього тисячоліття.

Видання рекомендовано для здобувачів природничих спеціальностей закладів вищої освіти (101 Екологія, 091 Біологія, 014 Середня освіта), аспірантів, екологів, вчителів біології закладів загальної середньої освіти.

© Маленко Я. В., Ворошилова Н. В., Поздній Є. В., 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	12
ЛЕКЦІЯ 1. Глобалізація як феномен сучасного етапу розвитку людства	12
ЛЕКЦІЯ 2. Глобальні проблеми сучасності як система.....	29
РОЗДІЛ II. ЕКОЛОГІЧНИЙ (АНТРОПОСОЦІОЕКОЛОГІЧНИЙ) АСПЕКТ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	42
ЛЕКЦІЯ 3. Глобальні екологічні проблеми як наслідок взаємодій в системі «людина – суспільство – природа».....	42
РОЗДІЛ III. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СИСТЕМ «СУСПІЛЬСТВО - СУСПІЛЬСТВО» ТА «ЛЮДИНА - СУСПІЛЬСТВО».....	70
ЛЕКЦІЯ 4. Інтерсоціальні глобальні проблеми розвитку сучасного світу.....	70
ЛЕКЦІЯ 5. Антропосоціальні глобальні проблеми сучасності.....	107
РОЗДІЛ IV. ГЛОБАЛЬНІ ЦІЛІ ЛЮДСТВА МЕРЕЖЕВОЇ ЕПОХИ ТРЕТЬОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ.....	155
ЛЕКЦІЯ 6. Глобальні виклики та проблеми сталого розвитку.....	155
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.....	191
ГЛОСАРІЙ.....	204
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	227
ДОДАТКИ.....	231

ПЕРЕДМОВА

Кожен етап розвитку людства є унікальним, неповторним, специфічним, сповненим контрастів і протиріч, здобутків і втрат, свобод і взаємозалежностей, питань, відкриттів, таємниць та нових питань. Історія розвитку Людини розумної, як лише одного з множини проявів формовтілення живої речовини біосфери, є органічною складовою багатовимірною макроеволюційного процесу. Маючи закладені природньо особливості, людина визначила свій статус у системі органічного світу як *Homo sapiens* (Людина розумна), нарекла себе *Homo faber* (Людина діюча, творець), *Homo socialis* (Людина суспільна), *Homo symbolicus* (Людина символічна, тобто істота здатна створювати символи, найголовнішими з яких є знакові системи мови (*Homo Semioticus*)) та отримала специфічну, порівняно з іншими істотами, траєкторію розвитку. За мізерний в масштабах Всесвіту та еволюції життя час вона стала гіпереврїбїонтним, панойкуменним видом, перетворивши, завдяки розуму й кумуляції досвіду багатьох попередніх поколінь (культури), простір майже всієї біосфери у власну екологічну нішу.

Бурхлива й тріумфальна хода науково-технічного прогресу в минулому сторіччі та ігнорування особливостей просторово-часової організації екологічних систем вже на початку ХХІ сторіччя призвели до втрати оптимістично-технологічних конотацій, чіткого усвідомлення негативних наслідків діяльності людини на планеті в глобальному, зональному та регіональному масштабах, трансформації світоглядних наративів та інтелектуальних візій, усталення майбутнього горизонтом цілепокладання на фоні загострення глобальних проблем, усвідомлення безальтернативності біосферосумісності людини та природи, реалій існування людства мережевої епохи третього тисячоліття [36]. Як зазначає З. Бауман: «глобалізація – це неминуча фатальність нашого світу, незворотний процес, який у рівному ступеню та рівним чином стосується кожної людини» [4].

Сьогодні весь прогресивний світ зацікавлений у розробці ефективних науково обґрунтованих шляхів і механізмів спрямування у конструктивне русло процесів глобалізації, справедливому розподілі вигод, розв'язанні конфлікту між природою людини та природою природи, визначенні оптимальної стратегії адаптивної діяльності, що, за умови глобального солідаризму, уможливить втілення принципу «рівності поколінь» та подальше процвітання виду *Homo sapiens* [34, 36]. Це вимагає кардинальних змін пріоритетів, парадигм, вимірів, принципів організації діяльності, управління, контролю, відповідальності на всіх рівнях у всіх галузях і сферах життя з урахуванням новітніх досягнень, передового світового досвіду, визначальних імперативів розвитку людства, припинення самовідчуження людяності від людини та ескалації антицінностей.

Однією з найвідоміших нових концептуальних доктрин кінця ХХ - початку ХХІ століть є теорія сталого розвитку, в основу якої покладено поняття «потреби» та «обмеження» і яка передбачає глибинну трансформацію відносин людини суспільства споживання та навколишнього середовища з метою подолання загрози омніциду, подальшого економічного зростання, формування глобальної

і гуманістичної за сенсом екологічної політики на принципах інтрагенераційної та міжгенераційної рівності, підняття рівня локальної політики до рівня глобальної влади як засобу попередження глобальної нестабільності, відмежування влади від зобов'язань, прояву негативних ефектів стратифікації «індивідуалізованого» суспільства тощо. Концепція сталого розвитку, як ідея самоорганізації людства в ресурсно, просторово, часово обмеженому обсязі глобальної метасистеми (біосфери), надає екологічному глобальному солідаризму і консолідації статус глобального імперативу XXI століття. Очікувана результативність сталого розвитку та уникнення перетворення цілей ідеї на інструмент піару, популістський паліатив, вимагає духовної зрілості, культури *Homo sapiens*. Саме вони спрямовують енергію людини не на підкорення, панування, споживацьке перетворення природи, а на формування духовних якостей і цінностей людини сучасності як особистості, що існує та функціонує у сучасному світі у сучасний період розвитку цивілізації, адаптується до швидкозмінних умов середовища, використовуючи сучасні технології, інформаційні-комунікаційні засоби, взаємодіє з різноманітним культур та ідей на фоні епохальних викликів (кризи модерності, ослаблення колективної ідентичності, толерантності до відмінностей, великих можливостей і великих ризиків, невизначеності та відсутності загальноновизнаних гідних довіри авторитетів, потреби постійного вдосконалення, здатності виходити за рамки та втечі від свободи вибору в умовах плюралізму, пошуку ідентичності тощо).

Визнанням та обов'язковим інструментом комплексного механізму реалізації цілей сталого розвитку є освіта, місія якої у суспільстві унікальна. Освіта – це атрибут людства, феномен суспільного життя, чинник розвитку цивілізації, концепт розуміння ролі людини у біосфері та Всесвіті, складова адаптивних стратегій існування та виживання людства у межах екологічної метасистеми, основа безпеки, добробуту, функціонування та процвітання етносу, нації, держави, засіб творення особистості, її мислення, бачення сенсу життя. Як соціальне й культурне явище, вона є своєрідним індикатором і медіатором взаємодій соціуму з навколишнім світом, основою зв'язку досвіду та культури, акцептором викликів і запитів суспільства, каталізатором його адаптивних змін. Освіта одночасно гнучкий та певною мірою консервативний соціальний інститут, в діяльності якого суттєве значення має принцип *Festina lente*, який дозволяє їй стати фундаментом підготовки компетентної особистості (грамотної, соціально адаптованої, професійно орієнтованої, духовної, здатної до самовдосконалення), а не кузнею втрачених поколінь, позбавлених опори та орієнтирів діяльності духовних аутсайдерів [34].

Реалії та запити сьогодення вимагають системності, якості, мобільності, інноваційності, варіативності, комплексності моніторингу та вдосконалення організації освітнього процесу, що в свою чергу, актуалізує й питання розробки та впровадження його сучасного навчально-методичного забезпечення [35]. Поява навчальної дисципліни «Глобалізація та екологічні проблеми» у переліку освітніх компонентів вільного вибору здобувачів природничих та освітніх спеціальностей загальної вищої освіти не випадкова. Ця пропозиція обґрунтована:

інтегральним характером питань; системним аналізом інтерпретації глобальних проблем людства на основі праць видатних науковців, фахівців-практиків, урядовців, громадських діячів; синтетичним підходом до формування компетентнісного капіталу здобувачів на основі поєднання знань, вмінь та навичок, отриманих у процесі опанування освітніх компонентів загальної та професійної підготовки чинних освітніх програм; комплексним підходом до усвідомлення сутності, структури, взаємозв'язків глобальних процесів і проблем епохи емерджентності.

Навчальний посібник розроблений з метою забезпечення викладання навчальної дисципліни «Глобалізація та екологічні проблеми» здобувачам бакалаврського та магістерського рівнів вищої освіти спеціальностей 101 Екологія, 014 Середня освіта (Біологія та здоров'я людини). Він складається з двох частин, які містять матеріали лекцій і практичної складової вивчення курсу. Концепція формування змісту навчального посібника ґрунтується на таких принципах:

- фундаменталізація змісту, що передбачає міждисциплінарну інтеграцію знань з різних галузей, встановлення зв'язків між розділами, використання міжпредметної змістової інформації;
- науковість, оскільки викладання матеріалу навчальних тем базується на використанні наукових досліджень вчених і дослідників з різних галузей знань: глобалістики, системології, екології, біології, фізики, філософії, культурології, історії, соціології, освіти тощо; використовуються як класичні фундаментальні праці всесвітньо відомих науковців, так і сучасні публікації полемічного й фактологічного характеру, які вимагають подальших досліджень;
- актуальність, що обумовлена включенням матеріалів, які відбивають сучасні тенденції розвитку глобалістики, глобальної екології;
- професіоналізація як орієнтація змісту на практичне застосування теоретичних знань і вмінь в реальній практичній діяльності фахівця-еколога, біолога чи вчителя біології та екології;
- оптимальність, яка забезпечується змістовим обсягом викладу сутності теоретичних питань та логічною завершеністю їхнього засвоєння, що досягається завдяки наявності стислого резюме ключових питань у висновках кожної теми та обговоренням проблематики у процесі полеміки;
- модульність, що полягає у структуруванні тематичного змісту посібника за чотирма розділами;
- наочність, яка забезпечена наявністю ілюстративного матеріалу до кожної теми (всього перша частина навчального посібника містить 73 ілюстрації (45 розміщено в основній частині, 28 – у додатках), у тому числі: 40 таблиць; 33 рисунки, з яких 11 - фотографії видатних вчених; 22 - схематичні зображення);
- структурованість навчальних тем, викладання кожної з яких включає: назву, мету, план, текст основного змісту, узагальнюючі висновки, питання самоконтролю та полеміки, список використаних джерел.

Матеріали навчального посібника відповідають змісту дисципліни «Глобалізація та екологічні проблеми», яка належить до переліку вибіркового

освітніх компонентів професійної підготовки за спеціальністю. Цей компонент передбачений структурно-логічною схемою навчання фахівців ступеня магістр за освітньою програмою «Біологія та здоров'я людини» та відповідною схемою підготовки фахівців ступеня бакалавр за освітньою програмою «Екологія».

Предметом навчальної дисципліни є: багатопланове вивчення та осмислення глобалізації як нової геостратегічної реальності, як нового типу суспільного розвитку в напрямку формування світового устрою, що характеризується високим рівнем інтегрованості, цілісності, взаємозалежності, вільного руху фінансів, товарів, технологій, ідей та людських ресурсів; окреслення проблемного поля, ефектів і певних аспектів глобалізації; розкриття й усвідомлення сутності, причин виникнення, класифікації, наслідків, можливостей, способів та шляхів розв'язання глобальних проблем; встановлення каузальних зв'язків глобалізації зі станом екосфери, процесами техногенезу, адаптаціогенезу та регіоналізації, ідеями безальтернативності біосферосумісності людини і природи, змінами парадигм екології людини й освіти, стратегією та цілями сталого розвитку суспільства третього тисячоліття.

Курс має широкі міжпредметні зв'язки і логічно пов'язаний зі змістом таких нормативних і вибіркових навчальних дисциплін загального та професійного циклів підготовки фахівців: «Філософія», «Культурологія», «Біологія», «Основи екології», «Загальна екологія», «Екологія людини», «Екологічні ризик та безпека», «Біосферологія», «Біорізноманіття та стратегія сталого розвитку», «Проблеми фундаментальної екології», «Теорія та практика сучасної екології», «Актуальні проблеми української історії та культури», «Екологічна культура», «Охорона природи», «Психологія», «Соціально-політичні студії», «Релігієзнавство» тощо.

Мета навчальної дисципліни має комплексний характер, що включає: 1) формування у здобувачів вищої освіти загальних і спеціальних (фахових) компетентностей задля використання фундаментальних і прикладних засад глобалістики та глобальної екології у професійній педагогічній діяльності, пов'язаної з викладанням біології, екології, предметів здоров'язбережувальної галузі та / або у професійній діяльності у сфері екології, охорони довкілля та здоров'я людей, збалансованого природокористування; 2) систематизацію уявлень про: а) сутність, ефекти, етапи, наслідки, види, вектори глобалізації як самоорганізації людства у просторово-часових межах біосфери; б) сутність, причини, види, можливості та шляхи розв'язання глобальних проблем у сфері взаємодії природи і суспільства, суспільних відносин, розвитку людини та забезпечення її майбутнього; 3) поглиблення знань про глобальні екологічні проблеми як наслідок порушення адаптивних механізмів підтримки соціоприродної рівноваги екологічної метасистеми та кризи культури; 4) усвідомлення значущості для реалізації стратегії сталого розвитку екологічного імперативу, керованих форм використання, збереження, охорони біорізноманіття; 5) розвиток критичного екологічного та глобального мислення майбутніх фахівців.

Основні завдання:

- 1) формування у здобувачів вищої освіти уявлень про:
  - основні напрями еволюції сучасної світосистеми;

- теоретичні та методологічні засади глобалістики як міждисциплінарної галузі наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності, тенденцій, передумов і причин, факторів, ознак, ефектів, форм прояву процесів глобалізації;
- сутність означення, специфіку, критерії типології глобальних проблем сучасності;
- особливості економічної та культурної глобалізації;
- сутність, причини і наслідки, характеристики та шляхи розв'язання глобальних екологічних проблем на фоні техногенезу;
- екзистенціали людини в умовах глобалізації на фоні сучасних викликів, соціальної й ментальної трансформації, особливостей самоорганізації людства в обмеженому просторі та ємності екологічної метасистеми;
- значущість формування екологічної свідомості та культури в умовах реалій сьогодення;
- місію освіти як індикатора і медіатора взаємодій соціуму з навколишнім світом, акцептора викликів і запитів суспільства, каталізатора його адаптивних змін;

2) поглиблення знань здобувачів вищої освіти про:

- мегатренди, що визначають основні напрями розвитку людства в осяжному майбутньому;
- техногенез, техносферу, етапи розвитку технологій;
- екосферу та біосферу, екологічні катастрофи, кризи, надзвичайні ситуації полікризи;
- сутність, історичні витoki, засади обґрунтування та значущість екологічного імперативу, безальтернативності біосферосумісності людини;
- протистояння світового співтовариства зростанню агресії у світі на фоні високого рівня мілітаризації держав, проявів сепаратизму, радикалізму, екстремізму, ксенофобії, дискримінації;
- концепцію сталого розвитку і, зокрема, її екологічні аспекти та проблеми науки і освіти;
- світові центри досліджень глобальних проблем сучасності та авторів (науковців, фахівців-практиків, урядовців, громадських діячів) найвідоміших праць, ідей, теорій, що окреслюють сучасне бачення та сценарії розвитку людства;
- конкурентну стратегію сталого розвитку України в умовах глобалізації;
- формування глобального інформаційного суспільства (кіберпростір, віртуальна і доповнююча реальності, сек'ютиризація кіберпростору, діпфейк, інформаційний імунітет тощо);

3) розвиток практичних знань, умінь та навичок щодо:

- укладання наукових текстів різного стильового та жанрового спрямування (навчально-довідкові, власне наукові, лексикографічні статті, усні виступи, SEO-текстів тощо);
- використання загальнонаукових, спеціальних, конкретнонаукових методів у процесі реалізації різноспрямованих досліджень;
- удосконалення та безперервного розвитку власного наукового потенціалу, навчання протягом життя;
- висловлення власної думки усно і письмово, здатності логічно обґрунтовувати позицію;

- конструктивного керування емоціями, оцінювання ризиків, прийняття рішень, розв'язування проблем, здатності співпрацювати з іншими людьми;
- аналізу перебігу глобальних процесів і проблем у різномасштабних вимірах, ролі та внеску ООН, інших міжнародних урядових і неурядових інституцій та окремих персоналій у вирішенні глобальних проблем;
- пошуку, обробки, управління інформацією у професійній діяльності, презентації результатів досліджень;
- інтеграції теоретико-прикладних компетенцій з навчальної дисципліни у процес навчання біології та екології у закладах загальної середньої освіти та / або професійної діяльності фахівця-еколога;
- пропаганди наукових ідей у контексті глобальних тенденцій фундаменталізації, екологізації життєдіяльності людства, впровадження принципів і реалізації цілей сталого розвитку.

У результаті опанування навчальної дисципліни здобувач повинен:

знати: етимологію та дефініції понять «глобалізація», «глобалістика», «глобальний», «проблема», «глобальні проблеми», «глобальна екологія», «людство», «цивілізація», «етнос»; теоретичні та методологічні засади глобалістики та екології; плюралізм інтерпретації феномену глобалізації, суперечності та дуалізм сучасного її етапу; сутність, специфіку, критерії типології глобальних проблем сучасності; предметне поле дослідження глобальних проблем людства; зв'язок розвитку техносфери та глобальних проблем сучасності, конвергентні технології; особливості економічної та культурної глобалізації; глобальні екологічні проблеми (сутність, причини, наслідки, характеристика, шляхи подолання); сутність глобальної проблеми народонаселення та особливості демографічної політики на макро-регіональному і глобальному рівнях; вплив наслідків техногенезу на спосіб життя, безпеку та здоров'я населення, взаємодії різних соціальних спільнот усередині людства, невірності у світі; сутність, принципи, цілі, складові механізми, індикатори сталого розвитку; засади стратегії сталого розвитку України в умовах глобалізації; міжнародні організації, які досліджують глобальні екологічні зміни у світі та антитерористичні міжнародні конвенції ООН; функції екологічної культури як адаптивного механізму сталого розвитку екологічної метасистеми; передумови та концептуальні засади сучасних тенденцій розвитку освіти;

вміти: вибирати проблему дослідження з урахуванням її актуальності та значущості; аналізувати процеси глобалізації, глобальні проблеми світу, сучасні загрози світовій безпеці, взаємозв'язки глобальних проблем людства; передбачати глобальні наслідки впливу процесів техногенного навантаження та забруднення середовища існування; визначати завдання й оптимальні методи дослідження глобальних проблем; класифікувати за різними критеріями глобальні проблеми, надзвичайні екологічні ситуації; працювати з джерелами інформації, узагальнювати фактологічний матеріал і формулювати висновки та пропозиції; застосовувати наукову методологію для вдосконалення та розвитку власного наукового потенціалу, генерування інноваційних ідей;

структурувати проблему й виділяти причинно-наслідкові зв'язки при аналізі проблем регіонального, національного, глобального рівнів у різних галузях життєдіяльності суспільства; правильно та влучно застосовувати терміни, відповідно до їхніх дефініцій прийнятих у науці; інтегрувати теоретико-прикладні знання з навчальної дисципліни у професійну діяльність; демонструвати широку та системну обізнаність про методологію й основні підходи наукових досліджень у галузі природничих наук, глобалістики; здійснювати просвітницьку діяльність на основі цілісного системного наукового світогляду та глобального мислення.

Вивчення дисципліни передбачає здобуття та вдосконалення низки компетентностей здобувачів загального та професійного характеру (академічна, термінологічна, предметна, продуктивна, професійна, комунікативна; соціальна, інформаційна, інструментальна, загальнокультурна, мовленнєва) та формування програмних компетентностей різних рівнів (інтегральна, загальні, спеціальні), визначених освітньо-професійними програмами «Біологія та здоров'я людини», «Екологія». Опанування навчальної дисципліни передбачає також формування *soft skills* магістрів і бакалаврів, що мають унікальний, міжпрофесійний характер корисний для будь-якого виду діяльності, дозволяють швидко адаптуватися до нових умов, практикувати професійну мобільність, розв'язувати нестандартні життєві й професійні завдання, планувати власний бізнес, ініціювати створення стартапів, а саме: адаптивність (когнітивна гнучкість); критичне та креативне мислення; управління інформацією та медіаграмотність; вміння формулювати власну думку, приймати рішення та нести відповідальність за них; лідерські здібності (*leadership*); емоційний інтелект; поведінковий патерн; комунікація та робота у команді (*collaboration*); тайм-менеджмент (*team management*); самоорганізація, самопрезентація та самомотивація.

Перша частина навчального посібника висвітлює питання лекційної складової дисципліни «Глобалізація та екологічні проблеми».

У «Передмові» визначено значущість та специфіку її вивчення. Окреслено загальну концепцію формування змісту посібника та структуру першої частини видання. Конкретизовано предмет, мета, завдання, компетентнісний потенціал навчальної дисципліни.

Перший розділ висвітлює теоретичні та методологічні засади глобалізації. Він містить аналіз глобалізації як феномену сучасного розвитку людства та характеристику глобальних проблем сучасності як системи. Розглянуто етимологія, дефініції, основні характеристики, ознаки, етапи, передумови, напрями еволюції, форми прояву, ефекти, наслідки, концепції глобалізації. Визначено підходи до трактування та аналізу, основні причини виникнення, характеристики, ознаки, критерії типології глобальних проблем.

Другий розділ присвячено вивченню екологічного аспекту глобалізації. Проаналізовано глобальні екологічні проблеми як наслідок взаємодій в системі «людина – суспільство – природа». Надано визначення та підходи до трактування понять «розвиток», «прогрес», «техногенез», «техносфера», «екосфера». Наведено періодизацію техногенезу, характеристику основних етапів розвитку технологій, парадигми екології людини. Викладено сутність безальтернативності

біосферосумісності людини і природи, екоцентризму, екологічного імперативу та ноосферних стратегій розв'язання глобальних екологічних проблем.

Третій розділ містить осмислення сутності глобальних інтерсоціальних та антропосоціальних проблем розвитку сучасного світу. Складність взаємодій в системі «суспільство – суспільство» висвітлено з акцентом на глобальних проблемах війни та миру, міжнародного тероризму, злочинності, наркобізнесу. Виклики сучасності, пов'язані з особливостями взаємодій в системі «людина – суспільство» деталізовано на прикладі етнічних, конфесійних конфліктів, глобальної проблеми нерівності, проявів сепаратизму, трайбалізму, ксенофобії, дискримінації, радикалізму, екстремізму.

Четвертий розділ сфокусований на огляді концепцій та цілей глобального розвитку людства мережевої епохи третього тисячоліття. Розглянуто історію становлення та зміст поняття «сталій розвиток», складові, принципи, умови реалізації, вектори, цілі, індикатори, комплексний механізм сталого розвитку.

Тестові завдання розроблено до кожної з шести тем лекційної частини навчальної дисципліни. Поряд з питаннями самоконтролю та полеміки, вони дозволяють здобувачу вищої освіти самостійно перевірити якість засвоєння ключових питань курсу та рівень здобутих термінологічної, фахової компетенцій.

Глосарій є допоміжним інструментом засвоєння матеріалів дисципліни. Він містить систематизований перелік термінів і власних назв, які використані у тексті першої частини навчального посібника (214 елементів). Ознайомлення з його змістом сприяє кращому розумінню сутності проблематики навчального курсу та правильному тлумаченню широко вживаних понять сучасного наукового дискурсу.

Список рекомендованих джерел включає вітчизняні та зарубіжні, переважно, навчальні (посібники, підручники), наукові видання (монографії, статті у журналах і збірниках наукових праць) та законодавчі документи, ознайомлення з якими сприяє поглибленню знань з вузлових питань лекційних тем, усвідомленню проблематики глобалістики, глобальної екології.

Додатки містять інформаційний матеріал, що деталізує й доповнює зміст програмних тем навчальної дисципліни та сприяє поглибленню компетенцій здобувачів вищої освіти.

Структура навчального посібника (частина І) передбачає:

- ознайомлення з матеріалом, що висвітлює засади конкретних напрямів теорії та практики досліджень проблематики;
- аналіз допоміжних матеріалів додатків з метою багатобічного засвоєння питань;
- перевірку успішності опанування програмних тем шляхом опрацювання питань самоконтролю, полеміки, розв'язання тестових завдань.

Структура видання уможливорює зручне використання навчального посібника як у звичайному очному режимі навчання, так і в змішаному та дистанційному форматах організації освітнього процесу.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

ЛЕКЦІЯ 1.

ТЕМА: ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА.

Мета: поглиблення уявлень про глобалізацію як феномен сучасного етапу розвитку людства та всеохоплюючий об'єктивний процес трансформації світового співтовариства у відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних, соціально-культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей; розширення знань проблематики теоретико-методологічного аналізу глобалізації; формування навичок теоретичного, системного мислення, вмінь та навичок практичного застосування системного підходу до аналізу складних систем і процесів; розвиток глобального та екологічного мислення, фахових компетентностей, екологічної та загальної культури і свідомості.

План

1. *Етимологія та дефініції термінів «людство», «глобалізація».*
2. *Сутність, основні характеристики та ознаки глобалізації.*
3. *Етапи глобалізації, базові концепції та підходи до визначення її часових меж.*
4. *Передумови, напрямки еволюції, форми прояву, позитивні та негативні ефекти та наслідки глобалізації.*

I. Двадцять перше століття світова цивілізація, імовірно вперше з моменту свого зародження у Бронзовому віці, якому передували часи епохи дикості Кам'яного віку та варварства, зустріла із почуттями захоплення власною могутністю, надзвичайними успіхами у підкоренні речовини, розпадом синкретичної свідомості та, одночасно, із вузлом взаємопов'язаних і взаємообумовлених екологічних, технологічних, економічних, політичних, соціальних, духовних проблем, усвідомленням обмеженості знань і можливостей маніпуляцій із простором і часом, визначення меж припустимого мас-енергетичного втручання людства у процеси екологічної метасистеми без порушень їхнього ритму та масштабу, реальністю загроз життєздатності та процвітанню в осяжному майбутньому *Homo sapiens* [1].

Людство - це сукупність людей, єдине глобальне утворення, сукупність всіх культур і цивілізацій; це унікальне поняття, що включає не лише суму індивідів з наявним постійним, осмисленим обміном інформацією між ними, а й вмістище власного «Я» серед собі подібних. Недаремно це поняття не має аналогій для позначення сукупностей представників інших біологічних видів (наприклад, «мавпство», «шимпанзевство», «левство»). Минуле, сьогодення і майбутнє людства органічно взаємопов'язані між собою закономірностями поступального розвитку суспільства, що занурені у глибину століть, пророкують і формують обриси осяжних історичних перспектив. Сьогодення – наслідок усієї попередньої історії й одночасно – колиска майбутнього. Майбутнє – це не повітряний замок. Воно закладено у міцному фундаменті

минулого та об'єктивно міститься у сьогоденні, в його матеріальних і духовних аспектах, результатах творчої діяльності людей. Ще в 1980 році відомий американський соціолог Елвін Тоффлер у праці «Третя хвиля» писав: «Зароджується нова цивілізація. Вона несе нові сімейні відносини, інші способи працювати, любити й жити, нову економіку, нові політичні конфлікти, і понад усе – змінену свідомість. Фрагменти цієї цивілізації існують вже зараз. Мільйони людей будують своє життя у відповідному ритмі завтрашнього дня. Інші бояться майбутнього, біжать у минуле; вони намагаються відновити вмираючий всесвіт, в якому з'явилися на світ».

Сучасний етап розвитку людства відзначається усвідомленням взаємозв'язку та взаємозалежності країн, народів, структур, інститутів і громадян. Цей етап отримав назву «глобалізація».

Слово «глобалізація» походить від лат. «*globus*» - куля, земна куля, глобус; від англ. та франц. «*global*» - той, що має відношення до Земної кулі, загальний, світовий, планетарний; від англ. іменника «*globalization*», вперше зафіксованого в англomовному словнику в 1961 році, - перетворення певного явища на світове, планетарне, таке, що стосується всієї планети [3, 4, 5]. Спочатку термін вживався у суспільних науках, епізодично застосовувався з кінця 1960-х років. Сучасну популярність та широкий вжиток термін отримав, на думку дослідників, після використання у статті «Глобалізація ринків» професора Гарвардської школи бізнесу Теодора Левітта (1983 р.) та завдяки працям британського соціолога Роланда Робертсона, присвяченим проблемам соціальної теорії і глобальної культури (1985 р.) [6].

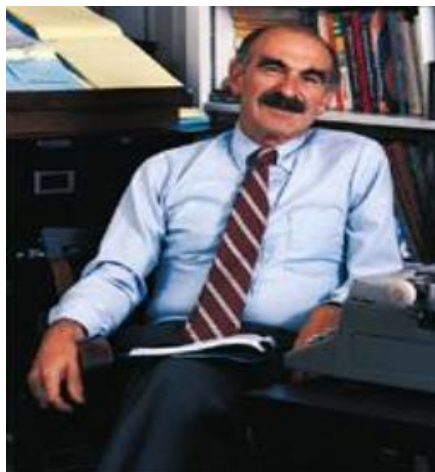

Рис. 1.1. Теодор Левітт (*Theodore Levitt*) [21] американський економіст, професор Гарвардської школи бізнесу.

Рис. 1.2. Роланд Робертсон *Roland Robertson* [22] британський соціолог, професор Абердінського університету в Шотландії.

II. Глобалізація – це мультисоціальний, дуально-трансформаційний процес [7]; це масштабний процес всесвітньої соціально-економічної, політичної, культурної інтеграції та уніфікації; це об'єктивний процес, який має системний характер і охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства; це всеохоплюючий процес трансформації світового співтовариства у відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-

політичних, соціально-культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей [8]. Суттєве значення у процесі глобалізації належить її учасникам суб'єктам, найбільш важливими серед яких є держави. Саме вони визначають масштаби розповсюдження глобалізаційних процесів і напрямок їхнього розвитку (інтенсифікація чи гальмування).

Слід зауважити, що складність феномену глобалізації та масштабів її прояву обумовлюють полеміку з приводу її визначення та суперечки щодо її генези. Науковці трактують поняття глобалізації у *вузькому значенні* [9], акцентуючи увагу на його суто економічному аспекті, та у *широкому сенсі*, трактуючи як загальносвітовий процес зближення, інтернаціоналізації, уніфікації, взаємозалежності в усіх сферах життя держав, державних утворень, народів, всього світу. Аналіз систематизованих визначень глобалізації відбиває еволюцію уявлень щодо її сутності та свідчить про перевагу розуміння цього феномену як процесу (табл. 1.1) [10]. Наукові дискурси щодо розуміння глобалізації також можуть бути поділені за такими критеріями:

- 1) ступінь охоплення глобалізацією суспільних явищ і процесів, згідно з яким вона тлумачиться або з позицій цілісного бачення світу, або в контексті окремих сфер життєдіяльності суспільства (політичний, економічний, соціальний, екологічний дискурси);
- 2) характер змін, які відбуваються внаслідок глобалізації (інтеграційний, трансформаційний, інтенсифікаційний);
- 3) часові межі;
- 4) просторові межі;
- 5) ступінь позитивності чи негативності (двоїстого, дуального, амбівалентного характеру) оцінки значення глобалізації (додаток 1) [11].

Аксіоматичним залишається той факт, що глобалізація – це один із найважливіших та визначальних процесів, який відбувається сьогодні в сучасному суспільстві.

Узагальнення великої кількості підходів до розуміння й трактування поняття «глобалізація» науковцями дозволяє визначити наступні його *характеристики*:

- 1) глобалізація являє собою *процес*;
- 2) глобалізація має *об'єктивний характер*, адже відбувається незалежно від волі суб'єктів глобалізації;
- 3) глобалізація - *загальносвітовий процес*, який охоплює усі без винятку сфери суспільного життя, всі процеси та явища, що відбуваються у світі;
- 4) глобалізація – це процес, що сприяє *утворенню взаємозв'язків і взаємозалежності між об'єктами*, тобто загальносвітовій єдності, утвердженню певних стандартів, уніфікації норм, за допомогою яких врегульовуються взаємовідносини;
- 5) глобалізація – це *дуальний, двосторонній, суперечливий процес*, наслідками якого є як позитивні, так і негативні явища і процеси;
- 6) глобалізація - *безперервний процес*, адже навіть у випадку, коли держава буде ізольована від світу, процеси глобалізації обов'язково вплинуть і на неї.

Таблиця 1.1

Структуризація підходів до визначення сутності глобалізації [10, 13, 14]

Підхід	Школа	Дефініція
Глобалізація як феномен	Школа трансформістів	злиття ринків окремих продуктів, які виробляють великі багатонаціональні корпорації, та зростання їх домінування над суверенними державами (Т. Левітт, 1983, Дж. Сорос, 2002)
		інтенсифікації всесвітніх соціальних взаємовідносин, які поєднують віддалені місцевості таким чином, що локальні події відбиваються на процесах за багато миль та навпаки (Е. Гідденс, 1990)
		зростаюча економічна взаємозалежність країн світу через зростаючі обсяги та різноманіття міжкордонних трансакцій товарів та послуг, вільного руху капіталів, людей та більш швидкого розповсюдження технологій (МВФ, 1998)
	Школа гіперглобалістів	встановлення світу без кордонів (К. Омає, 1992)
Глобалізація як новий етап	Школа трансформістів	інтернаціоналізації економічних, політичних, культурних, правових й інших аспектів громадського життя, коли взаємозалежність національних соціумів досягла такого рівня, що почалися кардинальні зміни в житті всього світового співтовариства, що перетворюється в цілісний суспільний організм (Ю.В. Шишков, 2003, М.В. Трофименко, 2012)
		лібералізації та інтеграції економік, ринків товарів, капіталів та праці, які раніше функціонували в певній мірі ізольовано, в єдиний світовий ринок (Г. Колодко, 2000, ООН, Дж. Стігліц, 2003)
		модернізації, продукт епохи постмодерну, перехід від індустріальної до постіндустріальної стадії економічного розвитку, формування засад ноосферо-космічної цивілізації (А. Філіпенко, 2000)
Глобалізація як процес (комплекс процесів)	Школа трансформістів	який уособлює трансформацію в просторовій організації соціальних відносин та трансакцій, оцінених за екстенсивністю, інтенсивністю, швидкістю та впливом, генеруючих трансконтинентальні та міжрегіональні потоки та мережі заходів, взаємодій та використання влади (Д. Хельд, 1999)
		перетворення загального в окреме і перетворення окремого в загальне (Р. Робертсон, 1992)
	Класична школа	які створюють, примножують, розповсюджують та інтенсифікують всесвітню соціальну взаємозалежність та взаємообмін, одночасно виховуючи в людях розуміння поглибленого взаємозв'язку між локальним та віддаленим (М. Б. Стегер, 2003)
		трансформації світового співтовариства у відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних та соціально-культурних взаємозв'язків та взаємозалежностей (В. Д. Базилевич, 2007)
		розмивання національних кордонів як наслідок пошуку прибуткових сфер відтворення капіталу у всіх його формах (виробничих, фінансових, трудових економічних ресурсів), що призводить до взаємодії, взаємозалежності, взаємопереплетіння національних економік та формування глобального ринку та світової економічної системи (А. Старостіна, 2011)

(припинення глобалізації можливе тільки у разі створення єдиної світової держави або шляхом знищення усіх можливих зв'язків між державами, що натеper в принципі неможливо) [7, 8, 12, 13].

7) глобалізація – **системна, багатоаспектна та різнорівнева інтеграція** різних існуючих у світі державно-правових, економіко-фінансових та суспільно-політичних інститутів, ідей, принципів, зв'язків, морально-політичних, матеріальних та інших цінностей, різноманітних відносин.

Основними ознаками процесу глобалізації є:

- 1) **взаємозалежність** національних економік та їхнє взаємопроникнення, формування міжнародних виробничих комплексів поза національними кордонами;
- 2) **зростання** фінансової єдності та взаємозалежності фінансово-економічних систем країн світу;
- 3) **послаблення** можливостей національних держав щодо формування незалежної економічної політики;
- 4) **розширення** масштабів обміну та інтенсифікація процесів руху товарів, капіталів, трудових ресурсів;
- 5) **створення** інституцій міждержавного, міжнародного регулювання глобальних проблем;
- 6) **тяжіння** світової економіки до єдиних стандартів, цінностей, принципів функціонування.

III. У науковій літературі існують різні точки зору на те, звідки бере початок глобалізація: **це сучасний процес чи його витoki сягають у глибину століть**. Деякі вчені вказують, що провісником глобалізації стала поява Великого шовкового шляху, що з'єднав Китай і Римську імперію. Утворення власне глобального ринку почалось із Великих географічних відкриттів європейцями та прискорилося внаслідок їх військово-політичної та економічної експансії по планеті. Глобалізація, зокрема утворення планетарного ринку, дещо призупинялася в періоди поділу людства на ворожі табори (Семирічна війна, Війна за незалежність США, Велика французька революція і Наполеонівські війни, світові війни) та холодної війни, коли економічний і культурний розвиток окремих суспільств планети, таких як СРСР та КНР, відбувався відособлено від розвитку решти людського співтовариства. Інтенсифікація темпів глобалізації характеризує останні десятиліття XX ст. і початок XXI століття. З одного боку це пов'язано з падінням залізної завіси та інтеграцією Китаю в світову економіку, з іншого - зі швидким розвитком інформаційних технологій, завдяки яким зросли можливості доступу до будь-якої інформації у світі.

Інші дослідники, які є прихильниками циклічно-хвильової природи глобалізації, виділяють 3 цикли глобалізації, а саме:

1. **Античний цикл**, що тривав з VIII ст. до н.е. до II ст. н.е. і включав дві хвилі:
  - а) хвиля диференціації - VIII - IV ст. до н.е.;
  - б) хвиля інтеграції - III ст. до н.е.-II ст. н.е.;
2. **Середньовічний цикл** (III - XIII ст. н.е.):
  - а) хвиля диференціації - III - VII ст. н.е.;

- б) хвиля інтеграції - VIII-XIII ст. н.е.;
- 3. **Цикл Нового часу** (XIV - XXI ст. н.е.):
  - а) хвиля диференціації - XIV-XVIII ст. н.е.;
  - б) хвиля інтеграції - XIX-XXI ст. н.е.

Існує також підхід, відповідно до якого процес глобалізації розділяється на такі 3 етапи:

1. **Повільна глобалізація** (до початку епохи Великих географічних відкриттів);
2. **Структурна глобалізація**, пов'язана з переділом світу й утворенням протилежних економічних систем (середина XI - 80-ті роки XX ст.);
3. **Послідовна чи органічна глобалізація** (сучасний етап) [14].

Послідовники іншого підходу виділяють такі три етапи:

1. **Колоніальна глобалізація** як наслідок Великих географічних відкриттів XV-XVI ст.;
2. **Повільна еволюційна глобалізація**, що тривала до кінця XIX ст.;
3. **Прискорена глобалізація** XX ст.

Загалом, виокремлюють **чотири базові концепції**, що відбивають історичні кордони феномену глобалізації [14, 15]:

1. Концепція глобалізації як зміни форм історичного процесу (**концепція «архаїчної глобалізації»**);
2. Концепція глобалізації як сучасного економічного феномену (**концепція реалістів**);
3. **Концепція протогобалістів**;
4. **Концепція глобалізації як певної позачасової властивості**, що іманентно притаманна світовому суспільству (концепція Е. Азроянца).

Концепція глобалізації як зміни форм історичного процесу (концепція «архаїчної глобалізації») викладена у працях Р. Робертсона, М. Уотерса, Г. Терборна, Ф. Броделя, Л. Туроу, А. Маслоу, Г. Дилигенського, Ю. Пахомова, Г. Померанца, П. Хірт та ін. [8, 15]. Прихильники цієї концепції, наприклад, Р. Робертсон і М. Уотерс, вважають, що **глобалізація є тривалим історичним процесом**, і її початок відносять до межі XV - XVI століть н.е. О.Г. Білорус, виділяє такі етапи прискореного розвитку глобалізації [16]:

I етап - створення імперій на основі торговельних інтересів, симбіозу держави та релігії (Рим, Візантія, Китай, Київська Русь);

II етап - період великих географічних відкриттів і створення економічних імперій і перших глобальних корпорацій (XV ст.);

III етап - промислова революція (Європа, XVIII ст.) і формування міжнародних ринків;

IV етап - епоха світових війн XX ст. (1914 — 1918, 1939 — 1945, 1948 — 1989 («холодна» економічна світова війна);

V етап - інформаційна революція (починаючи з другої половини XX ст.).

Відповідно до такого підходу глобалізація є лише історичним явищем, що постійно супроводжує історію людства і набуває на різних етапах розвитку техніки і соціуму різноманітних форм. При цьому, як зазначає Г.С. Померанц «світ глобалізується десятком індустриально розвинутих країн, транснаціональних

корпорацій і міжнародними організаціями, створеними з їх ініціативи, тоді як решта держав – або пристосовується до обставин, що пропонуються ззовні, або залишається осторонь глобальних трансформацій» [17]. Ф. Бродель підкреслює, що кожен часовий відтинок (проміжок) світового розвитку характеризується власним рівнем глобалізації.

Найпослідовнішими прибічниками *другої концепції глобалізації* як сучасного *економічного феномену* є західні вчені К. Омае, Т. Левітт, Ф. Фукуяма, російські - А. Вебер, А. Неклесса, В. Кузнєцов, В. Ядов і вітчизняні - Д. Лук'яненко, О. Білорус, А. Гальчинський, А. Геєць, Ю. Шишков та ін. Вони піддають критиці концепцію «архаїчної глобалізації», вважаючи виокремлення її форм у минулому явним анахронізмом, пояснюючи його появу тим, що контингентний зсув світової економіки викликав до життя не тільки наслідки, але, як це не дивно, власні передумови. Глобалізація на думку А. Вебера виступає явним контрастом порівняно з попередніми процесами. Тому моделі, які створюються сьогодні прихильниками «архаїчної глобалізації», є непридатними для аналізу тенденцій віддаленого минулого. Визначення цих тенденцій як глобалізаційних є антиісторичним, оскільки надає властивості такого масштабу, який не був їм притаманний - інтенсивності та всеосяжності, - а також робить беззмистовним саме поняття глобалізації [8,10,14,15]. Прихильники концепції реалістів підкреслюють, що ототожнення різномасштабних і різноякісних міжнародних і міжкультурних контактів минулого й географічних відкриттів європейців з глобалізацією, спотворює специфічність цього поняття, як принципово нового, деякою мірою революційного, суперечливого за напрямками процесу, перетворюючи його в абстрактне зазначення тривіального факту переміщення індивідів і результатів їхньої діяльності на планеті.

Третя концепція (*концепція протоголобалістів*), ідеологами і прихильниками якої вважаються Р. Кобден, Дж. Брайт, Й. Шумпетер, Н. Ейнджел, пов'язана з попередньою і ґрунтується на виділенні двох етапів глобалізації:

- *протоголобальний етап*, який розпочався з 70-х років XIX ст. (період розквіту колоніалізму), коли світ вступив до активної фази взаємонаближення на основі укріплення торгівельних та інвестиційних відносин у глобальному масштабі завдяки новітнім досягненням науки і техніки. Значущу роль відіграла Британія з її морським, індустріальним і фінансовим потенціалом, підтримкою міжнародних фінансових розрахунків за допомогою фунта стерлінгів, будівництвом трансатлантичного кабелю (1866 р.), що скоротило час передання інформації між Лондоном і Нью-Йорком в тисячі разів, телефонії тощо);

- *сучасний етап ліберальної глобалізації*, який розпочався після 70-річного періоду між початком Першої світової війни, великої депресії та закінченням «холодної війни» в 1970-х роках XX ст. на основі розвитку інформаційних, цифрових і телекомунікаційних технологій, формування «Вашингтонського консенсусу», що сприяв глобалізації ліберального типу, подоланню бар'єрів на шляху світової торгівлі. Домінуючим чинником на цьому етапі стали Сполучені Штати Америки (США) та американський долар.

Четверта концепція глобалізації як деякої позачасової властивості, що іманентно притаманна світовому суспільству, розглядає історичний процес як розвиток соціальної системи, що спрямований на досягнення її межової максимальної цілісності. Саме таку цільову функцію історичного процесу Едуард Азроянц і пропонує називати глобалізацією [15, 18]. Головним завданням власної концепції Е. Азроянц вважає зближення трьох попередніх. У них він вбачає дві ключові розбіжності: одна - у визначенні часових параметрів глобалізації, друга - у трактовці самого поняття, яке може розумітися або як тенденція, або як наслідок (продукт) ряду тенденцій. На думку автора, процес і тенденція узгоджуються як ціле і частка, а отже, процес за своїм характером є антиномічним, а тенденція – гомономічною [18]. Антиномічність (нерозв'язану суперечність, парадокс) історичного процесу може бути представлена двома класами тенденцій:

1. **Тенденції інтеграційного характеру (інтеграція):** транснаціоналізація; регіоналізація; імперіалізація; націоналізація; етносоціалізація;
2. **Дезінтеграція:** дисоціація; етносуверінізація; реставрація; асоціалізація; міграція.

Із цих позицій глобалізація є метою історичного прогресу, джерелом різноманітності, що поєднує в ціле різні складові, а інтеграція та дезінтеграція є тенденціями, що визначають його динаміку. Е. Азроянц називає сучасний етап глобалізації інтернаціоналізацією і вважає доцільним для диференціації глобалізації за напрямками діяльності застосовувати такі параметри: природний, економічний, політичний, технологічний, культурний, комунікаційний, демографічний.

Як відмічають більшість науковців, усі розглянуті чотири концепції незаперечно мають сенс і, разом з тим, певні недосконалості, які дозволяють піддавати їх критиці. Концепції архаїчної глобалізації властива однобічність і готовність надати рис глобальності будь-якій значущій історичній події, концепції реалістів нехтування ідеї про можливу циклічність світового економічного розвитку, концепції протоглобалістів наявність певних суперечностей у двоетапному розмежуванні глобальних процесів, концепції Е. Азроянца притаманний нетрадиційний підхід до категоріального апарату (тлумачення інтернаціоналізації як сучасного етапу глобалізації, нехтуючи її масштабами, проявами на рівні державного суверенітету, розумінням як чинника історико-еволюційної підготовки, що передує глобалізації, тощо).

У цілому можна констатувати, що питання генези, ідентифікації часових меж глобалізації сьогодні залишаються полемічними для науковців, пересічних громадян і фахівців PR (*public relations*). З одного боку, глобалізація - це, певною мірою, віртуальний феномен (економічний, політичний, лінгвістичний), а з другого - реальність, об'єктивний процес сучасного світу, який вимагає подальшого усвідомлення, багатоспрямованого дослідження та інтерпретації наслідків.

IV. Визнання об'єктивного характеру процесів глобалізації спирається на низку *аргументів*, а саме:

- світове співтовариство із розрізненої сукупності взаємопов'язаних країн поступово перетворюється в цілісну економічну систему, де суверенні держави поступово стають складовими частинами єдиного всесвітнього економічного організму;
- міжнародні відносини поступово набувають все більшої ваги у порівнянні з відносинами всередині країни, які повинні адаптуватися до міжнародних стандартів, враховувати регуляторні важелі світових організацій та міжнародних корпорацій, діяльність яких впливає на всі сфери життя;
- наявний сьогодні рівень розвитку виробничих технологій дозволяє встановлювати інтенсивні контакти між людьми з будь-яких куточків планети завдяки застосуванню інформаційно-комунікаційних технологій;
- вирішення багатьох сучасних проблем вимагає залучення фахівців усієї світової спільноти.

Передумовами глобалізації були процеси, які можна умовно згрупувати у чотири пов'язані між собою блоки (рис. 1.3) :

Рис. 1.3. Передумови глобалізації.

1. Науково-технологічні передумови, серед яких створення та масове поширення швидкодіючої комп'ютерної техніки, оптико-волоконних технологій передачі сигналів, супутникового й мобільного телефонного зв'язку, кібернетики, цифрових технологій кодування, нових поколінь телевізійних технологій, портативних електронних пристроїв, глобальної мережі Інтернет тощо. Розвиток науково-технічного прогресу спричинив перехід до наукомістких технологій, зростання масштабів виробництва, модифікації систем транспорту та зв'язку, інформаційного та телекомунікаційного секторів, що сприяло активному впровадженню технологічних інновацій у процес виробництва, обміну та розподілу. У результаті значно знизилась собівартість продукції, виникли нові можливості для транскордонного переміщення товарів, послуг, капіталу, робочої сили, ідей, знань, інформації.

2. Соціально-економічні передумови спряжені з інтенсифікацією міжнародних зв'язків, які в свою чергу сприяють уніфікації системи людських потреб. У результаті товари, які виробляються в одній країні, користуються попитом в іншій, незалежно від рівня розвитку останньої. І навпаки, пошуки шляхів підвищення конкурентоспроможності вимагають від суб'єктів господарювання запроваджувати новітні технології для зниження собівартості виробництва та покращення якості готової продукції. Крім того, шукаючи вільний доступ до обмежених ресурсів виробники вимушені переносити виробничий процес до інших країн, що стає можливим завдяки глобалізації. Передумовами цього виступають: міжнародний поділ праці, спеціалізація, кооперація, інтернаціоналізація виробництва, активний розвиток міжнародної торгівлі, а також концентрація та централізація капіталу. Як наслідок, з'являються міжнародні, транснаціональні корпорації. До соціально-економічних передумов глобалізації слід також віднести становлення нової системи економічних взаємовідносин, яка склалася після Другої світової війни та включала в себе прийняття долара як єдиної валюти для проведення міжнародних розрахунків, підписання низки міжнародних угод щодо торгівлі, тарифів і вільних економічних зон.

3. Політико-ідеологічні передумови, які пов'язані з пропагандою лібералізації господарського життя, дерегулювання ринків товарів, послуг і капіталу з боку розвинутих країн Півночі. На базі неоліберальної економічної ідеології у 1980-і рр. під впливом урядів США й інших розвинених країн експертами МВФ і Всесвітнього банку сформульований «Вашингтонський консенсус» як набір принципів господарювання, рекомендованих для впровадження країнам, що розвиваються, і, пізніше, країнам з перехідною економікою. Каталізатором глобалізації виступили й геополітичні зрушення у світі, пов'язанні з розпадом СРСР, а також запровадження практики надання МВФ кредитів різним країнам у разі виконання певних вимог, створення міжнародних регулюючих, фінансових, економічних та інших організацій, зростання впливу транснаціональних корпорацій, річний виторг яких може перевищувати ВВП окремих країн. Таким чином уряди більшості країн світу й України в тому числі повинні корегувати власну політику.

4. Культурні (культурологічні) передумови - результуючий ефект постійних контактів між різними цивілізаціями протягом всього розвитку людства, що позначається у поступовому їх зближенні та взаємопереплетінні. Діяльність транснаціональних корпорацій, використання новітніх телекомунікаційних технологій безпосередньо впливають на зміни у традиціях, звичаях, світосприйнятті, вестернізації. Завдяки дії цих чинників широкого поширення набув американський спосіб життя. МакСвіт, за думкою американського політолога Бенджаміна Барбера, з'явився в Америці між 1950-1960 рр. та поширився завдяки комерційним інтересам. Музика, кіно, театр, книги – все створювалося для того, щоб формувати попит у споживачів, за рахунок використання слоганів, брендів, пісень, торговельних марок тощо [19]. Культурною передумовою можна вважати й визнання англійської мови міжнародною, що відбулося завдяки масовому поширенню світової мережі Інтернет, яка раніше використовувалася в США для потреб Пентагону і мала лише англійський інтерфейс. Крім того, англійську мову використовують практично всі міжнародні організації як робочу; міжнародні наукові праці так само публікуються англійською. Поширення вивчення у світі міжнародної мови уможливило здобуття освіти у різних країнах світу, міжнародний обмін студентами, розвиток дистанційної освіти, лібералізації підготовки трудових ресурсів, що призводить до ослаблення контролю національних держав за відтворенням «людського капіталу». Разом з тим уряди намагаються зберігати національні особливості, оскільки вони впливають на свідомість громадян, на розвиток туризму, що є важливою статтею ВВП практично всіх країн світу. Активізація туристичних потоків у свою чергу стала можливою завдяки доступності сучасних транспортних засобів, новітніх інформаційних технологій тощо.

Еволюцію поглядів на процес глобалізації можна систематизувати, умовно виділивши **два базових напрями**:

1. **Напрямок глобалістів**, які вважають, що глобалізація – це феномен світової економіки, її принципово нова стадія розвитку. Представники цього напрямку (Р. Робертсон, Х. Зіберт, Д. Стігліц, Ф. Ганн, М. Делягин, К. Омае, Т. Левітт, Б. Скотт І. Лукашук, експерти МВФ та ін.) вважають, рушійною силою глобалізації ринкову економіку та нові технології, а перспективами цього розвитку - конвергенцію регіонів з низьким і високим рівнями доходів та формування глобальної цивілізації.

2. **Напрямок антиглобалістів** (М. Капур, Е. Цзян та ін.) ґрунтується на запереченні існування феномену глобалізації. Її сутність вбачається в надмірно високому рівні взаємозалежності національних економік, еволюційному розвитку міжнародного поділу праці, що виступає рушійною силою, а перспективами є інтеграція при одночасній регіоналізації, як результат історичного еволюційного розвитку світової економіки [8, 20].

Формами прояву глобалізації є:

- становлення загальнопланетарного науково-інформаційного простору, глобальної інформаційної інфраструктури, мережевих інформаційних

- технологій, світової комунікаційної системи й технологічних макросистем у сфері виробництва, транспорту та зв'язку;
- інтенсифікація міжнародних трансакцій, розвиток електронної комерції, становлення ринків робочої сили, товарів, інформаційних технологій на основі поступового зняття бар'єрів у торгівлі;
  - швидкий ріст світового фінансового ринку, що функціонує в режимі реального часу на основі об'єднання ринкових і мережевих комп'ютерно-комунікаційних технологій;
  - різке збільшення обсягів і швидкості переміщення капіталів, інтенсифікація глобальних фінансових операцій;
  - збільшення відкритості та взаємозалежності економік, господарсько-технологічне зближення країн, інтенсифікація регіональних інтеграційних процесів;
  - становлення єдиного світового виробництва на базі розміщення складових частин виробничо-збутового процесу в різних країнах, інтенсифікації планетарної діяльності глобальних господарських комплексів мультинаціональних компаній, багатопрофільних транснаціональних корпорацій тощо;
  - виникнення нових глобальних економічних суб'єктів (транснаціональних корпорацій, регіональних об'єднань, суспільних рухів) і нових форм ринкового поведіння (глобальних стратегій, глобальних мереж, стратегічних альянсів);
  - міжнародний рух циклічних коливань економіки, біржових, валютних, фінансових криз; зближення внутрішніх і світових цін тощо;
  - уніфікація ведення бізнесу, реструктуризація діяльності фірм на основі гнучкого мережевого принципу;
  - формування нової системи глобального керування; збільшення кількості наднаціональних структур регулювання світового господарства, міжурядових і неурядових організацій;
  - інформаційно-культурне зближення народів, поширення єдиних стандартів життя, уніфікація цінностей, принципів і норм поведіння, універсалізація культури тощо;
  - формування специфічних інтересів і нових розбіжностей, порушення рівноваги світової екосистеми й загострення глобальних проблем [8, 14, 20].

Деталізація форм прояву глобалізації на рівні різних сфер життєдіяльності суспільства наведена в додатку 2 [11].

Глобалізація у сучасному світі має суперечливий характер, пов'язаний із відсутністю високого ступеню лінійності, універсальності, рівномірності, гомогенності цього процесу, що виявляється одночасно в наявності *переваг і безпрецедентних можливостей та небачених загроз і ризиків*, що актуалізують потребу розробки ефективних глобальних механізмів і структур регулювання (рис. 1.4).

Реалії сьогодення дозволяють констатувати позитивні та негативні наслідки глобалізації. До *позитивних наслідків* можуть бути віднесені:

- 1) поглиблення спеціалізації й міжнародного поділу праці, а також розширення виробничої кооперації; більш ефективний розподіл коштів і ресурсів;

Рис. 1.4. Ефекти глобалізації.

- 2) економія на масштабах виробництва, скорочення витрат, що створюють умови для зниження цін;
- 3) виграш від вільної торгівлі на взаємовигідній основі;
- 4) зростання конкуренції, що стимулює подальший розвиток нових технологій;
- 5) загострення міжнародної конкуренції, формування нових конкурентних сфер з жорсткішим суперництвом на традиційних ринках, яке стає не під силу окремії державі або корпорації;
- 6) підвищення продуктивності праці в результаті раціоналізації виробництва на глобальному рівні та поширення передових технологій, а також конкурентного тиску на користь безперервного впровадження інновацій у світовому масштабі;
- 7) мобілізація значних обсягів фінансових ресурсів, оскільки інвестори можуть використовувати більш широкий фінансовий інструментарій на значно більшій кількості ринків;
- 8) формування основи для вирішення глобальних проблем людства, в першу чергу екологічних, що обумовлено об'єднанням зусиль світової спільноти, консолідацією ресурсів, координацією дій у різних сферах [21].

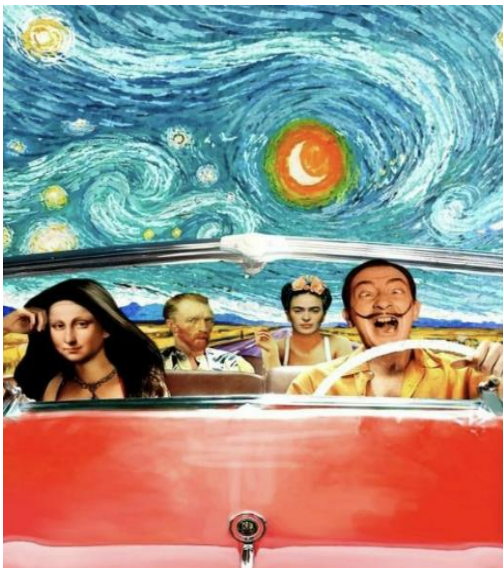
Негативні наслідки глобалізації пов'язані з такими проблемами, гострота прояву яких залежить від місця країни у світовому співтоваристві, а саме:

- 1) нерівномірність розподілу переваг від глобалізації у розрізі окремих галузей національної економіки; можливість деіндустріалізації національних економік країн «світової периферії», зміни структури виробництва та переміщення масового випуску трудомістких видів товарів у країни, які розвиваються, що згубно впливає на традиційні галузі цих країн і призводить до закриття багатьох виробництв;
- 2) можливість переходу контролю над економікою окремих країн від суверенних урядів в інші руки, у тому числі до більш сильних держав, транснаціональних корпорацій чи міжнародних організацій;
- 3) можливість дестабілізації фінансової сфери, потенційна регіональна чи глобальна нестабільність через взаємозалежність національних економік на світовому рівні (локальні економічні коливання та кризи в одній країні можуть мати регіональні чи навіть глобальні наслідки);
- 4) збільшення технологічного відставання менш розвинених країн від промислово-розвинених наддержав;
- 5) зростання соціально-економічного розшарування, маргіналізація, криза ідентичності, міксофобії (тобто, руйнування державного суспільства, що представляє собою процес розпаду соціальних груп, розриви традиційних зв'язків між людьми, втрату індивідами об'єктивної приналежності до тієї чи іншої спільноти, почуття причетності до визначеної професійної чи етнічної групи, неприйняття стосунків з представниками різних національностей чи рас тощо);
- 6) зuboжіння значної маси населення, зростання безробіття в результаті впровадження нових технологій, що призводить до скорочення робочих

місце у промисловості, підсилює соціальну напруженість, відтік інтелектуального потенціалу, «професійну міграцію»;

- 7) обмеження транснаціональними корпораціями здатності держав проводити національно орієнтовану економічну політику;
- 8) зростання зовнішнього боргу, насамперед міжнародним фінансовим організаціям, що перешкоджає подальшому прогресу.

Отже, підсумовуючи викладений матеріал слід зазначити, що поняття «глобалізація» є ємним, багатозначним, полемічним, недостатньо окресленим у сучасній науці. Глобалізація спряжена з процесами інтернаціоналізації, інтеграції, регіоналізації, детериторізації, лібералізації, модернізації, універсалізації, інформатизації, віртуалізації, гомогенізації, уніфікації тощо. Її передумовами є науково-технологічні, соціально-економічні, політико-ідеологічні, культурологічні процеси та явища. Об'єктивний характер глобалізації обумовлений економічними, технологічними, соціальними, політичними, екологічними чинниками. Глобалізацію часто розглядають у галузевих вимірах (економічному, політичному, екологічному, ідеологічному, культурному, комунікаційному тощо). Процес глобалізації включає дві складові: об'єктивну і суб'єктивну. Перша відбиває закономірний етап світового розвитку, що охоплює всі сфери життя людства, друга – ідеологічні надбудови, які однобічно-спотворено відображають його. У процесі розвитку глобалізації сформувалося декілька ідеологій, які протистоять одна одній, виражають спільні інтереси їхніх апологетів. Найбільшого поширення набула ідеологія глобалізму – ідейно-політичне обґрунтування нового світового порядку з позицій високорозвинених західних країн. Антитезою глобалізму є зароджувана і на сьогодні ще досить еkleктична ідеологія антиглобалізму і альтерглобалізму. Глобалізації в усіх її проявах і вимірах притаманна амбівалентність (дуальність), тобто одночасна позитивна і негативна спрямованість (значущість) ефектів і наслідків, що породжена низкою чинників, серед яких: суперечливість і складність природи глобалізації, складність глобалізаційного процесу, розмаїття «акторів» глобалізації та суперечливість їхніх інтересів, інструментальний характер глобалізації тощо.

Глобалізм виступає від імені всього світу. І його поява розцінюється як еволюційна необхідність – крок до «космічної свідомості», що охопить також процеси в усьому Всесвіті.

Елвін Тоффлер

Чи здатний розум людини засвоїти те, що створив людський розум?

Поль Валері

ПИТАННЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПОЛЕМІКИ:

1. Що таке глобалізація?
2. Завдяки працям яких учених термін «глобалізація» отримав популярність в сучасному науковому дискурсі?
3. Які характеристики властиві глобалізації?
4. Які ознаки притаманні процесу глобалізації?
5. Які базові концепції окреслюють часові межі глобалізації?
6. Яка концепція описує глобалізацію як сучасний економічний феномен? Кого з відомих вчених вважають засновниками та прихильниками цієї концепції?
7. В чому полягає сутність концепції глобалізації як певної позачасової властивості, іманентно притаманна світовому суспільству? Хто є засновником цієї концепції?
8. Які аргументи щодо об'єктивного характеру глобалізації Ви можете навести?
9. Які процеси можна вважати передумовами глобалізації?
10. Які базові напрями відображують еволюцію поглядів на процес глобалізації у сучасному світі?
11. Які форми прояву глобалізації Вам відомі?
12. Які потенційні переваги й актуальні загрози пов'язані з глобалізацією?
13. Яким чином виявляється амбівалентна (дуальна) природа глобалізації?
14. Які позитивні наслідки характеризують процес глобалізації?
15. Які негативні наслідки може спричинити глобалізація сучасного світу?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кабак О. М. Екологічна компетентність здобувача освіти як невід'ємна складова екологічної культури людини сучасності : кваліфікаційна робота / науковий керівник – к. б. н., доцент Я. В. Маленко. Кривий Ріг, 2023. 86 с.
2. Тоффлер Елвін. Третя хвиля / пер. Андрій Євса, за ред. Віктора Шовкуна. Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
3. Сіденко В. Р. Глобалізація. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL.: <https://esu.com.ua/article-30448> (дата звернення 04.01.2024).
4. Книш М., Котик Л. Глобальні проблеми людства: навчальний посібник. Львів: Простор - М, 2021. 130 с.
5. Маленко Я. В., Кобрюшко О. О., Поздній Є. В. Передумови та концептуальні засади сучасних тенденцій розвитку освіти. Moderní aspekty vědy: XXXVII. Díl mezinárodní kolektivní monografie. Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2023. Str. 70-96. URL: <https://doi.org/10.52058/37-2023> (дата звернення 04.01.2024).
6. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. London: Sage, 1992. 212 p.

7. Хаустова М. Г. Феномен глобалізації та плюралізм її інтерпретації. *Форум права*. 2013. №4. С. 430-440. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6291/1/Xaustova.pdf> (дата звернення 04.01.2024).
8. Конспект лекцій з дисципліни «Глобальна економіка» для підготовки здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня усіх спеціальностей / укл.: д.е.н., проф. Плахотнік О. О., Кам'янське: ДДТУ, 2017. 63 с.
9. Сорос Дж. Про глобалізацію. Київ: Ексмо, 2004. 244 с.
10. Прушківська Е. В., Шевченко Ю. О. Сутність глобалізації та її особливості в посткризовий період. *Вісник Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. №3 (15). С.131-140. URL: <https://web.znu.edu.ua/herald/issues/2012/eco-3-2012/131-140.pdf>. (дата звернення 05.01.2024).
11. Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі: монографія. Рівне: видавець О. М. Зень, 2009. 476 с.
12. Jones A. Dictionary of Globalization. Cambridge, UK; Malden, MA, USA: Polity, 2006. 258 p.
13. Encyclopedia of Globalization / Ed. by R. Robertson, J.A. Scholte. N.Y.; Lnd: Routledge, 2007. Vol. 2. F to M. - XVII, Pp. 427-845.
14. Радзівєвська С.О. Глобальна економіка. Курс лекцій. Київ: «СІК ГРУП Україна», 2015. 344 с.
15. Кальченко Т. Концептуальні засади теоретичної ідентифікації часових кордонів глобалізації. *Міжнародна економічна політика*. 2005, вип. 2(3). С. 52-67. URL: http://www.kneu.kiev.ua/journal/ukr/article/2005_2_Kalchenko_ukr.pdf (дата звернення 09.01.2024).
16. Білорус О. Г. Економічна система глобалізму. Київ: КНЕУ, 2003. 357 с.
17. Померанц Г. С. Опыт философии солидарности. *Вопросы философии*. 1991. № 3. С. 57–66.
18. Азроянц Э. А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции. Москва: Издательский дом «Новый век», 2002. 416 с.
19. Steger M. B. Globalization: A Very Short Introduction. New York: Oxford University Press, 2003. 147 p.
20. Глобальна економіка: навчальний посібник / Н. М. Вдовенко, Л. В. Богач, В. Л. Гераймович, К. С. Кваша, М. М. Павленко. Київ: НУБіП України, 2017. 319 с.
21. Кравченко В. О., Гудаков О. К. Соціально-економічні наслідки глобалізації для світової та української економіки. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2013. Вип. 2 (1). С. 70-75. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/72006316.pdf>. (дата звернення 15.01.2024).
22. Теодор Левітт: веб-сайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D1%80_%D0%9B%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%82 (дата звернення 15.01.2024).
23. Roland Robertson: веб-сайт. URL: <https://alchetron.com/Roland-Robertson> (дата звернення 04.01.2024).

ЛЕКЦІЯ 2.

ТЕМА: ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ ЯК СИСТЕМА.

Мета: поглиблення уявлень про глобалізацію, глобалістику; здобуття знань про глобальні проблеми як концепт наукового дискурсу; розширення уявлень про сутність, причини виникнення, критерії визначення, підходи до типології глобальних проблем; формування навичок теоретичного, системного мислення, вмінь та навичок практичного застосування системного підходу до аналізу складних систем і процесів; розвиток глобального та екологічного мислення, фахових компетентностей, загальної та екологічної культури і свідомості.

План

1. *Визначення та підходи до трактування поняття «глобальні проблеми».*
2. *Основні причини виникнення сучасних глобальних проблем.*
3. *Критерії визначення, характеристики та ознаки глобальних проблем.*
4. *Критерії та підходи до типології глобальних проблем.*
5. *Системна цілісність та комплексний характер аналізу глобальних проблем.*

I. Поняття «глобальні проблеми» як наукова категорія отримало широке поширення відносно недавно – у 60-х на початку 70-х років ХХ століття. Незважаючи на популярність його вживання в науковій і популярній літературі, зміст цього терміну на сьогодні залишається предметом гострих дискусій і подальших спроб конкретизації та деталізації сутності.

У науково-довідниковій літературі семантика термінів «глобальний» і «проблема» є усталеними. *Глобальний* (від франц. «*global*» та лат. «*globus*») трактується як: а) загальний, всесвітній, всебічний, взятий в цілому; б) куля, поширений по всій земній кулі. *Проблема* (від грец. «*πρόβλημα*») тлумачиться як теоретичне чи практичне питання, що вимагає розв'язання, вивчення, дослідження.

Крім терміну «глобальні проблеми» у науковій літературі використовуються й інші словосполучення: «глобальні проблеми людства», «глобальні проблеми світу», «глобальні проблеми цивілізації», «глобальні проблеми сучасної цивілізації», «глобальні проблеми сучасної епохи», «глобальні проблеми сучасності», «глобальні проблеми сьогодення» тощо. Деякі з них мають свою специфіку за змістом поняття та за просторовим охопленням предмета дослідження, однак у більшості випадків різниця понятійного змісту відсутня і вживаються вони як синоніми [1]. Оскільки суб'єктом глобальних проблем є людство загалом, то найуживанішим, загальноприйнятим поняттям є «глобальні проблеми людства». Поняття «глобальні проблеми світу», що також доволі часто зустрічається у наукових працях, є недостатньо коректним, так як містить певну тавтологію, обумовлену тотожністю за своєю суттю термінів «глобальний» і «світ».

У глобалістиці «проблема» є одним із центральних, базових понять. Завдяки спробам осмислення власно глобальних проблем відбулося

становлення глобалістики як науки. У контексті глобалістики «проблема» - це теоретичне чи практичне питання, яке викликає занепокоєння, так як несе загрозу або небезпеку, є викликом для людства, а тому вимагає дослідження та вирішення на глобальному рівні.

Перші спроби означення поняття «глобальні проблеми» на теренах колишнього СРСР належать радянським вченим-ініціаторам розробок глобальних проблем сучасності Вадиму Загладіну та Івану Фролову. В 1981 році у своїй праці «Глобальні проблеми сучасності: науковий і соціальний аспекти» вчені надали визначення глобальних проблем, сконструйоване на основі чотирьох ознак, яке і натеper не втратило актуальність та статус вихідного для формулювання означень іншими науковцями [2]. Аналіз дефініцій терміну дозволяє констатувати, що більшість вчених вважають, що до глобальних належать проблеми, які виникають в результаті об'єктивного розвитку суспільства, є значущими для всіх людей, здатні генерувати загрози для існування та розвитку всього людства, вимагають для свого вирішення консолідацій зусиль всього світового співтовариства (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Визначення поняття «глобальні проблеми»

Автор, джерело	Дефініція
Філософія: словник термінів та персоналій [3]	комплекс найгостріших соціально-природних суперечностей, загроз і небезпек, що стосуються людства в цілому і котрі можуть бути розв'язані лише спільними зусиллями усіх країн і держав і в масштабах усієї планети
В. Х. Артюхов, В. Н. Свінціцький «Філософія глобальних проблем сучасності» [4]	складні проблеми, які постали перед людством протягом останніх десятиріч і можуть бути розв'язані лише в масштабах усієї планети
V. Bhargava «Global Issues for Global Citizens: An Introduction to Key Development Challenges» [5]	нерозв'язні проблеми нашого глобалізованого світу від укорінення бідності до зміни клімату та нових інфекційних захворювань, таких як СНІД і пташиний грип, які можна вирішити лише за інформованої участі глобального громадянства, яке співпрацює над глобальними рішеннями через глобальні інституції
В.М. Лукашевич «Глобалістика» [6]	глобальність будь-якої проблеми визначається її значущістю для долі всього людства
С.М. Внучко «Глобальні проблеми сучасності: причини виникнення та шляхи їх розв'язання» [7]	особливий ряд соціальних явищ і процесів у сучасному світі, які за масштабами і значущістю вирізняються загальнопланетарним характером та пов'язані з життєвими інтересами народів світу і можуть бути вирішені шляхом взаємодії усіх країн світу
І.О. Железняк, В.В. Косенко «Глобалізація та глобальні проблеми сучасності: науково-допоміжний бібліографічний покажчик» [8]	проблеми, що охоплюють весь світ, загрожують життю всіх людей на планеті Земля; проявляються у всесвітньому масштабі та стосуються всіх народів, усіх людей незалежно від майнового стану

Продовження табл. 2.1

Автор, джерело	Дефініція
М.М. Книш, Л.І. Котик «Політико-географічна глобалістика» [9]	комплекс проблем і ситуацій, які торкаються життєвих інтересів усіх народів світу та вимагають для свого розв'язання колективних зусиль світової громадськості (екологічні проблеми, гонка озброєння, хвороби тощо). Глобальні проблеми людства стосуються як поверхні землі, так і Світового океану, атмосфери планети, навколоземного космічного простору
М.А. Садиков, Т. О. Гончарова «Економічні аспекти глобальних проблем та їх вплив на економічний розвиток України» [10]	всезагальні проблеми, що відзначаються загальнопланетарними за своїми масштабами і значенням характером, пов'язані з життєвими інтересами народів усіх країн, становлять загрозу життю для всього людства і можуть бути вирішені спільними діями всіх країн світу
«Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO» за ред. В.П. Мельника, А.С. Синиці [11]	сукупність важливих проблем людства, від розв'язання яких залежить подальший соціально-економічний прогрес у сучасну епоху
Н.І. Гончаренко, О.В. Ханова «Глобальні проблеми сучасності» [12]	такий вид проблем, що охоплюють усю земну кулю; причому не тільки ту її частину, де безпосередньо проживають люди, а й решту поверхні Землі, її надра, атмосферу, гідросферу і навіть космічний простір, що потрапляє у сферу діяльності людини
К.А. Ните, J.L. Seitz «Global Issues: An Introduction» [13]	основні проблеми навколишнього середовища та розвитку з якими стикається сучасний світ

До трактування поняття «глобальні проблеми» різні вчені застосовують такі підходи, як: онтологічний; гносеологічний; генетичний; системний; просторовий; міждисциплінарний; тощо. Провідне значення мають просторовий і міждисциплінарний підходи. **Онтологічний підхід** розкриває сутність, структуру і складні механізми взаємодії та взаємозалежності глобальних проблем в їхній єдності, цілісності, забезпечує інші науки, які вивчають окремі глобальні проблеми світоглядними та методологічними засадами, сприяє інтеграції конкретних наук, узгодженості та координації досліджень. Він дає змогу кожній науці виокремити свої аспекти дослідження, щоб отримані результати доповнювали інші науки та забезпечували розробку цілісної концепції глобальних проблем. **Гносеологічний підхід** акцентує увагу на джерелах наукового пізнання глобальних проблем, тобто протиріччях, які виникають у суспільстві та визначаються системою соціальних («суспільство-суспільство»), антропо-соціальних («людина-суспільство»), соціоприродних (людина-суспільство-природа) відносин. Збалансований характер таких відносин сприяє ефективному довготривалому розвитку суспільства, а порушення балансу потенціоє виникнення певних глобальних проблем. **Генетичний підхід** передбачає дослідження часового аспекту формування глобальних проблем у процесі розвитку і становлення сучасного суспільства. Інтенсифікація впливу суспільства на природне середовище призвела до

трансформації структури екосистем, розвитку надзвичайних ситуацій різної генези, появи екологічних проблем, а згодом – інших проблем (продовольчої, сировинної, енергетичної, війни і миру та ін.). **Системний підхід** розглядає глобальні проблеми як складну динамічну систему, впорядковану певним способом множину взаємопов'язаних елементів, компонентів, зв'язків, відносин, що утворюють певну цілісну єдність з певною структурою. Декомпозиція складної системи глобальних проблем дозволяє виділяти підсистеми, визначати їхню ієрархію, різнорівневі характеристики, синергію, конкретизувати окремі проблеми. Отже, застосування різних підходів до означення та змістового наповнення поняття «глобальні проблеми» забезпечує багатоспрямованість їхнього дослідження, формування нових міждисциплінарних і трансдисциплінарних методик розв'язання протиріч на глобальному та регіональному рівнях, розробку ефективних стратегій, укладання сценаріїв розвитку людства в осяжному майбутньому тощо.

II. Глобальні проблеми складають особливу низку процесів і явищ у сучасному світі. У просторовому відношенні вони пов'язані між собою, через що прояв якоїсь з них у будь-якому місці планети обов'язково викликає «ланцюгові реакції», наслідки яких у вигляді деструктивних щодо природи, суспільства, людини, життя взагалі процесів можуть через деякий час виявитися за сотні й тисячі кілометрів від місця їхньої первинної ініціації. Розрізняють локальний (в масштабах окремих держав, великих територій), регіональний (в масштабі континентів, соціально-економічних регіонів світу) та глобальний (загальнопланетарний масштаб) рівні розгортання глобальних проблем. В цілому глобальні проблеми належать до класу емерджентних, а для їх подолання немає вільних матеріальних, фінансових, інтелектуальних ресурсів. Так, за оцінками експертів ООН, на подолання всіх глобальних проблем сучасності людство вже зараз має витратити більше 1 трлн. доларів США щорічно, що перевищує суму річного приросту ВВП усіх країн світу взятих разом.

Найважливішими чинниками, що зумовили виникнення й загострення глобальних проблем сучасності, вчені вважають:

- 1) швидке зростання чисельності населення планети;
- 2) прискорення темпів урбанізації зі стрімким зростанням міст і створенням гігантських мегаполісів;
- 3) динамічне нарощування промислового та сільськогосподарського виробництва;
- 4) збільшення обсягів використання в господарському обігу природних ресурсів і конкуренція між країнами за право власності на них;
- 5) нерегульований науково-технічний прогрес, інтенсифікацію розвитку житлового, промислового й транспортного будівництва;
- 6) мілітаризацію економік багатьох країн світу;
- 7) низький рівень впровадження ресурсо- та енергозберігаючих екологічно безпечних технологій;
- 8) неефективну регіональну політику на макро-, мезо- та мікрорівнях;
- 9) недосконалість нормативно-правової бази в міжнародних відносинах;

- 10) відсутність механізму контролю за ефективним впровадженням рішень та заходів, прийнятих світовою спільнотою щодо подолання негативних наслідків;
- 11) формування глобального інформаційного суспільства (кіберпростір, віртуальна і доповнена реальності, подальший розвиток *Internet*; ідентифікація, функціонування, безпека даних у *Darknet*; збирання, зберігання, використання інформації *BigData*; гарантування захисту державної та особистої інформації (сек'юритизація кіберпростору), дїпфейк та ін.); тощо.

Вплив чинників, який має комплексний характер з проявом ефектів сумачії, констеляції, дозволяє виділяти два основних **комплекси причин** виникнення глобальних проблем:

- перший, пов'язаний із суперечливістю взаємодії суспільства та природи, перерозподілом засобів і ресурсів, трансформацією природних систем, зростанням ризиків і небезпек;
- другий, породжений особливостями і протиріччями сучасного політичного й економічного розвитку світового співтовариства.

Глобальні проблеми спряжені з конфліктами між Заходом і Сходом, бідними та багатими, сучасністю й традиціями, догматами минулого та вимогами теперішнього часу, міжрелігійними та етнічними конфліктами, екологічною кризою, кризами науки, загальної культури, ціннісних орієнтирів людства, нерівномірності соціально-економічного розвитку, цілей між вектором розвитку цивілізації та об'єктивними процесами розвитку Всесвіту.

III. **Критерії визначення глобальних проблем:**

- 1) глобальні проблеми повністю або частково зачіпають інтереси людства в цілому та долю кожної людини зокрема;
- 2) глобальний характер цих проблем визначається тим, що у разі їхньої невирішеності людству загрожує регрес або навіть загибель (глобальні проблеми виступають в якості об'єктивного чинника життя для всіх учасників світової історії, в тому числі неісторичних народів);
- 3) вирішення глобальних проблем вимагає застосування колективних зусиль всіх держав і народів світу (об'єднання економічних зусиль країн, узгодження політичних кроків, змін у суспільній свідомості, галузі міжнародного права тощо).

До основних **характеристик** глобальних проблем належать:

- 1) об'єктивність;
- 2) масштабність;
- 3) загальнозначущість;
- 4) емерджентність;
- 5) структурованість;
- 6) комплексність, пов'язаність одна з одною;
- 7) динамічність;
- 8) множинність ефектів і проявів;
- 9) конфліктогенність;
- 10) гострота, що вимагає негайного вирішення;
- 11) складність та ресурсозатратність розв'язання.

Ознаками глобальних проблем є:

- 1) всезагальний, універсальний характер, загальнопланетарний зміст і значення, принципово важливе для долі всього людства;
- 2) безпосередній зв'язок з життєвими інтересами всіх верств населення, всіх країн і народів планети, всіх або значної групи держав;
- 3) взаємопов'язаний характер і здатність суттєво впливати на всі сфери суспільного життя;
- 4) визначальний вплив на поглиблення і ускладнення світогосподарських зв'язків;
- 5) надзвичайна ресурсоємність, тобто потреба залучення колосальних технологічних, фінансових, трудових, інформаційних ресурсів, невідкладних і рішучих дій на основі колективних і скоординованих зусиль світової спільноти;
- 6) можливість успішного вирішення за умови створення адекватної моделі сталого розвитку людської цивілізації.

Слід враховувати, що глобальні проблеми зачіпають всі країни, але можуть мати різні прояви (наприклад, демографічна проблема, пов'язана з ростом чисельності людства, має різний характер у різних групах країн).

IV. Неоднозначність розуміння науковцями структури глобальних проблем обумовлює відсутність на теперішній час єдиного підходу до їхньої типології. Найбільшого поширення та визнання отримали наступні підходи, в основу яких покладені такі критерії:

I. Галузевий критерій, який дозволяє виділяти:

- демографічні проблеми;
- екологічні проблеми;
- економічні проблеми;
- політичні проблеми та ін.

II. Видовий підхід до типології глобальних проблем:

- проблема народонаселення (демографічна);
- проблема змін клімату;
- проблема «парникового ефекту»;
- проблема озонового шару;
- проблема збереження біорізноманіття;
- проблема війни і миру;
- проблема подолання економічного відставання країн, що розвиваються; тощо.

III. Гострота прояву та регулювання за допомогою матеріальних і фінансових інструментів (типологія запропонована у праці віце-президента Світового банку Жан-Франсуа Рішара «На переломі: Двадцять глобальних проблем – двадцять років на їх вирішення» [14]):

- 1) група екологічних проблем, що включає такі проблеми: глобального потепління, втрати біорізноманіття та екосистем, виснаження рибних запасів, знищення лісів, браку чистої води, збереження і забруднення прибережних вод;
- 2) група економічних та соціальних проблем, до яких віднесено: бідність, конфлікти, тероризм, освіта для всіх, глобальні інфекційні захворювання, цифровий (інформаційний) розрив між державами, стихійні лиха;

3) проблеми управління світом: оподаткування для XXI ст., нормативне регулювання біотехнологій, побудова глобальної фінансової структури, незаконний обіг наркотиків, правила торгівлі, інвестування та конкуренції, права та інтелектуальна власність, правила елементарної торгівлі, норми міжнародної праці та міграції.

IV. Характер глобальних проблем, що дозволяє виділяти такі їхні групи [12]:

- 1) проблеми переважно соціально-політичного характеру (відвернення ядерної війни, припинення гонки озброєнь, мирне розв'язання конфліктів, формування ненасильницького миру);
- 2) проблеми переважно соціально-економічного характеру (подолання економічної та культурної відсталості, вирішення проблеми зубожіння, забезпечення ефективного виробництва, розв'язання світової енергетичної, сировинної і продовольчої криз, оптимізація демографічної ситуації, особливо в країнах, що розвиваються; освоєння в мирних цілях космосу і Світового океану);
- 3) соціально-екологічні проблеми (забруднення навколишнього середовища, необхідність раціонального використання природних ресурсів Землі);
- 4) проблеми людини (забезпечення її основних прав та свобод, подолання відчуженості від природи та політики).

V. Загальні ознаки, властивості, характер, «планетаризація» глобальних проблем (типологія розроблена Ю.М. Гладким [15]):

1. Найбільш «універсальні» проблеми політичного і соціально-економічного характеру (запобігання ядерної війни і збереження миру на Землі, забезпечення економічного зростання держав; продовольча проблема; проблема подолання відсталості слаборозвинених країн);
2. Проблеми переважно природно-економічного характеру (екологічна; енергетична; проблема Світового океану; сировинна);
3. Проблеми переважно соціального характеру (демографічна; міжнаціональні відносини; криза культури, моральності; дефіцит демократії; охорона здоров'я);
4. Проблеми змішаного характеру, невирішеність яких нерідко призводить до масової загибелі людей, регіональних конфліктів, тероризму, злочинності, технологічних аварій, стихійних лих, суїцидів (самогубств);
5. Проблеми наукового характеру, невирішеність яких не створює безпосередньої загрози для майбутнього людства (освоєння космосу, дослідження внутрішньої будови Землі, довгострокове прогнозування погоди та ін.);
6. «Малі» глобальні проблеми змішаного характеру (бюрократія; шум; залишки супутників і ракетносіїв та ін.).

VI. Взаємозв'язок проблем за ланцюговою реакцією, принцип «гральних кісточок» чи «доміно» (популяризує *Wai H. Tsang* [4, 16, 17], який зазначає, що нерозв'язання одного блоку проблем стає причиною виникнення й загострення наступного блоку (падіння однієї гральної кісточки спричинює падіння наступної). За висловом *Wai H. Tsang*: «першопричина головних проблем усього світу знаходиться у сфері ідей і того, у що люди вірять. Щоб розв'язати проблеми світу, необхідно утвердити ідеї, які керують цим світом і які формують людське ставлення і поведінку. Останнє, своєю чергою, впливає

на соціальну організацію, економічну діяльність та політичну реальність. Бо саме ідеї, які зберігаються в головах людей, змушують їх робити те, що вони роблять. Щоб змінити світ, змініть те, як люди поведуться, щоб змінити те, як люди поведуться, змініть те, що вони думають, і щоб змінити те, що думають люди, ви повинні змінити те у що вони вірять. ... Вирішення глобальних проблем усього світу лежить у силі ідей» [17]) (рис. 2.1):

- 1) проблеми науки, теології і філософії;
- 2) проблеми взаємодії віри й ідеології (морально-релігійний аспект);
- 3) проблеми соціальної, економічної і політичної реальності;
- 4) проблеми довкілля і світової екосистеми.

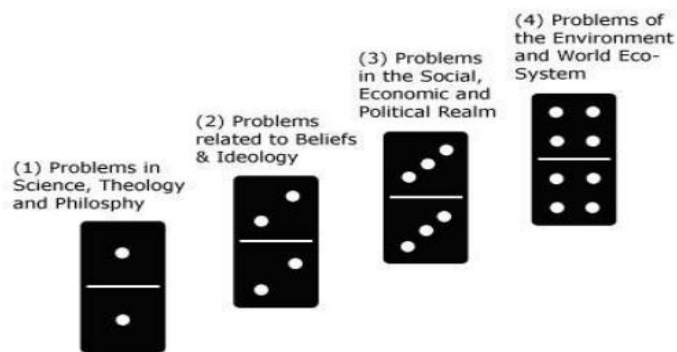

Рис. 2.1. Проблеми світу, як доміно [17].

VII. Системність, ієрархічність та методологія досліджень (підхід типології запропонований М. Книш, Л. Котик [16, 18]), який заснований на розумінні власне глобальних проблем у вигляді 6 підсистем, що пересікаються, взаємодоповнюють одна одну та представляють головні їх типи (рис. 2.2):

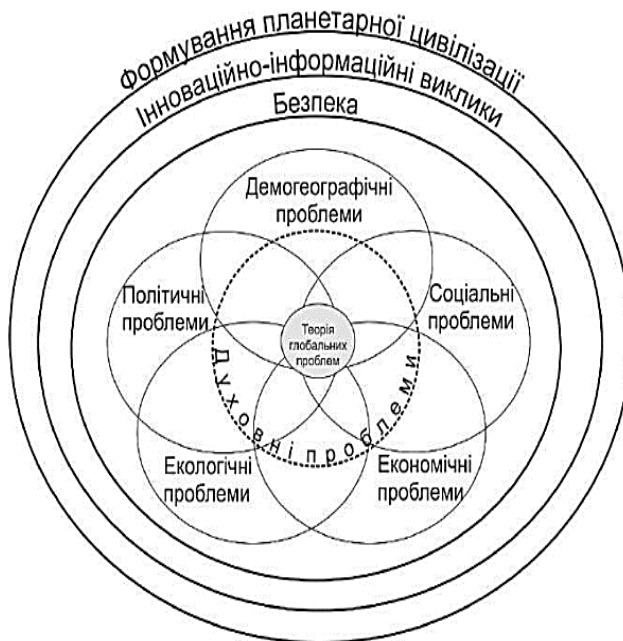

Рис. 2.2. Типологія глобальних проблем [18].

- демографічні (стабілізація кількості населення світу, скорочення чисельності малих народів та етносів, дитяча смертність, депопуляція, старіння населення, якість та кількість працересурсного потенціалу, міграція населення, біженці, урбанізація та ін.);
- соціальні (якість життя населення, захворюваність, функціональна неграмотність, бідність населення, безробіття, рівень розвитку сфери послуг, збереження культурного та релігійного різноманіття, злочинність, наркоманія та ін.);

- економічні (енергетична, сировинна, продовольча, прісної та питної води, подолання відставання, адаптації господарства держав до нових економічних викликів, освоєння Світового океану, освоєння Антарктиди, освоєння Космосу та ін.);
- екологічні (кліматичні зміни, збільшення CO₂ в атмосфері, забруднення сфер Землі, зменшення площ лісів, зменшення площ с/г угідь, збереження біорізноманіття та ін.);
- політичні (війни і миру, демократизації, тероризму, функціонування міжнародних організацій глобального і регіонального типу, формування глобального уряду нового типу, гнучке ІТ-урядування та ін.);
- духовні (загальне зниження рівня духовності, проблеми цінності людського життя тощо).

У цій типології глобальними проблемами вищих функціональних рівнів є проблеми **глобальної безпеки** (як безпеки всього людства, так і безпеки держав, етносів, спільнот, окремих громадян), **проблеми інноваційно-інформаційних викликів** (доповнена і віртуальна реальність, штучний інтелект тощо), **проблеми формування планетарної цивілізації**. Останні пов'язані з формуванням нового типу мислення людей, націленого на збереження Землі, як планети загалом, так і людини, як формовтілення живої речовини, зокрема.

VIII. Філософсько-методологічний підхід, побудований за критеріями найвищої конфліктогенності, системності, характеру взаємодій на початку 80-х років XX ст. радянськими авторами В.В. Загладіним, І.Т. Фроловим та доповнений на початку 90-х років минулого століття А.Н. Чумаковим [2], дозволяє виділяти наступні групи проблем:

- 1) проблеми у сфері взаємодії суспільства та природи, що пов'язані із забезпеченням майбутнього людства з урахуванням безальтернативності біосферосумісності (антропосоціоекологічні, система «людина-суспільство-природа»);
- 2) проблеми у сфері суспільних взаємовідносин, в основі яких протиріччя та відмінності в різних за своїм характером міжнародних відносинах (інтерсоціальні проблеми, система «суспільство-суспільство»);
- 3) проблеми, які виникають в результаті складної взаємодії людини із соціумом, що постійно розвивається, і пов'язані з світоглядними універсальями, типом соціальності та культурними детермінантами (антропосоціальні, система «людина-суспільство») (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Класифікація глобальних проблем

Група глобальних проблем	Глобальні проблеми
Проблеми в системі «людина-суспільство-природа» (антропо-соціо-екологічні)	<ul style="list-style-type: none"> - проблема експоненційного зростання чисельності населення планети (проблема народонаселення); - проблема кліматичних змін; - проблема озонового шару; - проблема «парникового ефекту»; - проблема кислотних опадів та фотохімічних смогів; - проблема охорони та збереження біорізноманіття; - проблема ресурсозбереження та оптимізації порушених земель;

Продовження табл. 2.2

Група глобальних проблем	Глобальні проблеми
	<ul style="list-style-type: none"> - проблема використання екологічно безпечних технологій в енергетиці, транспорті, сільському господарстві); - проблема утилізації відходів виробництв; - проблема забезпечення людства продовольством - проблема освоєння космічного простору та глибин світового океану
<p style="text-align: center;">Проблеми в системі «суспільство – суспільство» (інтерсоціальні)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - проблема запобігання війни, роззброєння та збереження миру; - проблема діалогу культур і цивілізацій; - проблема подолання відсталості та забезпечення економічного зростання; - проблема глобального управління та глобальної безпеки; - проблема збереження культурного та релігійного різноманіття, цінностей, традицій; - проблема світової заборгованості; - проблема міжнародного тероризму і злочинності; - проблема боротьби з міжнародним наркобізнесом, наркотрафіком; - проблема міжнародної міграції та біженців; - проблеми інноваційно-інформаційних викликів (кібербезпека сек'ютиризація кіберпростору, дїпфейк, ІТ-урядування та управління, цифрова трансформація медіа тощо)
<p style="text-align: center;">Проблеми в системі «людина – суспільство» (антропосоціальні)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - демографічна проблема; - проблема ефективного використання досягнень науково-технічного прогресу; - етнічні проблеми, конфесіональні конфлікти, трайбалїзм, етношовїністична політика; - проблема розвитку охорони здоров'я; - проблема освіти; - проблема різних культур та їх взаємодїї; - проблема адаптації людини до невизначеності умов плинної модерності; - проблема забезпечення соціальної стабільності та боротьби з антисоціальними явищами; - проблема самоінструменталїзації виду людина розумна, штучного інтелекту; - проблема усвідомлення цінності життя, духовності, людяності

V. Глобальні проблеми є всезагальними як за їх об'єктом (планета Земля), так і за суб'єктом їх вивчення та розв'язання (світова спільнота, держави світу). Їх виникнення безпосередньо пов'язане з інтенсифікацією антропогенної діяльності (антропної, техногенної), підґрунтям якої є суспільна свідомість. Глобальні проблеми неможливо описати за логікою взаємовиключення чинників порядку та хаосу, навпаки, їх взаємовідносини

потрібно розуміти як взаємообумовлені та взаємодоповняльні.

Використання системного підходу дозволяє розглядати глобальні проблеми людства як систему, цілісність, тобто множину структурних елементів, компонентів, підсистем системи, що ієрархічно пов'язані, взаємодіють між собою та характеризуються комплексним характером. Глобальним проблемам властиві основні ознаки систем:

- 1) являють собою цілісний комплекс взаємозв'язаних елементів (функціонально, просторово, часово, причинно-наслідково закономірно);
- 2) утворюють єдність із середовищем;
- 3) характеризуються ієрархічністю, тобто певні глобальні проблеми є елементами проблем більш високого рівня ієрархії та, в свою чергу, можуть розглядатися як системи нижчого ієрархічного порядку;
- 4) відзначаються емерджентністю.

Як складні системи вони мають власну внутрішню структуру зв'язків і зовнішню структуру системоутворюючих зв'язків. Логічним принципом системного дослідження глобальних проблем є виявлення джерел їхнього розвитку, що сприяє послідовному підходу до питань прийняття рішень. Системний аналіз дозволяє виявити не тільки корінні причини, які викликають будь-які негативні наслідки і створюють реальні загрози, а й умови, в яких виникають причини глобальних проблем.

Глобальні проблеми людства неможливо вирішити одномоментно зусиллями окремих країн чи фахівців. Для цього потрібні єдиний міжнародний механізм їх розв'язання та регулювання, мобілізація ресурсів усіх країн світу, визначення міжнародних правових та економічних норм цього регулювання, глибокі суспільні та духовні трансформації в усіх сферах життєдіяльності людства.

Підсумовуючи викладений матеріал лекційної теми доцільно виділити такі ключові узагальнення:

1. Глобальні проблеми – об'єктивна реальність існування людства у межах екологічної метасистеми.
2. Глобальні проблеми – це загальнопланетарні, загальнозначущі, всеосяжні, об'єктивні проблеми, що виникають та розвиваються внаслідок діяльності суспільства, генерують реальні загрози і небезпеки для людства та вимагають розв'язання, яке можливе за умови консолідації зусиль всього світового співтовариства.
2. Застосування різних підходів до визначення та змістового наповнення поняття «глобальні проблеми» відбиває складність їхньої природи, забезпечує багатоспрямованість досліджень, формування нових міждисциплінарних і трансдисциплінарних методик розв'язання протиріч на глобальному та регіональному рівнях, розробку стратегічних рішень, укладання сценаріїв розвитку людства у різночасовій перспективі.
3. На теперішній час окреслено основні критерії виділення, характеристики, ознаки та підходи до типології глобальних проблем, що є вагомим здобутком

глобалістики кінця XX ст. – початку XXI ст. та актуалізує подальші наукові розробки і пошуки людства третього тисячоліття.

4. Розуміння всеосяжних і загальнозначущих глобальних проблем як складних, відкритих, динамічних систем сприяє прийняттю адекватних стратегічних рішень з урахуванням цілісності світу, в якому розвивається сучасна цивілізація.

Перед людиною відкривається величезне майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не стане використовувати свій розум і свою працю на самознищення.

Володимир Вернадський.

Або XXI століття буде століттям духовності, або його зовсім не буде.

Андре Мальро.

Глобальні проблеми стали складними настільки, що за їх вирішення не беруться навіть підлітки.

Роберт Орбен.

ПИТАННЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПОЛЕМІКИ:

1. Що таке проблема? Яке значення це поняття має у глобалістиці?
2. Що таке глобальна проблема? Які підходи до змістового наповнення цього поняття Вам відомі?
3. Які чинники зумовили виникнення та потенціюють розвиток глобальних проблем сучасності?
4. Які критерії застосовуються для виділення глобальних проблем?
5. Які характеристики властиві глобальним проблемам?
6. Які ознаки мають глобальні проблеми?
7. Які підходи до типології глобальних проблем Вам відомі?
8. Які проблеми охоплює група глобальних проблем взаємодії в системі «людина – суспільство – природа»?
9. Які проблеми належать до інтерсоціальних глобальних проблем сучасності?
10. Які проблеми взаємодії в системі «людина – суспільство» належать до глобальних?
11. Які ознаки систем притаманні глобальним проблемам?
12. Які переваги і можливості надає використання системного підходу дослідження глобальних проблем?
13. Чому не можна залишатися осторонь проблематики глобальних проблем?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Книш М. М. Актуальні наукові підходи до трактування глобальних проблем. *Грааль науки*. 2022. №20. С. 276-281.

2. Загладин В. В., Фролов И. Т. Глобальные проблемы современности: научный и социальный аспекты. Москва: Международные отношения, 1981. 240 с.
3. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. С. 78.
4. Книш М., Котик Л. Глобальні проблеми людства: навчальний посібник. Львів: Простір-М, 2021. 130 с.
5. Bhargava V. Global Issues for Global Citizens: An Introduction to Key Development Challenges. Washington, DC: World Bank. 2006. URL: <http://hdl.handle.net/10986/7194> (дата звернення: 22.01.2023).
6. Лукашевич В. М. Глобалістика: навчальний посібник. Львів: Новий Світ-2000, 2005. 440 с.
7. Внучко С. М. Глобальні проблеми сучасності: причини виникнення та шляхи їх розв'язання. *Вісник СевНТУ. Серія Політологія*. 2014. Вип. 145. С. 95-99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vsntupol_2013_145_22 (дата звернення: 22.01.2023).
8. Глобалізація та глобальні проблеми сучасності: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / уклад. І. О. Железняк, В. В. Косенко. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренків, 2013. 354 с.
9. Книш М. М., Котик Л. І. Політико-географічна глобалістика: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 484 с.
10. Садиков М. А., Гончарова Т. О. Економічні аспекти глобальних проблем та їх вплив на економічний розвиток України. *Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності*. Харків, 2017. С. 231 - 234.
11. Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO / за наук. ред. В. П. Мельника та А. С. Синиці. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 568 с.
12. Глобальні проблеми сучасності: підручник / [кол. авт.]; за ред. В. С. Бакірова (голова), А. П. Голікова, О. А. Довгаль, В. А. Пересадько, В. І. Сідорова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 632 с.
13. Hite, K. A., Seitz, J. L. Global Issues: An Introduction. 6th edition. Wiley-Blackwell, 2021. 400 p. URL: <https://www.perlego.com/book/2068082/global-issues-an-introduction-pdf> (дата звернення: 22.01.2023).
14. Ришар Ж-Ф. На переломе. Двадцять глобальних проблем – двадцять лет на их решение. Москва: Ладомир, 2002. 240 с.
15. Гладкий Ю. М. Глобалистика: трудный путь становления. *Мировая экономика и международные отношения*. 1994. № 10. С. 104-116.
16. Котик Л. І. До проблеми типізації глобальних проблем людства. Філософсько-психологічні аспекти духовності сталого розвитку людства: збірник тез VII міжнар. науково-практичної конференції, присвяченої 30-річчю філософського факультету ЛНУ ім. І. Франка 20 квітня 2022 р. Львів, 2022. С. 101-105.
17. The Problems of this World Today. URL: <http://www.iawwai.com/ProblemsOfThisWorld.htm> (дата звернення: 23.01.2023).
18. Книш М. М., Котик Л. І. Глобальні проблеми людства: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 330 с.

РОЗДІЛ II. ЕКОЛОГІЧНИЙ (АНТРОПОСОЦІОЕКОЛОГІЧНИЙ) АСПЕКТ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

ЛЕКЦІЯ 3.

ТЕМА: ГЛОБАЛЬНІ ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЯК НАСЛІДОК ВЗАЄМОДІЙ В СИСТЕМІ «ЛЮДИНА – СУСПІЛЬСТВО – ПРИРОДА».

Мета: поглиблення уявлень про розвиток, прогрес, техногенез, екосферу, парадигми екології людини, безальтернативність біосферосумісності людини; здобуття знань про глобальні екологічні проблеми як наслідок взаємодій в системі «людина – суспільство – природа»; розширення уявлень про сутність та значущість екологічного імперативу; формування навичок критичного, системного мислення, вмінь та навичок практичного застосування системного підходу до аналізу складних систем і процесів; розвиток глобального та екологічного мислення, фахових компетентностей, загальної та екологічної культури і свідомості.

План

1. *Визначення та підходи до трактування понять «розвиток», «прогрес».*
2. *Визначення та сутність понять «техногенез», «техносфера», «екосфера».*
3. *Основні етапи розвитку технологій, періодизація техногенезу.*
4. *Парадигми екології людини. Безальтернативність біосферосумісності людини і природи, екоцентризм, екологічний імператив.*
5. *Стратегії розв'язання глобальних екологічних проблем як наслідку взаємодій у системі «людина-суспільство-природа».*

I. Пізнання глибинної сутності глобальних проблем і процесів, їхній системний аналіз, встановлення причинно-наслідкових зв'язків і специфіки їх розгортання в умовах об'єктивної реальності визначає обґрунтованість звернення до таких важливих наукових категорій як «розвиток» і «прогрес».

Спроби вирішити парадокс розвитку проходять крізь всю історію філософської думки, цивілізації, людського інтелекту загалом. Це питання є другим, після питання про сутність буття, «каменем спотикання» для людського інтелекту. Незважаючи на велику кількість наукових праць та значні досягнення в області обґрунтування теоретичних основ розвитку сутність його і досі залишається до кінця невизначеною.

Сьогодні існує велика кількість досліджень, як вітчизняних так і зарубіжних вчених, присвячених тлумаченню поняття «розвиток». Наукові підходи до загальнотеоретичного обґрунтування цієї категорії є досить різноманітними, що пов'язано з багатоаспектністю та багатогранністю цього феномену матеріальної та духовної реальності, людського буття, життя, Всесвіту[1, 2]. Історизм наукової думки щодо окреслення сутності розвитку різними вченими відображено в таблиці 3.1.

Ідея та парадокс розвитку почали обговорюватися ще в античній філософії. Класичне формулювання парадоксу розвитку, висловленого давньоіндійським філософом-буддистом школи махаяни Нагарджуна, наводить Дж. Л. Гарфілд [25]:

Таблиця 3.1

Тлумачення поняття «розвиток» [2]

Автори [джерело]	Дефініція поняття
Філософський енциклопедичний словник [4]	філософська категорія, що виражає процес руху, зміну цілісних систем. До найбільш характерних рис даного процесу належать: якісне виникнення нового об'єкту (чи його стану), спрямованість, необоротність, закономірність, єдність кількісних і якісних змін, взаємозв'язок прогресу та регресу, суперечливість, циклічність (спіралевидність форми), розгортання у часі. Даний процес є саморозвитком оскільки основним джерелом розвитку виступають внутрішні протиріччя
Філософія: словник термінів та персоналій [5]	вищий тип руху, незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового
Великий тлумачний словник сучасної української мови [6]	Дія, процес, унаслідок якого відбувається зміна якості, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого
Енциклопедія «Вікіпедія» [7]	Процес досягнення раніше недосяжного результату. Незворотні, спрямовані та закономірні зміни матеріальних та ідеальних об'єктів внаслідок чого виникає їх новий якісний стан, що ґрунтується на виникненні, трансформації або зникненні елементів та зв'язків об'єктів
Аристотель [8]	Реалізація, розкриття під дією кінцевої мети тих тенденцій, що спочатку були закладені в тій або іншій живій істоті, зводячи, таким чином, розвиток до сукупності кількісних змін, до повторення раз і назавжди даного
Декарт Р. [9]	Породження Природою нових форм матерії
Ансофф І. [10]	Питання не стільки того, що є, скільки того, що може бути зроблено з тим, що є. Це складний і суперечливий процес, під час якого система збільшує свої можливості із задоволення потреб її елементів та інших систем, котрі перебувають у зовнішньому середовищі стосовно неї
Козирева Н. В. [10]	Характеристика якісних змін об'єктів, появи нових форм буття, інновацій і нововведень пов'язана з перетворенням їх внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Виражаючи насамперед процеси змін, розвиток припускає збереження (системного) якості об'єктів, що розвиваються
Мельник Л. Г. [12]	Незворотна, спрямована, закономірна зміна системи на основі реалізації внутрішньо притаманних їй механізмів самоорганізації. Основними властивостями розвитку є незворотність, спрямованість, закономірність, впорядкованість та активна роль внутрішніх механізмів самоорганізації
Южаков В. К. [1, 2, 13]	Упорядкована послідовність змін до прояву нової якості
Югай Г. А. [1, 2, 13]	Розвиток системи від нижчого до вищого у вигляді спіралі, де кожний виток відзначається взаємопереходом, взаємодією суперечностей у вигляді початку та результату розвитку
Капіца С. П. [1, 2]	Розвиток – це еволюція системи, що самоорганізується і розглядати її потрібно виходячи з ідей синергетики

Продовження табл. 3.1

Автори [джерело]	Дефініція поняття
Сукачов В. М. [14]	Зміни, що є наслідком суперечних процесів, що протікають всередині самого явища. Розвиток – це саморух усього суцього, джерелом, рушійною силою котрого є боротьба внутрішніх суперечностей, протилежних тенденцій, властивих даному явищу. Концепція розвитку як саморуху дає ключ до пояснення «стрибків», «перервності поступовості», «перетворення на протилежність», знищення старого та виникнення нового
Василевич В. І. [15]	Будь-яка суттєва зміна параметрів угруповання – це виникнення нового угруповання, а отже, розвиток
Мазинг В. В. [16]	Історичний процес формування певної форми організації живого
Реймерс Н. Ф. [17]	Незворотній, закономірно спрямований процес тісно пов'язаних кількісних та якісних змін в межах усього живого з моменту його виникнення на Землі
Шанда В. І. [18]	Розвиток угруповання є такою сукупністю явищ і процесів, протікання яких відзначається різною просторово-часовою масштабністю, нез'ясованістю зв'язків, невизначеністю причин і наслідків
Єрохін С. А. [19]	Особливий тип руху, що характеризує прогресивний характер взаємодії речей
Туркін Л. П. [1, 2]	Нескінченний у часі процес оновлення усіх видів матерії. Це єдина, пов'язана сукупність усіх змін у світі, що призводить до незворотної появи нового. Це єдність прогресивної та регресивної тенденцій, слідством чого є закономірне становлення більш високих форм руху матерії
Лойфман І. Я. [1, 2]	Розвиток – єдність спадкоємності та заперечення, історичні зміни
Стадник В. П. [1, 2]	Розвиток – якісно особлива інтерпретація руху, що полягає у максимальному наближенні до буття об'єкта у системі світового цілого
Пригожин І., Стенгерс І. [20]	Розвиток не має жорсткої визначеності, ґрунтується на несталості, нелінійності, реалізується через механізм біфуркації
Горлач М.І. [21]	Процес, характеристиками котрого є нелінійність, багатоваріантність (альтернативність), стохастичність, непередбачуваність, конструктивна роль хаосу, випадковість у виникненні нового
Кондорсе Ж.-А. [22]	Розвиток – це саме послідовний і безперервний прогрес
Сегеда С.А. [23]	Системний процес безкінечності і безперервності закономірних якісних змін, що відбуваються в природному середовищі і суспільстві під дією об'єктивних законів природи і суспільства, якими є закон єдності і боротьби протилежностей, закон заперечення, закон рівноваги, закон переходу кількості у якість
Маленко Я. В., Шуліка К. О. [1]	Спрямовані, необоротні, закономірні зміни, пов'язані зі збігом у просторі та часі необхідних кількостей випадковості та природно визначеної сутності, що виявляється у нескінченній, варіантній множині системних новоутворень

*«Абсолютно немає речей, ніде та ніяких, які виникають (заново),
 Будь-то з самих себе, або з не-себе, або з обох, або випадково...
 Ані не-сущє, ні сущє не можуть мати причини.
 Ібо якщо це не сущє, то чого причина? Якщо ж сущє, то навіщо причина?
 Ні у будь-якій з окремих причин, ані у всіх них разом
 Не міститься (передбачуваний) результат».*

Вирішення проблем теорії розвитку споконвіку пов'язане з внутрішніми протиріччями процесу розвитку та розв'язанням «парадоксу розвитку» або «парадоксу виникнення», сутність якого полягає в тому, що нова якість, що виникає в процесі розвитку, не міститься у вихідних елементах. Але «з нічого» нічого не виникає, а отже треба припустити, що нове все ж таки було наявним у вихідному (старому). В чому ж тоді сутність розвитку?

До найвідоміших концепцій розвитку («моделей діалектики») належать раціоналістична (І. Кант, І. Г. Фіхте, Ф. В. Шеллінг, Г. В. Гегель та ін.), градуалістична чи плоскоеволюцістська (Г. Спенсер, Ч. Дарвін), натуралістична чи сцієнтиська або стихійнодіалектична (Дж. Хакслі, Л. Берталанфі, Е. Майр, А. Сент-Дьєрді, Ж.-П. Сартр та ін.), емерджентизм чи творчоеволюцістська (Л. Морган, Г. Плеснер, А. Бергсон та ін.), рівноважно-інтеграційна (Ле Дантек, Л. Уорд, О. О. Еленкін, М. І. Ільїнський та ін.), діалектично-матеріалістична (К. Маркс, Ф. Енгельс та ін.) [1, 2]. Кожна з численних концепцій розвитку має свої переваги та недоліки. Важливим завданням науки є виявлення позитивного в кожній з них і створення сучасної синтетичної концепції розвитку.

У працях сучасних українських науковців прослідковуються різні підходи до дослідження розвитку: економічний підхід А. С. Гальчинського, В. В. Попової, О. В. Раєвневої; філософсько-методологічний підхід О. А. Петриченка; синергічний підхід І. Г. Грабара, Л. Г. Мельника, Є. І. Ходаківського; соціально-економічний підхід В. В. Россохи, С. Г. Черемісіної; кумулятивний підхід Н. В. Касьянової та ін. [24].

Розвиток в екології, біології описується на основі таких фундаментальних взаємопов'язаних концепцій, що збагачують та доповнюють одна одну, як: субстратна (О. І. Опарін та ін.), енергетична (І. Пригожин, Г. Хакен, Л. А. Блюменфельд, М. В. Волькенштейн, К. С. Тринчер, П. Г. Кузнецов та ін.), інформаційна (Н. Вінер, О. Н. Колмогоров, О. Л. Ляпунов, М. Ейген, Ф. Крик та ін.). Всі вони поєднані загальним методологічним підходом, сутність якого полягає в історичній екстраполяції, тобто поясненні розвитку живого зі знання субстратних, енергетичних та інформаційних характеристик сучасних живих систем. Розвиток розглядається і з позицій біосферних концепцій: біогеохімічної (В. І. Вернадський, Я. Молешотт, В. В. Докучаєв); геохімічної (В. І. Вернадський); біогеоценотичної (В. М. Сукачов, Г. Ф. Морозов, В. І. Вернадський); термодинамічної (Е. Бауер, Г. Хакен, І. Пригожин, Р. Том); кібернетичної (Н. Вінер, Л. Кауфман, О. Д. Урсул). В. І. Шанда зауважує, що до термодинамічної концепції розвитку слід додати положення С. Гокінга про рух уздовж термодинамічної стріли часу зі зміною станів стійкості та нестійкості екосистем, різними рівнями впорядкованості та невпорядкованості (системності)

[1, 18]. Незалежно від напрямів такого руху – до прогресу чи регресу, стабільного чи нестабільного стану, високої чи низької продуктивності, закони, що описують цей рух залишаються однаковими [24].

На теперішній час виділяють такі підходи до трактування цього поняття:

- 1) розвиток як процес, що виявляється в адаптації систем до змін умов середовища існування;
- 2) розвиток як рух матерії внаслідок виникнення та вирішення суперечностей, єдності та боротьби протилежностей, заперечення заперечення;
- 3) розвиток як зміна системи, перехід кількості в якість.

Як загальнонаукова категорія розвиток розуміється:

- 1) як закон, що характеризує перехід від одного буття до іншого, який за станом відрізняється від попереднього якісними та кількісними характеристиками;
- 2) як явище, що є протилежним до буття, яке знаходиться у незмінному стані;
- 3) як принцип, що окреслює розвиток як іманентну рису буття, його невід’ємну характеристику, що також зумовлює можливість подальших змін буття.

Структурну схему розвитку, запропоновану С.А. Сегедой на основі аналізу праць, присвячених вивченню методологічних основ цієї категорії, відображає рисунок 3.1.

Аналіз визначень поняття «розвиток» дозволяє виділити такі його характеристики:

- 1) **якісні зміни**, що уявляють собою певну сукупність необоротних, спадкоємних перетворень цілісної системи на основі інтегрованих у ній підсистем (складноутворених комплексів елементів, компонентів, у тому числі станів, фаз, стадій) (епігенез);
- 2) **кількісні зміни**, як сукупність перетворень системи, що не тотожні змінам її сутності (якості), але є визначальними просторово-часовими характеристиками останньої;
- 3) **загальність**, тобто притаманність всім системам;
- 4) **закономірність** як гарант відповідності причинно-наслідковим зв’язкам усіх змін;
- 5) **необоротність**, як виникнення якісно нових можливостей, що не існували раніше;
- 6) **спрямованість**, що може характеризуватися як реалізація потенційних можливостей;
- 7) **час**, оскільки будь-який розвиток здійснюється у реальному часі і лише час виявляє його спрямованість (важливо зазначити, що час є специфічним вичерпним, невідновлюваним ресурсом в онтогенезі біологічного виду та невичерпним в його еволюції. Крім того, сучасна наука не заперечує імовірність різної плинності часу в просторах екосистем у сучасну та минулі епохи);
- 8) **іманентність**, що дозволяє виділяти ендогенний розвиток, джерело якого міститься у самій системі, та екзогенний розвиток (імітація), що визначається тільки ззовні;
- 9) **специфічність** розвитку об’єкту як цілісного утворення;
- 10) **безперервність**, що ґрунтується на глибинній сутності матерії, її фундаментальній,

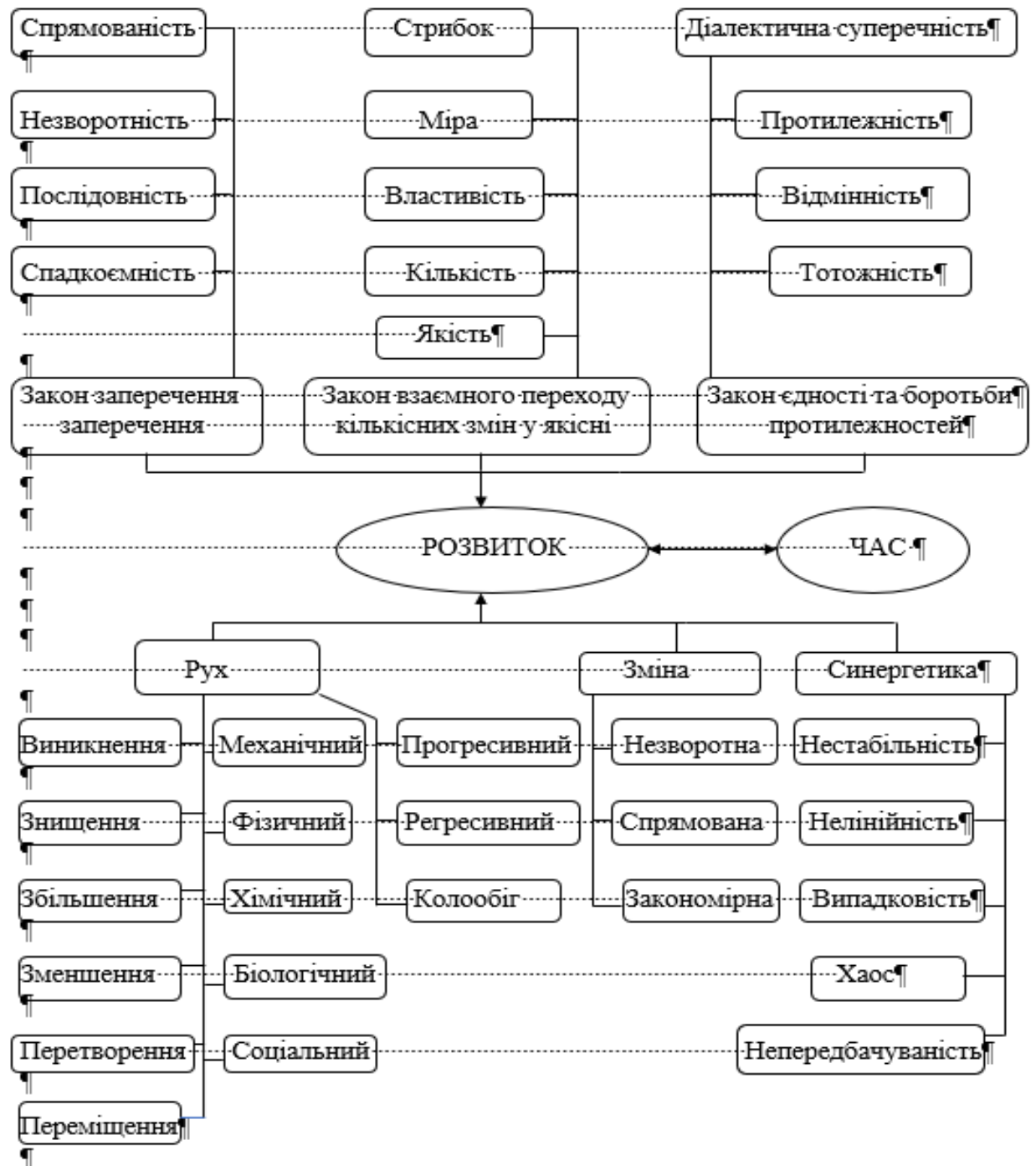

Рис. 3.1. Структурна схема розвитку [23].

докорінній здатності до самоускладнення, самоперетворення [2].

До суттєвих *властивостей* розвитку належать:

- 1) об'єктивність;
- 2) абсолютність;
- 3) відносність;
- 4) протиріччя;
- 5) необоротність;
- 6) спрямованість;
- 7) закономірність.

Характерними рисами розвитку є:

- 1) нелінійні залежності;
- 2) нерівномірність та неоднозначність змін у складі, будові та у зв'язках;
- 3) запізнення корелятивних змін за рахунок гомеостатичних явищ та процесів;
- 4) коригуюча роль середовища загалом або лімітуючих факторів у певний момент;
- 5) різні просторово-часові вияви змін [1, 2].

Розвиток характеризується різноманітністю видів та форм. Швидкість та характер змін дозволяють виділяти дві форми розвитку, а саме:

- **еволюційну**, що виявляється поступовими кількісними та якісними змінами;
- **революційну** – стрибкоподібний перехід від одного стану системи до іншого.

Стан протиріч дозволяє виділяти:

- **ектогенез** - перевага зовнішніх протиріч у розвитку, їх протиставлення внутрішнім;
- **автогенез** – розвиток, визначальними факторами якого є внутрішні протиріччя.

Розвиток може бути **екстенсивним**, пов'язаним з кількісним збільшенням, розширенням, поширенням, використанням того що вже є, або **інтенсивним** – виникненням якісно нових форм, продуктивним.

Розвиток розглядається в ряді таких понять як рух, ріст, динаміка, еволюція систем і все ж таки залишається самостійною науковою проблемою. **Ріст** - це спрямований процес новоутворень елементів системи, що не призводить до змін даної конкретної системної якості. Його можна трактувати як момент, бік розвитку, певну характеристику етапу чи стадії розвитку системи. **Рух** - це суперечність, показник одночасного перебування в певному стані й непереходу в ньому, єдність буття й небуття, тотожності й відмінності, стабільності й плинності, виникнення й подолання суперечностей. Не кожний рух є розвитком тому, що зміни, які відбуваються в процесі руху не акумулюються. Рух, як спосіб конкретизації розвитку, шлях перетворення абстрактного у дійсність, має місце в межах стабільного стану системи (стану рухливої рівноваги), а розвиток спряжений з порушенням його якісної визначеності. **Динаміка** – це стан руху, хід розвитку, послідовність етапів, стадій, станів процесу; це спосіб фіксації множини перетинів простору та часу, можливість їхньої візуалізації та осмислення суб'єктом-дослідником, засіб інтеграції виявлених змін статичного аспекту властивостей і відносин та диференціації часових станів об'єкту чи процесу, реалізованих у певних вимірах (зрізах) просторової структури [2, 25]. **Еволюція** - форма прояву розвитку, засіб досягнення найкращого з можливих станів розвитку як результату.

Спрямованість та результати розвитку дозволяють розрізнити:

- **регрес** (від лат. *regressus* – зворотній рух, занепад) - низхідний, зворотний рух, деградація, падіння якісних і кількісних характеристик системи, рівня системної організації, втрата здатності виконувати ті або інші функції, відсутність лінійної залежності між продуктивністю та складністю, занепад);
- **прогрес** (від лат. *progressus* – просування, рух уперед, успіх) - поступальний розвиток по висхідній лінії, перехід від менш стабільного, нижчого до більш стабільного вищого, досконалішого стану, підвищення рівня організації, диференціації системи, її підсистем, елементів, структури, з одночасним

підсиленням інтеграції на основі акумуляції ознак і властивостей на нових рівнях;

- **стагнацію** (від лат. *stagnum* – болото, стояча вода) - проміжний стан між прогресом і регресом, тривалий застій.

Якщо брати до уваги визначення поняття «прогрес», то виникає питання: «Чи можна вважати сучасний етап розвитку людства (в усіх сферах його життєдіяльності) більш досконалим, аніж раніше? Як визначити вектор сучасного розвитку суспільства? Цей розвиток відбувається по висхідній чи по спадній траєкторії? Відповідь на це питання вимагає звернення до наукового дискурсу, огляду наявних концепцій суспільного прогресу.

Сучасні глобальні проблеми, процеси та перспективи розвитку соціуму неможливо усвідомити в повній мірі, не розглянувши різні точки зору на цю проблему. Обов'язково треба зупинитися на розгляді двох полярних точок зору.

1. Концепція прогресивного розвитку суспільства сформувалася вже у філософії Давньої Греції (*Демокрит, Платон, Арістотель*). Специфічним варіантом цієї концепції була позиція християнської філософії, яка розуміла історію як здійснення зазлегідь передбаченого Богом плану порятунку людини, наближення її до образу та подоби Божої (провіденціалізм). Суспільний прогрес розглядався як природна та необхідна вимога морального ідеалу.

У Новий час англійський філософ Френсіс Бекон головну увагу приділяв прогресу науки і техніки. У середині XVIII століття французький філософ й економіст *Ан Робер Жак Тюрго* відмічав три складові культурного прогресу: релігійну, спекулятивну, наукову. Ідея прогресу як розвитку розуму і науки розвинута в праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» французького мислителя *Жана Антуана Кондорсе* (1743-1794). Прихильником безмежного прогресу був Іммануїл Кант, іронізуючи над ідеєю зупинки, «кінця всього суцього». *Георг Гегель* трактував історію людства як суперечливий процес, який потрібно розглядати через категорії «прогрес – регрес», але зрештою перемагає тенденція прогресу. Для нього історія – єдиний закономірний процес, в якому кожна епоха є унікальною і водночас необхідною сходиною в загальноісторичному розвитку людства. Він сформулював діалектичне тлумачення проблем прогресу, розглядаючи історію як з позиції нагромадження жорстокості, так і з позиції сплеску культури. Марксизм (*Карл Маркс, Фрідріх Енгельс*) вбачав критерії прогресу в матеріальній основі суспільства – продуктивних силах, які розвиваються більш-менш безупинно, а також у виробничих відносинах, які відбивають перервність, дискретність історичного процесу й специфічність його конкретних форм. Відповідно первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична формації є закономірними стадіями поступального розвитку людства. Філософія нашого часу пов'язує прогрес із розвитком матеріального виробництва. Наприклад, відомий американський соціолог *Елвін Тоффлер* виступає з оптимістичними теоріями прогресу. Основну ідею його книги «Шок майбутнього», що принесла всесвітню популярність вченому, можна окреслити так: прискорення соціальних і технологічних змін створює дедалі

більше труднощів для адаптації, внаслідок шокового впливу на індивіда і на суспільство. За таких умов збереження демократії можливе лише на основі її розширення і визнання плюралізму як основного принципу в усіх сферах громадського життя. На теперішній час запропоновано понад 330 теорій постіндустріалізму (постбуржуазна, посткапіталістична, постцивілізаційна, постекономічна, постліберальна, постдостаткова та ін.), які, за наявності певних розходжень в інтерпретації, суті, типологічних ознак і перспектив прогресу суспільства, мають низку спільних ознак:

- месіанська роль науково-технічного прогресу, який трансформує капіталізм у нову соціальну систему;
- роль капіталу та експлуатації зменшується, суспільство більше не керується економічними інтересами, гонитва за прибутком і нагромадженням особистого багатства зникає, а пріоритетну роль набуває використання досягнень науки і технологій для загального блага і покращення якості життя;
- суб'єктом історії є інтелектуальна еліта. Безладдя і кризи, які виникають у суспільстві, будуть незабаром усунені за допомогою безпечної технології, біоетики, «всеохоплюючої раціональності».

2. Другу точку зору відображують **концепції співвідносності понять «прогрес» і «регрес»** (суперечливості прогресу). Так, ще поет *Гесіод* (VIII – VII ст. до н.е.) з жалем писав, що історія суспільства пройшла п'ять століть. Перше – золоте століття відрізнялося високою моральністю людей, благочестивістю, легким і безтурботним життям, друге – срібне, а за ним і третє мідне були гірше і гірше, а залізний вік приніс зростання насильства, зла, несправедливості (гідні люди розорювались, неварті багатіли, чесних пригнобляли, безчесні перебували при владі). Схожу точку зору висловлювали *Луцій Сенека*, *Жан-Жак Руссо*, *Фрідріх Ніцше*. Вони писали про суперечливий характер розвитку людської цивілізації: одним вона несе благо, іншим – страждання. Італійський філософ Просвітництва *Джамбаттиста Віко* вважав, що кожна нація в своєму розвитку проходить три епохи, що змінюють одна одну: божественну, героїчну й людську. У їх плінні відбувається народження, розквіт і занепад націй і культур. Цю теорію розвивав німецький філософ *Освальд Шпенглер*, англійський історик і соціолог *Арнольд Тойнбі*, які вважали, що за розквітом цивілізацій йдуть їхній надлам і розпад. У своїй праці «Присмерк Європи» О. Шпенглер писав, що у загальному циклі розвитку культури наявні два етапи: прогресивний етап сходження (культура), якому властиві активні темп і ритм, розвиток у часі та регресивний етап сходження (цивілізація), який характеризує згасання темпів і ритму розвитку, застій, що зрештою веде до розпаду цивілізації. Загалом, можна виділити такі основні позиції заперечення прогресу:

- кожен народ має неповторну історію, творить унікальну матеріальну й духовну культуру, які не можна порівнювати (Б. Маліновський, К. Леві-Строс та ін.);
- людство розвивається суперечливо і варто враховувати ціну втрат, яких змушено зазнавати суспільство заради досягнення прогресу (Ж.-Ж. Руссо, І. Кант та ін.);
- людство розвивається циклічно і визнавати прогрес можна у галузі науки й техніки, але у духовній культурі він відсутній (О. Шпенглер, А. Тойнбі,

К. Ясперс та ін.).

Отже, на теперішній час сформувалися дві основні точки зору, одна з яких визнає прогрес, ідеалізує історичну перспективу людства, інша, навпаки, відмовляється від цього поняття і не бачить нічого «світлого» у майбутньому, стверджує, що виграючи в одному люди втрачають в іншому (маємо Chat GPT, але не маємо Шекспіра).

Загалом, у сучасній науці визнання отримали такі загальні **критерії прогресу суспільства**:

- рівень та якість життя населення;
- рівень розвитку техніки і технологій;
- рівень розвитку виробничих сил;
- ступінь свободи особистості в усіх сферах суспільства;
- рівень задоволення матеріальних і духовних потреб людини;
- рівень психічного та морального здоров'я людини;
- ступінь та структура використання вільного часу;
- щастя людини як універсальний моральний критерій прогресу.

Однозначним є усвідомлення того, що перед людством сьогодні постала головна глобальна проблема, яку висловив видатний діяч, лауреат Нобелівської премії, володар премії «Оскар» Джордж Бернард Шоу: **«зараз, коли ми навчилися літати у повітрі як птахи, плавати під водою як риби, нам не вистачає лише єдиного: навчитися жити на Землі як люди»**. Людина постала у біосфері, живе у ній і не має іншої домівки. Безальтернативність біосферосумісності людини і природи апіорі й апостеріорі незаперечна. Людина виникла за законами біосфери і мусить жити за ними. Як зазначав академік В.І. Вернадський, **«ні саме життя, ні еволюція його форм не можуть бути незалежними від біосфери, не можуть бути протиставлені їй як самостійні природні сутності»** [2, 26]. Розвиток техніки, зростання виробництва, наукові відкриття самі по собі не можуть бути показниками чи критеріями прогресу людства і є прогресивними лише у тому випадку, якщо узгоджені із законами біосфери та Всесвіту, зберігають оптимальні умови середовища існування, покращують якість життя населення, відповідають генетичним можливостям організмів до адаптації, відкривають широкі перспективи задоволення життєвих потреб і самореалізації духовного потенціалу людини як особистості.

II. Невід'ємною складовою розвитку глобальної екосистеми Землі (біосферогенез), людини (антропогенез), суспільства (соціогенез) є й техногенез.

Вперше поняття «техногенез» було використано у **1934 році** учнем академіка В. І. Вернадського, радянським академіком **Олександром Євгеновичем Ферсманом** [27, 28]. Автор тлумачив техногенез як геохімічний процес концентрації та розсіювання елементів внаслідок виробничої діяльності людини. Згодом до обґрунтування дефініції поняття, як геохімічної роботи людства, приєднався радянський ґрунтознавець та геохімік О. І. Перельман та інші вчені (Б. І. Кудрін, В. С. Стенін, М. А. Глазовська, Н. С. Касимов, Р. К. Баландін, Г. Ф. Хільмі, Н. І. Плотніков, М. Ф. Реймерс, К. М. Ситник, В. М. Розумовський,

М. Г. Демчишин, А. Л. Суздалева, С. А. Рафіков). На думку К. М. Ситника, техногенез – це перебудова біосфери та створення нової планетарної

Рис. 3.2. Олександр Євгенович Ферсман (Alexander Fersman) [28] радянський геохімік.

оболонки, де панує людство, як геологічна сила [29]. В. І. Шанда відмічає, що техногенез є прогресуючою еволюцією техніки від примітивних знарядь, засобів і технологій до сучасних форм, які створюються і вдосконалюються людиною для забезпечення існування, діяльності, нестримного просування в просторах Землі та виходу за її межі [30]. А. Л. Суздалева визначає техногенез як процес трансформації навколишнього середовища, обумовлений прямими чи опосередкованими впливами різного характеру, пов'язаними з функціонуванням окремих господарських суб'єктів та їхніх комплексів, техногенних об'єктів [31].

У сучасній фундаментальній екології поширено таке визначення цього поняття.

Техногенез (від грец. «*technē*» - мистецтво, ремесло, майстерність, «*genesis*» - народження, походження) – це процес зміни природних систем внаслідок геохімічних, геологічних, геофізичних процесів, обумовлених виробничою (технічною та технологічною) діяльністю людини, вилученням з навколишнього середовища, концентрацією та перегрупуванням цілої низки хімічних елементів, мінеральних та органічних сполук.

У геохімічному аспекті техногенез включає: 1) вилучення хімічних елементів із природного середовища та їхню концентрацію; 2) перегрупування хімічних елементів, зміни хімічного складу сполук, до складу яких входять ці елементи, а також створення нових хімічних речовин; 3) розсіювання залучених у техногенез елементів у навколишньому середовищі. Суттєву роль у техногенезі має штучне рельєфоутворення та переміщення мас гірських порід (техногенний механогенез) при різних інженерно-геологічних заходах: 1) вибухові, наливні роботи, ущільнення ґрунтів, створення відвалів, обладнання фундаментів; 2) захисні заходи від абразії, денатурації, дефляції, ерозії, карстоутворення, суфозії тощо.

Техногенез спряжений з формуванням техносфери.

Техносфера – це частина біосфери, змінена людьми за допомогою прямої або опосередкованої дії технічних засобів з метою відповідності соціально-економічним потребам людства.

Р. К. Баландін [32], характеризуючи техносферу, відзначає такі її особливості:

- 1) техносфера об'єктивно виникла з біосфери і є сучасним етапом її еволюції;
- 2) техносфера – відкрита, негентропійна система;
- 3) необхідними умовами розвитку техносфери є хаосогенні та керовані розумом процеси;
- 4) техносфера розвивається прискорено.

Відповідно до сучасної наукової думки, техносфера на найвищому коеволюційному глобальному рівні разом із біосферою та ноосферою інтегрується в екосферу.

Термін «**екосфера**» вперше запропонував *Л. Кол у 1958 році* [33]. Різні автори визначають екосферу як: 1) екологічна сфера, яка включає організми та середовище, що їх оточує і з яким вони взаємодіють; арена взаємодії людини та природи, на якій зосереджені всі сучасні екологічні проблеми та колізії; 3) всеохоплююча екосистема з людиною; єдина планетарна екологічна ніша суперетносу (людства) та середовища, що його оточує; 4) сукупність біосфери, ноосфери та техносфери (екосфера = біосфера + ноосфера + техносфера); 5) глобальна екосистема, кордони якої практично збігаються з кордонами біосфери і яка на відміну від останньої обмежена зоною активної взаємодії живої речовини з довкіллям; 6) актуальний, реально існуючий стан біосфери, оскільки геологічна активність минулих біосфер залишається поза обширами екосфери [2].

Згідно з Б. С. Флейшманом [34] екосфера належить до рівня суперскладних систем і є об'єктом організованої складності У. Уівера [35] чи цілеспрямованої поведінки З. Наве, системою здатної до самоорганізації в процесі аутопоезисного неперервного самооновлення (відповідно до «теорії Сантьяго» У. Матурано та Ф. Варела [36]). Саме цим вона відрізняється від систем I-го рівня складності, які є об'єктами вивчення класичної фізики і поведінку яких визначають закони збереження в межах речовинно-енергетичного балансу, від кібернетичних систем 2-го рівня складності, яким властива наявність зворотних зв'язків, від систем 3-го рівня, визначальною для яких є здатність приймати рішення, тобто обирати (прямо чи опосередковано через середовище) варіант поведінки («стимул-реакція») та від систем 4-го рівня складності, які характеризує здатність до перспективної активності чи випереджувальної реакції («реакція-стимул») (рис. 3.3).

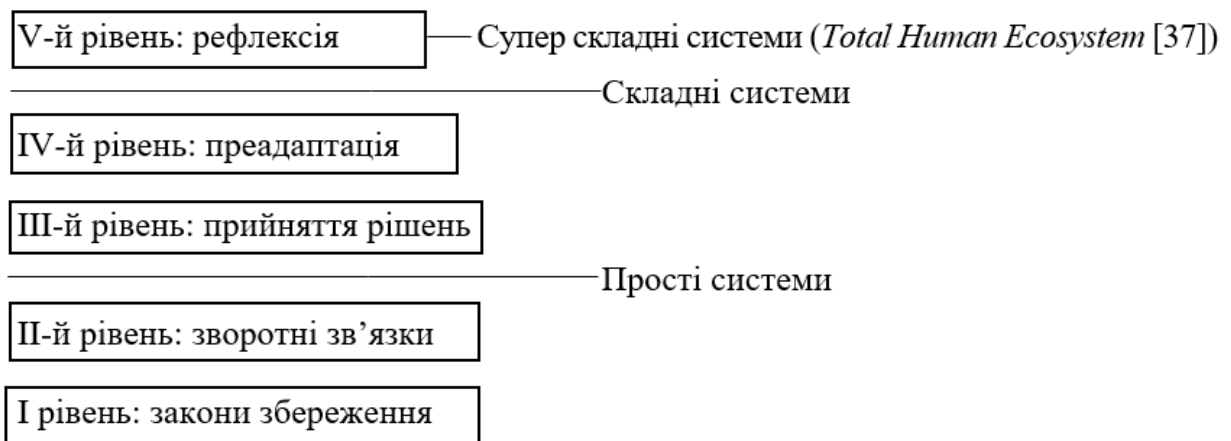

Рис. 3.3. Рівні ускладнення поведінки систем [34].

III. Зростання техногенного впливу на природу та формування техносфери обумовлено розвитком технологічного способу виробництва, технологій. *Технологія* – це методи обробки матеріалів, речовин в

промисловості, сукупність знань про послідовність операцій в процесі виробництва будь-чого. Розвиток технологій на планеті відбувався поетапно, від більш простих їхніх форм до складних, інформаційних. Історичний аналіз дозволив І. М. Малахову виділити наступні (етапи) періоди розвитку технологій, наведені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2
Періоди розвитку технологій (за І. М. Малаховим [37])

Період	Характеристика технологій	Характеристика продуктів праці	Мета (цільова установка)	Особливості розвитку
Природний (доіндустріальне суспільство)	пристосуванням природних об'єктів до потреб людини	якість продуктів праці мало відрізняється від природних	виживання шляхом пристосування до природних умов	приручення та використання тварин, відновлюваних джерел енергії
Промислової революції (індустріальне суспільство)	розвиток транспортних технологій, механізація, автоматизація основних процесів виробництва	суттєві відмінності кількісних характеристик продуктів праці від об'єктів природи (міцність, зносостійкість, довговічність)	панування над природою	використання теплової та електричної енергії, починається процес витіснення людини з участі в основних операцій виробничого процесу
Науково-технічної революції (трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне)	комплексна механізація і автоматизація виробництва	продукти праці мають якісні відмінності від природних (не мають аналогів у природі)	перетворення природи	використовується енергія поділу та ядерного розпаду, людина витісняється з виробництва
Гуманістично-інтелектуальних перетворень	інформаційні технології	нематеріальні продукти праці	коеволюція (паралельна, взаємопов'язана еволюція) людського суспільства та природи	згасання технологічного способу виробництва

Наведена періодизація, особливо стосовно розвитку технологій у період гуманістично-інтелектуальних перетворень, достатньо полемічна, але, в цілому, відповідає схемі етапів техногенезу А. Л. Суздальєвої та С. В. Горюнової [31], С. А. Рафікова, відображеній у таблиці 3.3.

Техногенез може виявляти і як *прямий*, і як *опосередкований вплив* на навколишнє середовище. *Характер його прояву може бути:*

Таблиця 3.3

Основні етапи техногенезу [31]

Етапи	Форми господарської діяльності	Співвідношення процесів техногенезу до природних процесів	Характеристика техногенних змін навколишнього середовища	Пріоритетний характер діяльності та її головна мета
Прототехногенез (точковий техногенез)	примітивні форми господарства	відбуваються на фоні природних процесів	зникнення окремих видів	постійне розширення процесу оволодіння новими ресурсами середовища
Аграрний техногенез (локальний техногенез)	пріоритет розвитку сільськогосподарського виробництва	порушення певних природних процесів	необоротна трансформація навколишнього середовища на окремих ділянках	постійне розширення об'ємів та площ аграрного виробництва
Індустріальний техногенез (мікро- та мезорегіональний техногенез)	пріоритет розвитку великомасштабного промислового виробництва	постійно діючий фактор, що впливає на хід усіх природних процесів	незворотна та неконтрольована трансформація довкілля у регіональних масштабах, поступовий прояв на глобальному рівні, «криза редуцентів»	ріст промислового виробництва, який дозволяє отримувати максимум комерційної вигоди
Постіндустріальний (сучасний етап) (макро- і глобальний техногенез)	розвиток виробництва, обмежений рамками природоохоронного законодавства	постійно діючий фактор, що впливає на хід усіх природних процесів	незворотна, але контрольована трансформація довкілля в глобальному масштабі	економічно виправдане розширення виробництва з урахуванням екологічних ризиків
Керований техногенез	розвиток виробництва на основі принципу «сталого розвитку»	постійно діючий фактор, що впливає на хід усіх природних процесів	штучна підтримка умов, яка забезпечує сприятливе середовище існування людей та збереження біорізноманіття	економічно виправдана модернізація, що ґрунтується на впровадженні екологічних технологій

- 1) *стихійним* (спонтанним), що відбувається за відсутності контролю змін довкілля;
- 2) *цілеспрямованим*, який діє відповідно до певної мети (наприклад, зарегулювання стоку річки шляхом будівництва споруд ГЕС з метою виробництва електроенергії);
- 3) *контрольованим*, масштаби впливу якого контролюються суб'єктами діяльності чи наглядовими органами;
- 4) *детермінованим*, межі прямого впливу якого, що викликають значущі негативні зміни середовища, строго регламентовані та контрольовані; керованим, узгодженим, таким, що дозволяє не тільки мінімізувати його негативні наслідки, але й забезпечити збереження якості середовища існування.

Деякі автори за провідною формою впливу, з певною долею абстрагування, вважають доцільним виділення таких видів техногенезу: 1) фізико-хімічний; 2) біотичний; 3) гідрологічний; 4) кліматичний; 5) ґрунтовий; 6) ландшафтний; 7) геоморфологічний; 8) геологічний; 9) біогеохімічний, що викликає суттєві порушення біогеохімічних циклів.

Техногенез проявляється в різних антропогенних змінах ландшафтів, у тому числі техногенних, які обумовлюють руйнування, забруднення всіх середовищ життя, зведення біоти на основі інженерно-технічних і технологічних процесів різних виробництв, особливо чорної металургії, хімічної промисловості, паливно-енергетичного та військово-промислового комплексів, дорожнього, цивільного будівництва, розробки корисних копалин тощо.

Отже, техногенез, техногенна діяльність є потужним фактором трансформації навколишнього середовища, невід'ємною складовою існування екосфери, основною причиною забруднення навколишнього середовища, формування техногенних екотопів, виникнення екологічних ризиків, екологічної небезпеки, можливого розвитку надзвичайних екологічних ситуацій, екологічних криз та екологічних катастроф, глобальних екологічних проблем. Центральними методологічними проблемами в онтології техногенезу є невизначено велика складність змін у неживій та живій природі, невизначеність зв'язків техногенезу, порушених структур неживої природи та біокосних систем. Гносеологічними проблемами техногенезу є об'єктивна обмеженість знань глибинної сутності та наслідків техногенних змін у природі, які потенціують розвиток глобальних проблем взаємодії в системі «людина - суспільство - природа», наявна натеper фактична недостатня обґрунтованість екологічного та географічного прогнозування.

IV. Усе різноманіття взаємозв'язків в системі «людина - суспільство - природа» на планеті може бути узагальнене та осмислене в межах ряду концепцій або парадигм екології людини, які взаємопроникають та доповнюють одна одну, органічно відображують розвиток уявлень про Всесвіт, сутність, специфіку та наслідки впливу людини на природу.

Парадигми екології людини, як осягнення її ролі в біосфері та впливу різноманіття видоспецифічної діяльності на екологічну метасистему, уявляють собою комплекси ідей, теоретичних положень, методологічних побудов, які відбивають напрями і характер людської діяльності на планеті. Їх можна трактувати як опис свідомо та несвідомо, об'єктивно та суб'єктивно сформованих на індивідуальних, групових, расових, національних, державних рівнях настанов, принципів, підходів до існування та діяльності людства у природі, взаємодії з нею.

Множину існуючих методологічних парадигм екології людини систематизують в різні типи побудов, які характеризують різні аспекти існування людини в біосфері, що визначаються чинниками, які залежать, з одного боку від універсума, в якому виникла та постала людина, а з іншого – від власних потенцій і діянь, за допомогою яких людина активно реалізовує

себе у світі не лише відповідно законам універсума, а й прилаштовуючи обставини до власних потреб.

В. І. Шанда, аналізуючи різноманіття видоспецифічної діяльності людини в біосфері, вважає доцільним виділення таких типів побудов, які включають наступні парадигми [39]:

- I. 1) геоекспансіоністська; 2) антропоцентриська; 3) техноцентриська; 4) екологічна; 5) ноосферна; 6) космологічна;
- II. 1) антропоцентриська; 2) соціопсихологічна; 3) природоохоронна; 4) екологічна; 5) культурологічна;
- III. 1) еволюційна; 2) системна; 3) культуртехнічна; 4) адаптивна (біологізаторська); 5) ноосферна.

Еволюція людської діяльності на планеті йшла в напрямку змін провідних настанов, і з позицій суворо екологічного підходу до глобальних проблем власно системи «людина – суспільство – природа» чи екології найкраще вписується в першу з наведених послідовностей. Соціально-психологічна та культурологічна парадигми екології людини лежать поза межами суворо екологічного підходу до проблем взаємодії людини і природи та тісніше пов'язані з глобальними антропологічними проблемами та з істотно важливими для людини філософськими, політичними, соціальними, психологічними, релігійними аспектами, духовними та матеріальними надбаннями культури. В цілому ж, виділення побудов різних типів сприяє більш ємному й точному розкриттю різноманіття, сутності та специфічних нюансів людської діяльності на планеті.

Геоекспансіоністська парадигма описує настанови нестримного просування людини в просторах Землі від її появи до наших днів. Ця парадигма поєднує всі прагнення до розширення зайнятих людиною просторів та описує свідоме або несвідоме просування діяльності людини за межі освоєних частин всіх сфер земної кулі, а в майбутньому й біля- та міжпланетного простору. Загалом експансія відбиває одну з основних властивостей життя, що В. І. Вернадський [40] називав «розтіканням живої речовини» або «натиском життя» в біосфері. Об'єктивні та суб'єктивні причини рухали й рухають людство в його нестримному освоєнні планети. Геоекспансія включала вікові міграції, навали, походи, великі географічні відкриття й подорожі та реалізувалася, в більшості випадків, за такою стандартизованою схемою: 1) просування й захоплення нових просторів; 2) освоєння, концентрація сил, формування настанов і цілей; 3) нова експансія. В культурологічному плані геоекспансія означає впровадження, нав'язування, сприйняття далекої культури, змішування та взаємопроникнення культур, їхню інтеграцію, здобуття нової якості, розширення можливостей пізнання, освоєння, використання нового середовища. Геоекспансія (антропосукцесія, за Л. М. Гумільовим [41]) може бути й негативною, в ході якої завойовники адаптуються в нових умовах і втрачають свій етнос. Геоекспансія людини – це прояв однієї з функцій екологічної ролі інтелекту, а саме збільшення можливостей активної та доцільної пристосованості до життя в різних середовищах. В принципі, за своєю сутністю геоекспансіоністська парадигма є

проявом антропоцентризму, тому що підпорядкована найближчим і бажаним вигодам і потребам людини у нових територіях, можливостях, ресурсах.

Антропоцентриська парадигма виходить з пріоритетності потреб людини перед цінностями живої та неживої природи. Антропоцентризм визначає одержання максимальної користі в процесі діяльності людини без урахування можливостей природи. Ця парадигма описує інтенсивне використання ресурсів і просторів природи на основі ілюзій про їхню необмеженість, невичерпність та могутність людини, її панування на планеті, підкорення природи. Антропоцентризм у багатьох випадках і дотепер є визначальним в використанні середовища та у буденній психології [39].

Закономірним розвитком або формою прояву антропоцентризму є наступна **техноцентриська парадигма**, становлення якої пов'язано з удосконаленням техніки, технологій виробництва, техногенезом, формуванням техносфери. Техноцентризм призвів до посилення, завдяки використанню технологій, впливу людини на біосферу та перетворення людини на нову геологічну силу, що в ряді випадків може бути порівняна з іншими геологічними силами, які визначають рельєфотвірний рух земної кори, зміни гідрологічних й атмосферних явищ. Взаємодію людства й техніки можна вважати особливою формою антропоморфного симбіозу, що увінчується створенням електронно-обчислюваної техніки і, реальною, у майбутньому кібергізацією. Разом з тим, людство повинно пам'ятати, що значні зрушення в технічному перетворенні планети, пов'язані з реалізацією великих геотехнічних проєктів, нарощуванням майже усіх форм техногенного забруднення та руйнування всіх середовищ життя, ще не є переконливими свідченнями того, що біосфера, як планетарна сукупність життя, істотно техногенно перетворюється, а, головне, управляється!!! Біосфера має такі потужні механізми самовідтворення, саморегуляції, потенційні можливості яких у багато разів перевищують перетворювальні можливості людини. Навіть ядерна зима, ядерні катастрофи в масштабах геологічного часу не зможуть начисто знищити біосферу, а тільки тимчасово переведуть її в інший якісний стан, що може стати початком нового еволюційного періоду живої речовини планети. Чи залишиться там місто для людини? На теперішній час резерви прогресу людства вбачають не в подальшій технізації, а в посиленні інтелектуалізації суспільства, формуванні системи соціального інтелекту.

Техноцентризм є базою формування екологічної, ноосферної і космологічної парадигм, при цьому дві останні спираються на екологію, тобто взаємозв'язки організмів один з одним і з навколишнім середовищем. Природа, людина, суспільство, техніка утворюють глобальну систему (екосферу), розвиток якої може забезпечити існування людства тільки на основі нової стратегії, коеволюції, співтворчості людини і природи, екологічній свідомості та культури як елементів «нового» мислення і поведінки людства.

Екологічна парадигма людської діяльності (екоцентризм) визначає **відповідальність** за діяльність у природі, використання й стимулювання

відтворювальних або відновлювальних сил природи та розуміння безальтернативності біосферосумісності людини. Вона пов'язана з усвідомленням:

- 1) складності екологічних систем;
- 2) взаємозв'язків процесів та явищ у біосфері;
- 3) негативних наслідків перетворення середовища, внаслідок свідомого та несвідомого нехтування постулатами екологічної аксіоматики.

З позицій екоцентризму дії людини повинні бути спрямовані не на панування над природою, а на самозбереження та забезпечення сталого розвитку суспільства.

Джерела цієї парадигми занурені у тотемізм, екофільні релігії. Становлення екологічної парадигми (екоцентризму) спирається на інтеграцію техноцентризму та екоцентризму, екологізацію масової повсякденної свідомості, формування екологічної культури, етики, моралі, менталітету. Засади екологічної парадигми закладені в екологічній етиці («етиці Землі» Олдо Леопольда [42, 43] та «етиці життя» Альберта Швейцера [44]) екологічному гуманізмі Л. М. Гумільова [41], вченні про ноосферу П'єра Тейяр де Шардена, Володимира Вернадського [40], принципах глибинної екології Арне Несса [45], концепції коеволюції Микити Моїсеєва [46, 47], принципі відповідальності Ганса Йонаса [48] тощо. До її фундаторів можна віднести представників Римського клубу Богдана Гаврилишина [49], Рікардо Дієз-Гохлайтнера, Денніса Медоуза, Михайла Месаровича, Ауреліо Печчеї [50, 51], Джея Форрестера [52] та послідовників їхніх ідей.

Екоцентризм – це коеволюція природи та суспільства на основі передбачуваної невідповідності майбутнього буття існуючим нині стандартам. Характер взаємодії визначається **екологічним імперативом** в основу якого покладений з одного боку екосистемний підхід, а з іншого – загальний принцип «рівності поколінь» (відмови від будь-яких дій, які можуть зруйнувати життя в майбутньому). З позиції екологічного імперативу, як форми повелінь, формальних і неформальних вимог, норм, заборон і обмежень, які поширюються на всі види діяльності, потрібно переосмислення поняття «суспільний прогрес» на основі таких тверджень як:

- правильним і дозволеним є те, що не руйнує екологічну рівновагу;
- етичні норми і правила однаковою мірою поширюються на взаємодію між людьми і зі світом природи;
- діяльність зі збереження та охорони природи продиктована необхідністю зберегти її заради неї самої.

Автором терміну «**екологічний імператив**» є М. М. Моїсеєв, який тривалий час працював над розробкою концепції «золотого мільярда» - тієї кількості населення планети, для якої можуть бути забезпечені високі стандарти благополуччя при достатньому збереженні біотичної рівноваги. На думку вченого, екологічний імператив – це основа екологічної свідомості, а коеволюція - це узгодження «стратегії природи» і «стратегії розуму». Отже, екологічна парадигма значною мірою стосується не тільки поточної, але й перспективної діяльності людини в осяжному майбутньому. Вона вимагає

компенсації всіх наслідків попередньої та сучасної виснажливої діяльності для органічного переходу до стану збалансованої, гармонічної взаємодії з природою, тобто в епоху ноосфери.

Екологічна парадигма в перспективі свого розвитку логічно може модифікуватися в *ноосферну*. Термін «ноосфера» був запропонований професором математики і філософом Едуардом Ле Руа сумісно із другом, філософом, гуманістом П'єром Теяр де Шарденом під впливом лекцій В. І. Вернадського у Парижі в 1922-1923 рр., присвячених геохімії та вченню про біосферу.

Рис. 3.4. Едуард Луї Еммануель Ле Руа (Édouard Louis Emmanuel Julien Le Roy) [53] французький філософ-еволюціоніст, математик, професор Сорбони.

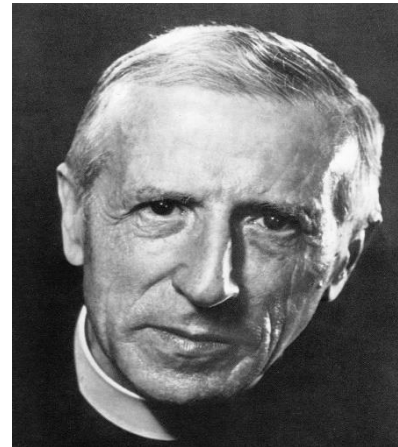

Рис. 3.5. П'єр Теяр де Шарден (Pierre Teilhard de Chardin) [54] французький католицький теолог, філософ-еволюціоніст, священник єзуїт.

Вчення про ноосферу як сферу розумної діяльності людини розвивав В. І. Вернадський, який виклав його засади в останній своїй праці «Декілька слів про ноосферу» в 1944 р. [55]. М. М. Моїсеєв писав, що «принцип *«sustainable development»*, запропонований людству в 1992 р. генеральним секретарем ООН *Гро Гарлем Брундтланд*, як остаточний рецепт, - це лише «деякий паліатив, певний компроміс з майбутнім, який дає час для розробки Колективним Розумом цивілізації необхідної стратегії виживання людства на планеті» [56].

Ноосферна парадигма заснована на оптимізуючій діяльності людини та передбачуваному керуванні біосферою на основі знання її законів. Априорі цю парадигму можна представляти у вигляді ідеалізованих комплексів, напрямів, настанов, що забезпечують біосферосумісність людини, її гармонію з природою, ефективне використання відновлювальних сил природи. Проте вочевидь, що перетворення біосфери відповідно до уявлень людини не є однозначним, так як ідеали, переконання та розуміння природи, а також потреби та можливості людини змінюються в міру розвитку суспільства. Загалом, багато вчених вказували на проблематичність, незавершеність творчості Вернадського, недостатню теоретичну розробленість концепції, що визначається: 1) розмитими часовими межами становлення ноосфери і твердженням щодо досягнення гармонійної взаємодії людини та природи; 2) відсутністю конструктивних і конкретних припущень про сутність і розвиток такої гармонії людини та природи; 3) нез'ясованістю автотрофності людства, особливостей її формування та наслідків для біологічної сутності й діяльності

людини. Як зазначає В. А. Кутирьов [57], «навіть тимчасова зміна способу живлення організмів істотно впливає на функціональну організацію екосистем, навіть перехід одного виду на автотрофний спосіб живлення може дати непередбачувані наслідки. Крім того, автотрофність людства означає в кінцевому результаті ліквідацію тваринництва, рослинництва, багатьох біотехнологічних виробництв, зміна біологічної тваринної сутності людства на рослинну, мікробну означає ліквідацію людини як такої та її заміну світом роботів, кібергізацією». Однією з обов'язкових умов наближення до ноосфери є духовна, культурна та соціальна спільність людства, а також глибока ціннісна екологічна переорієнтація суспільства, науки, практики в плані становлення екологічної етики, культури, суспільної екологічної свідомості та менталітету. Ноосферна парадигма є свого роду прологом космологічної парадигми.

Космологічна парадигма розуміється як така фаза розвитку ноосферної, яка пов'язана з космічною експансією та розширенням у майбутньому просторово-часових масштабів світорозуміння, обрії бачення людства на основі нових космічних технологій, використання сировинних енергетичних ресурсів ближнього й далекого космосу. Її вихідні ідеї вміщують елементи попередніх парадигм. Освоєння космосу ряд авторів порівнюють з великими географічними відкриттями. Ця парадигма описує розширення взаємодії людини і природи на новому рівні в системі «Людина-Земля-Всесвіт» і передбачає: 1) розширення середовища існування людини до космічних масштабів; 2) використання можливостей і ресурсів космосу як засобів розв'язання глобальних Земних проблем. Слід зазначити, що космічна експансія людства психологічно укріплена всією історією цивілізації: від міфів, легенд, гіпотез, до сучасних теорій осмислення сутності Всесвіту і феномену його еволюції, космічних програм, проектів, місій, реалізація яких відбувається нині чи планується у найближчий час.

Отже, наведені парадигми екології людини описують загальні настанови людської діяльності на планеті в минулому, сьогоденні та майбутньому. Шлях до досягнення стану ноосфери та стабільного розвитку вимагає розробки таких стратегій розв'язання глобальних проблем взаємодії в системі «людина – суспільство – природа», які б забезпечили не тільки існування, але й процвітання людства на фоні всього різноманіття існуючих соціальних устроїв, географічної, екологічної обумовленості [2].

V. Подолання фаталізму щодо безсилля людства перед законами природи і Всесвіту, розчарування у прогресі, страху за майбутнє, апокаліпсичних очікувань з одного боку та непохитної впевненості у всемогутності людства, можливості безмежного панування над природою і нехтування її законами з іншого, вимагає цілеспрямованої консолідації зусиль щодо визначення **стратегій розвитку**, як таких настанов діяльності й орієнтирів цілепокладання, які спрямовані на розв'язання глобальних екологічних проблем, досягнення ноосферного етапу розвитку і можуть бути реалізовані як в наш час, так і в осяжному та віддаленому майбутньому. Слід відзначити, що ці стратегії на сьогодні вже багатопланово окреслені,

диференційовані та конкретизовані. Однак їхнє втілення зумовлене багатьма соціальними, політичними, релігійними, етнічними та іншими факторами, які пов'язані зі змінами принципів, підходів до різного роду діяльності та виробництва, розселення й організації відпочинку людини, є назавжди ефективним результативним, дієвим.

На теперішній час негайного вирішення вимагають такі питання, як:

- 1) усунення: а) нестачі енергетичних, сировинних і харчових ресурсів, б) негативних наслідків впливів людини на природу;
- 2) запобігання руйнуванню та забрудненню всіх середовищ життя;
- 3) збереження генофонду планети;
- 4) регулювання чисельності населення планети;
- 5) встановлення глибинних регулятивних механізмів усіх рівнів органічного світу та інформаційного обсягу екосистем різних рівнів;
- 6) визначення шляхів й технічних рішень конструювання саморегульованих екосистем різної просторової, мас-енергетичної, інформаційної ємності тощо [2, 39].

Розв'язання нагальних питань та глобальних екологічних проблем **повинно базуватися** на:

- 1) глибокому пізнанні сутності, структури, функціонування та розвитку екосистем, людини як видоспецифічного прояву формовтілення живої речовини, біосфери загалом;
- 2) ефективних методах контролю, прогнозу, запобігання, компенсації, ліквідації різномасштабних порушень екосистем;
- 3) автоматичних системах спостереження за станом основних сфер Землі та їхніх компонентів;
- 4) всебічному аналізі науково-технічних, біолого-психологічних, соціально-політичних причин їх виникнення.

Складові варіантів втілення ноосферних стратегій вирішення глобальних екологічних проблем, як наслідку взаємодій в системі «людина-суспільство-природа», можна представити у такий спосіб:

- 1) приведення земної поверхні у відповідність до ідеалів життєзабезпечення та духовних потреб людини;
- 2) розширення рекреаційних зон і формування екологічно безпечного простору поселень людини, виробництв і комунікацій;
- 3) організація діяльності, що не шкодить людині та вписується в природне функціонування екосистем;
- 4) управління біологічною продуктивністю, потоками енергії, речовин, інформації, біогеохімічними циклами регіонального та глобального масштабів і обсягів;
- 5) здійснення великих культурно-технічних проектів реконструкції ландшафтів;
- 6) стимуляція процесів природного відновлення живого покриву планети, розширення площ і збереження різноманітності рослинності;
- 7) цілеспрямоване регулювання зростання споживання, що несумісне з природньо передзаданою ресурсоемністю планети;

- 8) вдосконалення та реалізація системних заходів усунення нестачі енергетичних, сировинних, харчових ресурсів;
- 9) використання прихованих потенцій ресурсів планети, нових ресурсів і технологій, в тому числі, ресурсів Світового океану та ближнього Космосу;
- 10) використання інженерно-технічних, фізико-хімічних, біологічних технологій для запобігання, усунення, ізоляції, нейтралізації, деструкції, утилізації різних факторів і агентів, що порушують або забруднюють основні середовища життя;
- 11) міжнародне співробітництво між країнами світового співтовариства на основі нових підходів і практичних заходів, які враховували б цілісність світу, в якому розвивається сучасна цивілізація;
- 12) урахування в процесі масштабного перетворення та використання речовини, об'єктивно наявних часових закономірностей і темпоральних характеристик еволюційного процесу (геологічних процесів, біологічної еволюції, історії людства).

тощо.

Формулювання підсумків окреслення сутності розглянутих питань дозволяє зробити певні узагальнення:

- усвідомлення сутності та розробка шляхів розв'язання глобальних екологічних проблем, як наслідку взаємодій в системі «людина-суспільство-природа», вимагає звернення до аналізу категорій діалектичної логіки і ґрунтується на осмисленні комплексу ідей, підходів, принципів, теоретичних положень, методологічних побудов, які дозволяють аналізувати та узагальнювати характер, напрями, часово-просторові залежності та наслідки людської діяльності на планеті;
- сучасне бачення світу, розуміння процесів його розвитку і, зокрема, тих що потенційовані розгортанням глобальних екологічних проблем, актуалізує подальші дослідження феномену розвитку, переосмислення ідей і критеріїв прогресу з урахуванням глобального еволюціонізму, синергетики, теорії систем, адаптаціогенезу, системологічного аналізу, ідей темпоральності, принципів цілісності, ємерджентності, просторово-часової неперервності та дискретності тощо;
- виникнення сучасних глобальні екологічних проблем спряжено з техногенезом - об'єктивним, динамічним процес прогресуючої еволюції технологій, що відбиває просторово-часову масштабність взаємодій людини, суспільства, технологій і природи, здобуття цивілізацією вмінь використання речовинно-енергетичних потоків планети і супроводжується трансформацією екологічних систем;
- техносфера, породжена ноосферою, функціонує в межах біосфери, формує сучасний образ останньої (екосферу) (екосфера = біосфера + ноосфера + техносфера);
- екосфера, як стан біосфери, є системою організованої складності, цілеспрямованої поведінки, супер системою, здатною до самоорганізації та саморегуляції в процесі аутопоезисного неперервного самооновлення. Це твердження узгоджується з ідеями вічності й всюдності життя, які ще в

- минулому столітті розвивав В. І. Вернадський, і визначає нагальну потребу урахування в діяльності людини темпоральних характеристик природних, технологічних і соціальних процесів для уможливлення сталого розвитку цивілізації у майбутньому;
- різноманіття взаємозв'язків в системі «людина - суспільство - природа» на планеті може бути узагальнене та осмислене в межах ряду концепцій або парадигм екології людини, які взаємопроникають та доповнюють одна одну, органічно відображують розвиток уявлень про Всесвіт, сутність, специфіку, наслідки впливу людини на природу. Їх можна трактувати як опис свідомо та несвідомо, об'єктивно та суб'єктивно сформованих на індивідуальних, групових, расових, національних, державних рівнях настанов, принципів, підходів до існування та діяльності людства у природі, взаємодії з нею у минулому, сьогоденні та майбутньому;
  - кожна з парадигм екології людини має свої засадничі та історичні підґрунтя, понятійно-категоріальний апарат, засоби теоретизації та концептуалізації, певний ступінь деталізації та конкретизації, практичні наслідки, логічні твердження та висновки, тобто кожна з них (геоекспансіоніська, антропоцентрична, техноцентрична, екологічна, ноосферна, космічна) розкриває важливі аспекти взаємодії людини та природи, має свої евристичні переваги, але й певні обмеження щодо сфери застосування;
  - біосферосумісність людини не чинить перепон людському буттю. *Homo sapiens* має всі необхідні субстратні й адаптивні можливості для сталого існування як у просторі, так і в часі, а єдиною загрозою людській родовій екзистенції є її власні діяння, пов'язані з руйнуванням середовища існування, забрудненням, загрозою екологічних катастроф та іншими негативними для виду наслідками життєдіяльності;
  - екоцентризм, як фундамент екологічної парадигми, ґрунтується на ідеях адаптаціогенезу, коеволюції природи та суспільства. В основу взаємодії в системі «людина-суспільство-природа» повинний бути покладений екологічний імператив - форма повелінь, формальних і неформальних вимог, норм, заборон і обмежень, які поширюються на всі види діяльності та мають пріоритетом збереження живої природи, захист навколишнього середовища, відповідальність (моральну та правову) за наслідки руйнівної екологічно небезпечної діяльності. Екологічний імператив – це основа екологічної свідомості, а коеволюція - це узгодження «стратегії природи» і «стратегії розуму», що потенційно уможливує сталий розвиток людства. Невиконання вимог екологічного імперативу може призвести до катастрофічних наслідків для людства. Його впровадження передбачає запровадження нового способу господарювання, узгодженого із законами природи, раціональне використання, превентивну охорону і своєчасне відтворення якості умов природного середовища та природних ресурсів планети;
  - аналіз сутності парадигм екології людини дозволяє будувати ноосферні стратегії людства, що уявляють собою такі настанови діяльності чи побудови цілепокладання, які спрямовані на перспективу досягнення ноосферного

- етапу біосфери, сталого розвитку цивілізації і повинні бути реалізовані як у наш час, так і в осяжному та віддаленому майбутньому;
- дослідження глобальних проблем взаємодії в системі «людина-суспільство-природа» актуальне завдання екології та глобалістики, спрямоване на визначення сутності, деталізацію причин і встановлення наслідків конкретних проблем (експоненційного зростання чисельності населення планети (народонаселення), кліматичних змін, озонового шару, «парникового» ефекту, кислотних опадів та фотохімічних смогів, охорони та збереження біорізноманіття, ресурсозбереження та оптимізації порушених земель тощо), окреслення безальтернативності біосферосумісності людини як результату породження людини біосферою та творення людиною біосфери, розробку моделей і стратегій розвитку людства як цілісності, що є невід'ємною частиною глобальної метасистеми, в якій воно виникло і реалізує себе.

На шляху до найвищих щаблів цілісності остаточний вибір за людством, яке може передбачати своє майбутнє, приймати свідомі рішення, терпляче змінювати свою долю. Уперше за всю історію еволюції відповідальність за її продовження покладена на сам еволюційний матеріал. Ми вже не пасивні свідки цього процесу, а його учасники, що активно формують майбутнє. Подобається нам це чи ні, ми тепер стражі еволюційного процесу на Землі. Еволюційне майбутнє цієї планети знаходиться в наших власних руках, точніше, в наших власних мізках.

Джеймс Ефрейм Лавлок

Наша здатність до мислення пов'язана з нашою здатністю до свободи.

Майкл Сендел

ПИТАННЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПОЛЕМІКИ:

1. Що таке розвиток? Які підходи до його розуміння Вам відомі.
2. Які концепції розвитку Вам відомі?
3. Характеристики, властивості та риси розвитку.
4. Як тлумачяться та співвідносяться поняття «розвиток», «ріст», «рух», «динаміка», «еволюція», «прогрес» у сучасній науковій думці?
5. Що таке «прогрес», «регрес», «стагнація»?
6. Які концепції окреслюють напрями наукової думки щодо прогресу розвитку суспільства?
7. Які критерії прогресу суспільства застосовуються у сучасній науці?
8. Що таке техногенез. Хто і коли вперше використав це поняття?
9. Що таке техносфера? Які особливості її характеризують?
10. Що таке екосфера? Хто і коли запропонував цей термін?
11. Що таке технологія? Які критерії покладені в основу періодизації розвитку технологій?

12. Які основні етапи техногенезу Вам відомі? Що є характерним для кожного з них?
13. Типологія техногенезу за впливом, характером прояву, провідною формою впливу.
14. Що таке парадигма?
15. Які парадигми характеризують різноманіття людської діяльності на планеті?
16. В чому полягає сутність геоекспансіоністської та антропоцентричної парадигм екології людини?
17. Які джерела має і чим характеризується техноцентрична парадигма?
18. В чому полягає сутність екологічної парадигми? Завдяки працям яких вчених вона сформувалася?
19. Що таке екологічний імператив? Хто є автором цього поняття?
20. В чому полягає сутність ноосферної та космологічної парадигм екології людини?
21. Що уявляють собою ноосферні стратегії людства? Які складові варіантів втілення ноосферних стратегій вирішення глобальних екологічних проблем Вам відомі?
22. Яким чином техногенез впливає на формування глобальних екологічних проблем, які виникають внаслідок взаємодії в системі «людина – суспільство – природа»?
23. Які сучасні екологічні проблеми характеризують аспекти взаємодії в системі «людина – суспільство – природа»?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Маленко Я. В., Шуліка К. О. Розвиток - феномен буття, життя, людського інтелекту. *Екологічний вісник Криворіжжя*. Кривий Ріг, 2016. Вип.2. С. 21-32. URL: <https://doi.org/10.31812/ecobulletinkrd.v2i0.6445> (дата звернення: 29.01.2024).
2. Маленко Я. В., Ворошилова Н. В., Кобрюшко О. О. Проблеми фундаментальної екології: курс лекцій / за ред. Я. В. Маленко. Кривий Ріг: КДПУ, 2023. 195 с. URL: <https://doi.org/10.31812/123456789/7894> (дата звернення: 29.01.2024).
3. Garfield, Jay L. (April 1994). Dependent Arising and the Emptiness of Emptiness: Why Did Nāgārjuna Start with Causation? *Philosophy East and West*. 44 (2). P. 219-250. URL: https://scholarworks.smith.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1023&context=phi_facpubs (дата звернення: 29.01.2024).
4. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2022. С. 555.
5. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. С. 196.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1696 с.
7. Розвиток (значення): веб-сайт. URL: [http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Розвиток_\(значення\)](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Розвиток_(значення)) (дата звернення: 23.05.2023).
8. Аристотель. Метафізика/ пер. О. Панича. Київ: Темпора, 2022. 848 с.

9. Декарт Р. Метафізичні розмисли / пер. з фр. З. Борисюк, О. Жупанський; ред П. Соколовський. Київ: Юніверс, 2000. С. 22-23.
10. Ansoff H. Igor. Strategic management. London: Macmillan academic and professional LTD, 1979. P. 236.
11. Козирєва Н. В. Словник-довідник для підготовки до практичних занять та самостійної роботи з навчальної дисципліни «Філософія» (для студентів денної, заочної та дистанційної форм навчання усіх напрямів підготовки) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова ; уклад. Н. В. Козирєва. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. С. 48.
12. Мельник Л. Г. Фундаментальні основи розвитку. Суми: Університетська книга, 2003. 288 с.
13. Теоретичні проблеми біогеоценології: колективна монографія / В. І. Шанда, Е. О. Євтушенко, Н. В. Ворошилова, Л. В. Шанда, Я. В. Маленко, О. О. Кобрюшко; наук. ред. Н. А. Белова. Кривий Ріг: Криворізький державний педагогічний університет. Видавець Чернявський Д.О., 2020. 330 с. URL: <https://doi.org/10.31812/123456789/4077> (дата звернення: 29.01.2024).
14. Сукачев В. Н. Структура біогеоценозов и их динамика. *Структура и формы материи*. Москва, 1967. С. 560-577.
15. Василевич В. И. Очерки теоретической фитоценологии. Ленинград: Наука, 1983. 347 с.
16. Мазинг В. В. К вопросу эволюции биоценологических систем. *Теоретические проблемы фитоценологии и биогеоценологии (труды МОИП)*. Москва: Наука, 1970. С. 95-107.
17. Реймерс Н. Ф. Популярный биологический словарь. Москва: Наука, 1991. С. 373.
18. Шанда В. І. Розвиток рослинних угруповань: аспекти загальної теорії. *Вопросы степного лесоведения и лесной рекультивации земель*. Днепропетровск, 1997. С. 11 - 17.
19. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект): монографія. Київ: Світ знань, 2002. 528 с.
20. Prigogine I., Stengers I. Order out of Chaos: Man`s new dialogue with Nature. London: Heinemann, 1984. 349 p.
21. Горлач М. І., Кремень В. Г., Рибалка В. К. Філософія: підручник. Харків: Консум, 2010. 672 с. URL: <http://elib.org.ua/books/philosophy/fil4/index.html>. (дата звернення: 29.01.2024).
22. Condorcet J. Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind: Tenth Epoch. *Daedalus*, 2004. Vol.133. №3. Pp. 65-82. URL: <https://www.jstor.org/stable/20027931> (дата звернення: 29.01.2024).
23. Сегеда С. А. Методологічні основи категорії «розвиток»: філософський аспект. *Економічна наука. Економіка та держава*. Київ, 2018. №10. С. 14-22. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/10_2018/5.pdf (дата звернення: 29.01.2024).
24. Гокінг С. Коротка історія часу / пер. з англ. колективний. Київ: К. І. С., 2015. 201 с. URL: https://issuu.com/pubkis/docs/hawking_short_history_ukr (дата звернення: 29.01.2024).

25. Маленко Я. В., Миснік К. О. Динаміка як стан руху, хід розвитку, спосіб відображення темпоральної складності процесів, систем. *Екологічний вісник Криворіжжя*. Кривий Ріг, 2018. Вип. 3. С.23 - 29. URL: <https://doi.org/10.31812/ecobulletinkrd.v3i.6819> (дата звернення: 29.01.2024).
26. Маленко Я. В. Деякі аспекти проблематики безальтернативності біосферосумісності людини. *Екологічний вісник Криворіжжя: збірник наукових та науково-методичних праць*. Кривий Ріг, 2016. Вип. 2. С. 11-21. URL: <https://doi.org/10.31812/ecobulletinkrd.v2i0.6444>. (дата звернення: 30.01.2024).
27. Ферсман А. И. Геохимия. Ленинград: ОНТИ. Хімтеорет, 1934. Т.2. 354 с.
28. Ферсман Олександр Євгенович: веб-сайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%84%D0%B2%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення 30.01.2023).
29. Сытник К. М., Брайон А. В., Гордецкий А. В., Брайон А. П. Словарь-справочник по экологии. Киев: Наукова думка, 1994. С. 502.
30. Шанда В. І., Ворошилова Н. В., Шанда Л. В. Техногенез і надзвичайні екологічні ситуації. *Питання біоіндикації та екології*. Запоріжжя, 2010. Вип 15. №1. С. 29-37.
31. Суздалева А. Л., Горюнова С. В. Техногенез и деградация поверхностных водных объектов. Москва: ООО ИД Энергия, 2014. 456 с.
32. Баландин Р. К. Область деятельности человека: техносфера. Минск: Вышш. Школа, 1982. 208 с.
33. Cole L. The Ecosphere. *Scientific American*. 1958. V. 198. №4. Pp. 83-92.
34. Флейшман Б. С. Системные методы в экологии. *Статистические методы анализа почв, растительности и их связи*. Уфа: ИБ БФАН СССР, 1978. С. 7-28.
35. Weaver W. Science and complexity. *American Scientist*. 1948. 36. Pp. 536-544.
36. Varela F. Present-Time Consciousness. *J. Consciousness Studies*. 1999. V.6. № 2-3. Pp. 111-140.
37. Naveh Z. The Total Human Ecosystem: integrating ecology and economics. *BioScience*. 2000. V.50. №4. Pp. 357-361.
38. Малахов І. М. Геологічне середовище антропогенної екосистеми. Техногенез у геологічному середовищі. Кривий Ріг: Октан-Принт, 2003. 252 с.
39. Шанда В. І. Теоретичні проблеми екології та біогеоценології: монографія. Кривий Ріг: Вид. Р.А. Козлов, 2013. С. 179-199. URL: <https://doi.org/10.31812/123456789/4871> (дата звернення: 31.01.2024).
40. Vernadsky V. I. The Biosphere. Oracle, Az: Synergetic Press, 1986. 86 p.
41. Гумільов Л. М. Етногенез і біосфера Землі. СПб: Кристал, 2001. 642 с.
42. Aldo Leopold. A sand country Almanac and sketches here and cohere. New York: Oxford University Press, 1987. 223 p. URL: <http://www.umag.cl/facultades/williams/wp-content/uploads/2016/11/Leopold-1949-ASandCountyAlmanac-complete.pdf> (дата звернення: 31.01.2024).
43. Леопольд О. Календарь песчаного графства / пер. с англ. И. Г. Гурова. Москва: Мир, 1980. 216 с.

44. Швейцер А. Культура и этика / пер. с нем. Н.А. Захарченко и Г.В. Колшанского; общ. ред. В.А. Карпушина. Москва: Прогресс, 1973. 343 с.
45. Naess A. Interpretation and Preciseness: A Contribution to the Theory of Communication. Durbwad: I kommisjon hos J. Durbwad, 1953. 450 p.
46. Моисеев Н. Н. Нравственность и феномен эволюции. Экологический императив и этика XXI в. *Общественные науки и современность*. 1994. № 6. С. 131–139.
47. Моисеев Н. Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ. *Вопросы философии*. 1995. № 1. С. 3–30.
48. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / пер. з нім. А. Єрмоленко, В. Єрмоленко. Київ: Лібра, 2001. 400 с.
49. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському клубові / упоряд. В. Рубцов; 3-тє вид., доп. Київ: ПУЛЬСАРИ, 2009. 248 с.
50. Pecesé Aurelio. The Human quality. Oxford: Pergamon Press, 1977. 309 p.
51. Печчеи А. Человеческие качества / пер. с англ. О.В. Захаровой. Москва: Прогресс, 1980. 302 с.
52. Forrester J. W. Urban dynamics. Waltham: Pegasus Communications inc., 1969. 299 p.
53. Édouard Le Roy: веб-сайт. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89douard_Le_Roy (дата звернення: 31.01.2024).
54. П'єр Теяр де Шарден: веб-сайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%27%D1%94%D1%80_%D0%A2%D0%B5%D1%8F%D1%80_%D0%B4%D0%B5_%D0%A8%D0%B0%D1%80%D0%B4%D0%B5%D0%BD (дата звернення: 31.01.2024).
55. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере. *Успехи современной биологии*. 1944. №18. Вып. 2. С. 113-120.
56. Моисеев Н. Н. Судьба цивилизации. Путь Разума. Москва: МГЭПУ, 1998. 228 с.
57. Кутырев В. А. Человек в постчеловеческом мире. *Природа*. 1989. №5. С. 2-10.

РОЗДІЛ III. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СИСТЕМ «СУСПІЛЬСТВО - СУСПІЛЬСТВО» ТА «ЛЮДИНА - СУСПІЛЬСТВО»

ЛЕКЦІЯ 4.

ТЕМА: ІНТЕРСОЦІАЛЬНІ ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СВІТУ.

Мета: поглиблення уявлень про особливості проблем міжцивілізаційної взаємодії, війни та миру, тероризму, наркобізнесу як складової міжнародної злочинності; здобуття знань про сучасні цивілізації, військово-політичну ситуацію у світі, джерела, ознаки, критерії класифікації тероризму, терористичні організації, наркобізнес та його структуру, міжнародне співробітництво щодо протидії розвитку глобальних інтерсоціальних проблем; формування навичок критичного, системного мислення, вмінь та навичок практичного застосування системного підходу до аналізу складних систем і процесів; розвиток глобального мислення, фахових компетентностей, загальної культури і свідомості.

План

- 1. Інтерсоціальні проблеми як наслідок складності взаємодій різних соціальних спільнот усередині людства як світової цивілізації («суспільство-суспільство»).*
- 2. Проблема роззброєння й попередження військових конфліктів (проблема війни та миру чи збереження миру)*
- 3. Проблема міжнародного тероризму і злочинності.*
- 4. Наркобізнес як специфічна глобальна проблема сучасності та складова міжнародної злочинності.*

I. Глобальні проблеми людства, виникнення і загострення яких обумовлено протиріччями у сфері суспільних відносин в системі «суспільство-суспільство», називають інтерсоціальними. Їх виникнення має соціальний вимір і пов'язане з відмінностями різних паракраїнних, наднаціональних світових утворень, які в науковому дискурсі отримали назву цивілізацій. Відповідно до філософсько-методологічного підходу, застосованому на початку 80-х років ХХ ст. радянськими вченими В. В. Загладінім та І.Т. Фроловим [1], до цієї групи глобальних проблем належать:

- проблема міжцивілізаційної взаємодії та діалогу цивілізацій;
- проблема запобігання війни, роззброєння та збереження миру;
- проблема міжнародного тероризму і злочинності;
- проблема боротьби з міжнародним наркобізнесом, наркотрафіком;
- проблема міжнародної міграції та біженців;
- проблема світової заборгованості;
- проблема подолання відсталості та забезпечення економічного зростання;
- проблема глобального управління та глобальної безпеки;
- проблеми інноваційно-інформаційних викликів (кібербезпека, сек'ютиризація кіберпростору, діпфейк, ІТ-урядування та управління, цифрова трансформація

медіа); тощо.

Проблема міжцивілізаційної взаємодії – один з глобальних викликів сучасності. Реалії сьогодення, нажаль, все частіше демонструють наявність об'єктивної загрози поширення найменш продуктивної форми цивілізаційної комунікації, якою є міжцивілізаційний конфлікт. Предметне відображення питання соціокультурного розвитку людства знайшло у працях багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених (О. Шпенглер [2], А. Тойнбі [3], С. Гантінгтон [4], П. Сорокін [5], Ф. Фукуяма [6], Л. Гумільов [7], Н. Данілевський, Г. Аванесова, В. Бех [8], Л. Залізник, Н. Сербіна [9], Н. Решетнікова, В. Фомішина [10], П. Черномаз [11], О. Хімяк [12] та інших).

Історія людства засвідчує існування множини соціокультурних утворень, проте небагатьом з них вдалося стати цивілізаціями. В наш час у науковому співтоваристві відсутній консенсус щодо чисельності цивілізацій. Автор всесвітньо відомої праці «Зіткнення цивілізацій» **Самуель Гантінгтон** зазначає, що існує «розумна згода» щодо **12** найважливіших цивілізацій, з яких **7** вже зникли (месопотамська, єгипетська, критська, класична (або греко-римська), візантійська, центрально-американська, андська), а **5** продовжують існування (**китайська, японська, індуїстська, ісламська й західна**). До цих 5 цивілізацій автор вважає за доцільне додати ще **3** – **православну, латиноамериканську і, можливо, африканську цивілізації**.

Як зазначає П. Черномаз, на думку С. Гантінгтона, «зіткнення цивілізацій є найбільшою загрозою миру в усьому світі, і міжнародний порядок, заснований на цивілізаціях, є найнадійнішим засобом попередження світової війни» [4, 11]. В новому світі центральним фактором, що визначає симпатії й антипатії країни, стає культурна ідентичність, а лінії розломів (кордонів) між цивілізаціями є реальними і потенційними місцями міжнародних конфліктів. Отже, на думку С. Гантінгтона, більшість сучасних конфліктів – це, передусім, конфлікти цивілізацій.

Слід зауважити, що кожна **цивілізація характеризується певною історично-духовною цілісністю**. Представники різних цивілізацій мають відмінні погляди на стосунки громадянина та держави, особи і суспільства, батьків і дітей, жінки та чоловіка, людини та Бога. Вони неоднаково усвідомлюють такі суспільно значущі категорії як: свобода та влада, права й обов'язки, рівність та ієрархія. Більшість цивілізацій представлені багатьма країнами і народами, як, наприклад, західна, православна та мусульманська. Іноді межі цивілізацій проходять через території країн. Такі країни С. Гантінгтон називає «розколотими». До них належить Україна, що перебуває на лінії розлому православної й західної цивілізацій [11].

Стислу характеристику сучасних цивілізацій містить таблиця 4.1.

Прогноз динаміки частки цивілізацій у світовому населенні та ВВП відображує таблиця 4.2., ретроспектива і перспектива розвитку сучасних цивілізацій наведена в таблиці додатку 3.

Треба зауважити, що у другій половині ХХ століття людство перебувало в так званій ситуації «біполярного світу», в умовах протистояння двох квазіімперій

Таблиця 4.1

Характеристика сучасних цивілізацій

Цивілізація	Стисла характеристика
<p>Китайська цивілізація або Конфуціанська (на ім'я давньокитайського мислителя Конфуція, вчення якого стали ядром цивілізації) виникнення цивілізації датується з 2000-1500 р. до н.е.</p>	<p>Характерними рисами є образне мислення, що відбилося в ієрогліфічній писемності, циклічне розуміння людського розвитку, повага до природи, ієрархічність, церемоніальність (фіксовані форми поведінки й мислення, що склалися на основі давніх культів), самовдосконалення. Китай («Піднебесна імперія») на певному етапі свого поступу «зупиняється», коли техніка починає порушувати «природність». Головна цивілізаційна підвалина: природу не можна перетворювати і підкорювати потребам людини, до природи слід пристосовуватися й існувати в гармонії з нею. Імператор Китаю – син неба і батько усіх китайців, виконання його настанов священний обов'язок кожного. Китайська цивілізація включає також споріднені культури Кореї та В'єтнаму</p>
<p>Японська цивілізація виникла між 100 та 400 рр. н.е</p>	<p>Більшість вчених визначають суттєвий вплив Китайської континентальної цивілізації на становлення острівної Японської. Характерні риси: органічний синтез конфуціанства та синтоїзму (від японського «синто» - культ божества предків і природи); східна за духовністю культура та сприйнятливість до культури і технологій Заходу; моноетнічність; культ праці; усвідомлена самоосвіта; державний патерналізм; японський тип менеджменту («компанія-сім'я»); придушення індивідуалізму та духу суперництва (японська приказка «цвях, що стирчить, забивають»)</p>
<p>Індуїстська цивілізація виникла 2000-1500 р. до н.е.</p>	<p>Характерні риси: наявність кастової системи (каста – відокремлена група людей, пов'язаних походженням і правовим статусом своїх членів); індуїзм і буддизм; значущість понять карма (загальна сума здійснених індивідом вчинків у попередніх народженнях і відплата за них у сучасному та майбутньому) та дхарма (обов'язок людини, її статус та права), згідно з якими індивід не може покласти відповідальність за свої негаразди ані на суспільство, ані на конкретних людей, а тільки на себе за недотримання норм чи то в теперішньому житті, чи то в попередніх життях (зменшує заздрість, підвищує прагнення удосконалити карму); ненасильство та миролюбство</p>
<p>Ісламська цивілізація виникла в VII ст. на Аравійському півострові та поширилася в Північній Африці, на Іберійському півострові, у Центральній і Південно-Східній Азії, Індостані.</p>	<p>Основа на ісламській релігії (термін «іслам» – покірність, той хто прийняв цю релігію стає мусульманином, тобто відданим), шариаті (сукупності релігійних обрядових і юридичних норм, заснованих на спільних правилах ісламу, що у багатьох країнах забезпечують єдність світського та релігійного життя). Характерні риси: фундаменталізм, зокрема ісламізм (політизований іслам) або кемалізм (течія протилежна фундаменталізму (Туреччина), спрямованість на модернізацію суспільства); відсутність етнічного або регіонального партикуляризму (іслам прагне обернути в свою віру все людство); значущість намазу (щоденної п'ятиразової молитви), складність обрядів; маргіналізація широких верств населення; поділ людства на мусульман і немусульман (невірних) (дасихад або газават – священна війна з невірними); наявність</p>

Продовження табл. 4.1

Цивілізація	Стисла характеристика
	територіальних претензій і міждержавних суперечок між мусульманськими країнами (Саудівська Аравія – Оман, Марокко – Алжир, Іран – Бахрейн тощо)
Західна цивілізація (євроатлантична) виникла у VIII-IX ст.	Включає такі основні ареали: європейський, північноамериканський, австралійський, новозеландський, південноафриканський і частково латиноамериканський. Ядром є католицизм і протестантство. Характерні риси: визнання лінійності розвитку (постійного вдосконалення людства) та значущості прогресу; розуміння матеріального світу як головної цінності та пріоритету розвитку техносфери; лихварський, спекулятивний характер економіки, гроші як мета життя та свобода; експансія та вплив на інші цивілізації; поділ духовної та світської влади; верховенство закону, соціальний плюралізм, громадянське суспільство, індивідуалізм, лібералізм
Православна цивілізація виникла після розриву між католицькою та православною церквами в XI ст. (1054 р.) спочатку у Візантії, а потім в інших державах	Характерні риси: соборність; пріоритет суспільного над індивідуальним; свобода як незалежність від грошей; общинно-корпоративні цінності; пріоритет цінностей держави, влади й владного статусу, що співіснують з цінністю освіти, волі-свободи як повної незалежності від влади держави; теократична модель держав, коли політична й духовна влада зосереджена в одних руках
Латиноамериканська цивілізація більшість вчених вважають, що остаточно сформувалася у XVIII ст.	Розглядається деякими авторами як субцивілізація у складі Західної. Має виражену ідентичність, інтегрує місцеві культури, несе відбиток давніх цивілізацій Центральної та Південної Америки (майя, ацтеки, інки), тривалого колоніального минулого та католицького консерватизму. Характеризується клановістю, авторитарністю, пріоритетом традицій перед інноваціями, неуніфікованою етнічною багатоманітністю, слабкістю інституалізації та правового начала (перевороты, вождизм, військові диктатури, популістські ідеології, політичні потрясіння, неформальна економіка), боротьба прогресу та інерції, здатність до протесту, домінуванням у соціокультурній динаміці підмін, ігрового дійства, карнавалу, інфантильних пристрастей, внутрішньої виоленсії (душа латиноамериканця - пристрасна взаємодія праатька-конкістадора та праматері-індіанки)
Африканська цивілізація включає Африку на південь від Сахари, окрім ПАР	Першою країною Африканської цивілізації вважають Стародавній Єгипет. Релігією є або «привезене» європейськими колонізаторами християнство (частіше католицьке, протестантське, рідше православне), або місцеві вірування (шаманізм, анімізм, язичтво). Характерні риси: плюралізм ідентичностей; сільоцентричність (вагома роль общин та місцевого самоврядування); низький рівень політичних систем із жорсткою диктатурою та домінування принципу узгодження інтересів груп на основі функціонального та ситуативного поділу повноважень; децентралізовані комунікації; безполярність сприйняття політики як відображення багатополярності, ситуативної

Продовження табл. 4.1

Цивілізація	Стисла характеристика
	гнучкості (виявляється в прагненні не займати сторону у конфлікті до тих пір, доки залишається можливість вибору); бідність населення та високі показники народжуваності; трайбалізм (форма родоплемінної організації спільноти, яка базується на родоплемінних зв'язках і ворожому ставленні до інших племінних груп, явище, що є наслідком міжплемінної ворожнечі та спонукає до вимушеної міграції)

Таблиця 4.2

Динаміка частки цивілізацій у світовому населенні та ВВП (1995 – 2025 рр.) [13]

Цивілізація	1995	2010	2025
Китайська	25 / 11	24 / 14	22 / 17
Японська	2 / 8	1,5 / 8	1 / 8
Індуїстська	15 / 2	16 / 1,5	17 / 3
Ісламська	14 / 11	18 / 12	21 / 15
Західна	13 / 47	11 / 46	10 / 42
Православна	8 / 4	7 / 4	6 / 5
Латиноамериканська	9 / 8	10 / 8	9 / 9
Африканська	9 / 1	11 / 1	14 / 1

– США та СРСР. Після розпаду СРСР відбувається перерозподіл ролей на «світовій арені». Сучасний Китай стає майже поряд із США «економічною наддержавою» і найвпливовішим фактором системи світових економічних відносин, що доводять статистичні факти за сукупним річним ВВП. Відкрито не претендуючи на провідну роль у світових політичних відносинах, Китай використовує для посилення свого впливу «м'яку силу» й економічні важелі, мирну експансію та є серйозним потужним конкурентом західної цивілізації (США та ЄС) на світових ринках. Китайська філософія наголошує, що коли два тигри б'ються між собою, мудра мавпа терпляче спостерігає за боєм на дереві та неодмінно скористається перемогою, коли тигри виснажаться та повбивають один одного. В той час як економічно домінуюча натепер західна цивілізація зазнає, на думку провідних вчених, кризи духовності суспільства споживання.

У своїй праці «Криза світового капіталізму. Відкрите суспільство в небезпеці» (1999 р.) відомий американський фінансист Дж. Сорос пише: «вже відсутня необхідність говорити... про моральні принципи, відмінні від корисливості. Успіхом захоплюються найбільше. Політики отримують визнання за те, що були обрані, а не за принципи, які вони сповідують. Про ділових людей судять за їхнім добробутом, а не за їхньою чесністю та непідкупністю або внеском їхнього підприємства у соціальне та економічне благополуччя. «Добре» було замінено на «ефективно», і ця заміна спростила досягнення успіху без урахування того, що таке добро. Не треба і говорити,

що саме в цьому я вбачаю... загрозу стабільності нашого суспільства» [14].

Характерними проявами духовної кризи суспільства споживання є:

- втрата віри та релігійного почуття;
- розчарування та недовіра до ідеологій і політичних систем;
- втрата довіри лідерам і вищим керівникам;
- зростання недовіри у силу та можливості науки, престижу вчених;
- загострення відчуття соціальної несправедливості на тлі якого втрачають цінність вічні цінності (любов, добро, правда, совість, гідність);
- підміна високого мистецтва масовою культурою та сурогатами [11].

В наш час досить динамічно розвивається й ісламська цивілізація. Релігія ісламу набуває прихильників не тільки серед традиційно мусульманських країн, але й серед населення країн Заходу. Ісламська цивілізація демонструє класичну войовничу експансію. Відкрити війну ісламської та західної цивілізацій поклала організація «Ісламська держава Ірак», яка була створена в 2006 р. шляхом злиття 11 радикальних ісламістських угруповань на чолі з іракським підрозділом «Аль-Каїди» і стала безпосередньою попередницею «ІДІЛ» (Ісламська держава Іраку та Леванту), що оголосила новий халіфат та силове утвердження шариату. Більшість прихильників ІДІЛ – ортодоксальні мусульмани (суніти). Крім відкритої військової експансії, ІДІЛ систематично організовує терористичні акти в країнах Заходу.

Отже, людство є мозаїчним, а не гомогенним, і складається різних соціокультурних систем (цивілізацій), які включають різні народи (етноси) і їхні взаємозалежні групи, локалізовані у певних регіонах ідеологічно, політично й економічно. Кожній цивілізації притаманна самобутність, власна система цінностей, поведінковий стереотип. Цивілізаційні розбіжності породжують певну роз'єднаність людства, що є своєрідним викликом, який може бути стимулом розвитку, а може стати причиною зіткнення інтересів із катастрофічними наслідками.

З метою запобігання загострення проблеми протистояння цивілізацій свого часу на основі міжнародної організації Ліга Націй була створена Організація Об'єднаних націй (ООН) (1945 р.). Головні шляхи подолання проблеми визначені в документі «**Декларація тисячоліття**», прийнятому резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї ООН 8 вересня 2000 р. на Саміті Тисячоліття ООН. В декларації зазначено, що «при всьому різноманітті віросповідань, культур і мов люди повинні поважати один одного. Відмінності в межах суспільств та між суспільствами не повинні ні лякати, ні слугувати приводом для переслідувань, а повинні плекатися як цінне надбання людства. Слід активно заохочувати культуру миру та діалог між усіма цивілізаціями» [11]. Успіх розв'язання проблеми вимагає дипломатичного підходу, поваги до цінностей кожної цивілізації, терпимості та культурної толерантності заради мирного майбутнього всього людства.

II. Серед різноманіття інтерсоціальних проблем особливу значущість має **проблема війни та миру**. Історію людства можна описати як історію війн та завоювань. Вона нараховує більше 15 000 війн, і це лише ті, які найістотніше

вплинули на хід історії. Більше 90% загиблих у війнах і збройних конфліктах припадає на ХХ століття. 82% загиблих – цивільне населення, а матеріальний збиток, нанесений Першою і Другою світовими війнами, складає 345 млрд. доларів. Після Другої світової війни населення Європи зменшилася на 60 – 75 млн. осіб. На ці війни країнами було витрачено 208 і 662 млрд. доларів. В Першу світову війну загинуло більше 20 млн. осіб, а в Другу світову - близько 70 млн. осіб (і це якщо не брати до уваги непрямі втрати) [15].

Проблема збереження миру є визначальною у системі глобальних проблем протягом всього періоду розвитку світового співтовариства. Якщо на попередніх етапах історичного розвитку війни мали спочатку локальний, а згодом і регіональний характер, то на початку ХХ ст. він вже став світовим, глобальним.

Одним з результируючих наслідків інтенсифікації розвитку техносфери стала поява ядерної зброї, що є загрозою знищення всієї світової цивілізації. В одному ядерному заряді може бути сконцентрована руйнівна сила, яка перевищує силу всіх вибухових речовин, використаних у всіх попередніх війнах людства разом узятих. Ядерними державами, крім США, Великої Британії, Франції, Китаю, Росії, є Індія, Іран, Ірак, КНДР, Пакистан, Японія, Ізраїль (рис. Д. 4.1, табл. Д. 4.1). Існують й інші види зброї масового ураження: хімічна, бактеріологічна, лазерна. Підраховано, що на одну людину припадає 10 т вибухової речовини, а щоденні витрати на військові цілі складають 1 млрд. доларів. Кожну хвилину в світі витрачають на гонку озброєнь 2 млн доларів США. Численні регіональні та локальні конфлікти становлять в наші дні військову загрозу. Так, в Європі знаходиться близько 150 АЕС, їх руйнування та руйнування хімічних об'єктів становлять надзвичайно велику небезпеку. Будь-який з існуючих нині сучасних видів зброї (атомна, термоядерна, хімічна, бактеріологічна, лазерна, вакуумна, тектонічна) може знищити все людство.

Реалії сьогодення засвідчують швидкий прогрес військових технологій і техніки, що руйнує межі між зброєю як засобом збройної боротьби проти армій противника і як засобом знищення населення та економіки держав і цілих регіонів. Темпи вдосконалення зброї натепер значно випереджають процес розробки та узгодження політичних засобів і методів контролю за озброєннями, поступово стирають межу між ядерною та звичайною війною. За розрахунками вчених на військові цілі припадає 2/5 всіх витрат на науку, а коштів, які витрачаються було б достатньо для зрошення 150 млн. га земель, використання яких могло б прогодувати 1 млрд. осіб, або будівництва протягом 1 року 100 млн. квартир чи іншого сучасного житла для 500 млн. осіб. Такі розрахунки дозволяють стверджувати, що гонка озброєнь не тільки сприяє загостренню загрози війни, але й суттєво перешкоджає вирішенню інших глобальних проблем внаслідок:

- 1) величезних військових витрат;
- 2) втягнення у гонку озброєнь країн, що розвиваються, військові витрати яких часто перевищують всю іноземну економічну допомогу цим державам;
- 3) гальмування вирішення соціально-економічних проблем;

- 4) величезних затрат енергетичних і мінеральних ресурсів (насамперед, нафти, нафтопродуктів, кольорових металів) на підтримку військової галузі;
- 5) залучення до розробок і виробництва озброєння 25% всіх вчених світу (понад 100 млн. осіб) тощо.

Сучасну військово-політичну обстановку в світі характеризує складність та суперечливість. Вона розвивається під впливом активізації процесу геостратегічної перебудови світу та становлення нової системи забезпечення глобальної та регіональної безпеки. Основними умовами її формування є, з одного боку, поглиблення міжнародної інтеграції та створення глобального економічного й інформаційного простору, а з іншого – загострення конкурентної боротьби за розширення сфер впливу, отримання доступу до сировинних, енергетичних, науково-технологічних, територіальних і людських ресурсів.

Зіткнення цивілізацій та боротьба за природні ресурси здатні породжувати найжорстокішу форму вирішення міжнародних суперечностей із застосуванням воєнної сили та всіх видів збройного протистояння.

Визначальними рисами міжнародного збройного конфлікту є:

- факт порушення державного суверенітету посередництвом збройного втручання;
- вихід конфлікту за межі окремої національної держави;
- застосування військової сили.

Традиційно, міжнародний збройний конфлікт трактується як війна. **Війна – це форма силового вирішення політичних конфліктів найвищого ступеня інтенсивності**, що має такі **критерії**:

- 1) систематичне застосування сили протягом певного часу;
- 2) застосування у великому обсязі збройних сил сторонами, які конфліктують;
- 3) чималі руйнування та жертви як наслідок конфлікту [16].

Найбільш яскравими **проявами війни є:**

- 1) військові дії;
- 2) високий рівень напруги;
- 3) особливі норми права;
- 4) інтенсивна політична інтеграція сторін, які воюють.

До юридичних **ознак війни** належать:

- 1) формальний акт оголошення війни;
- 2) розрив дипломатичних відносин між державами, які воюють;
- 3) анулювання двосторонніх договорів.

За масштабом війни поділяють на такі види:

- 1) локальна війна, яка відбувається між двома і більше державами, прагне до реалізації обмежених воєнно-політичних завдань, військові дії ведуться в межах держав, інтереси яких є основою конфлікту;
- 2) регіональна війна відбувається між державами одного регіону, здійснюється національними або коаліційними збройними силами із застосуванням усіх відомих засобів масового знищення, учасники конфлікту прагнуть реалізувати важливі воєнно-політичні цілі;
- 3) великомасштабна війна (світова) відбувається між коаліціями держав або найбільшими державами світового співтовариства, сторони керуються

радикальними воєнно-політичними цілями. Великомасштабна війна може бути результатом ескалації локальної або регіональної війни із залученням великої кількості держав різних регіонів світу. Така війна потребує реалізації усіх наявних матеріальних ресурсів і духовних сил держав-учасниць.

За тривалістю війни поділяють на швидкоплинні та затяжні.

За цілями та засобами ведення війни виділяють:

- 1) обмежені війни, які мають конкретні цілі, не характеризуються абсолютною ворожнечею сторін, як правило, це збройні конфлікти навколо невеликої зміни кордонів, домінування в певних регіонах, що залучають частину потенціалу сторін;
- 2) тотальні війни передбачають високий ступінь мобілізації суспільства, залучення всіх можливих засобів. Цілі сторін тотальної війни можуть змінюватися, залежно від їхнього потенціалу, рівня воєнно-політичних досягнень.

Консультант міністерства ВМФ США Френк Хоффман наголошує, що кожній епосі властиві свої специфічні форми війни, а сучасна епоха, характеризується процесами гібридизації, в тому числі й у військовій сфері. Традиційні форми війни змішуються з діяльністю організованої злочинності, нерегулярними конфліктами і тероризмом [17]. Для характеристики цієї нової реальності він пропонує застосовувати поняття «гібридної війни», що є будь-якими діями ворога, який швидко та гнучко використовує найрізноманітніші комбінації дозволеної зброї, партизанську війну, тероризм, злочини на полі бою, і все для досягнення політичних цілей. *Основними характеристиками «гібридної війни» є:*

- 1) агресія без офіційного оголошення війни;
- 2) приховування та заперечення країни-агресора участі в конфлікті;
- 3) широке використання незаконних збройних груп (у тому числі під прикриттям цивільного населення);
- 4) нехтування агресором міжнародних норм ведення війни та виконання досягнутих домовленостей;
- 5) взаємні заходи політичного та економічного тиску (для формального збереження відносин між двома країнами);
- 6) використання пропаганди та контрпропаганди із застосуванням «брудних» інформаційних технологій;
- 7) конфронтація в кіберпросторі [15].

Аналіз сучасних збройних конфліктів дає змогу стверджувати, що в умовах глобалізації конфлікти створюють значну загрозу людству, здатні до швидкої ескалації і перетворення на великомасштабні війни з усіма трагічними наслідками. Розвиток і ескалація збройних конфліктів залежать від багатьох чинників, зокрема:

- конфлікт виникає як продовження давнього конфлікту;
- нестабільна політична система;
- нерівномірний розподіл грошових коштів та бідність;
- опір авторитарним або деспотичним правителям й антидемократичному режиму;
- порушення чи ігнорування прав людини і громадських свобод;

- мілітаризація держави і суспільства, вільний доступ до зброї;
- порушення прав національних, етнічних і релігійних груп у державі;
- сепаратистські тенденції, спрямовані на руйнування цілісності держави.

Згідно з дослідженнями Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру, викладеними у щорічнику СІПРІ 2023 (незалежний міжнародний інститут з дослідження проблем конфліктів, озброєнь, контролю над озброєннями та роззброєння), світова безпека у 2022 р. помітно погіршилася [18]. Збройні конфлікти відбувались у 56 державах, що на 5 більше, ніж у 2021 р. Війна в Україні, М'янмі та Нігерії отримали визначення великих збройних конфліктів з кількістю загиблих понад 10 000 осіб (рис. 4.1). В Африці у 2022 р. відбулись два успішні й три невдалі державні перевороти (в інших регіонах – жодного). Загальна оціночна кількість загиблих унаслідок конфліктів склала 147 609. За цим, однак, приховуються значні регіональні відмінності у насильстві.

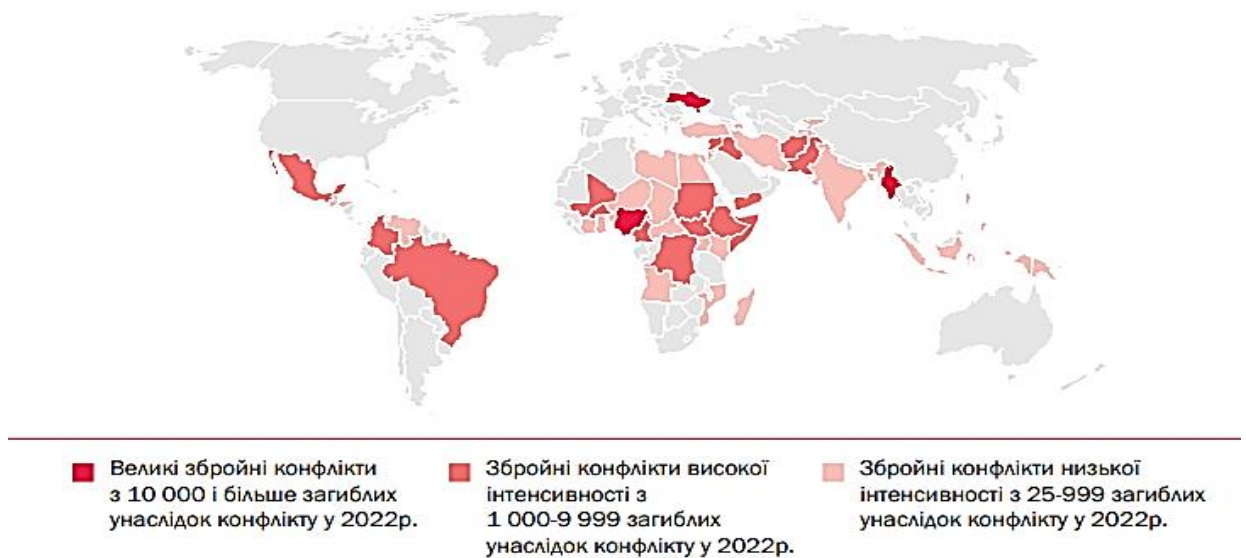

Рис. 4.1. Збройні конфлікти за оціночною кількістю загиблих унаслідок конфлікту (2022 р.) [18].

Війна в Україні - один з головних чинників розхитування міжнародної стабільності, посилення конфронтації між великими державами, послаблення контролю над озброєннями та зниження ефективності дипломатії. Ця війна - цивілізаційний конфлікт, атака деспотії на світ цивілізованих демократій, арена формування нового світу і нового світового порядку, протистояння цінностей, складний конгломерат різних нашарувань політичних, економічних та соціальних протиріч. Війна в Україні значно загострила проблеми стабільності та голоду у світі, зіпсувала відносини між великими державами, посилила розбрат у світовій політиці, виявила недієздатність багатьох міжнародних структур, суттєво збільшила світові та регіональні військові витрати, певним чином потенціювала напруження і ризики відносин між Китаєм, США та Північно-Східною Азією, загострення арабо-ізраїльського конфлікту (війна Ізраїлю проти ХАМАСу) тощо. Війна створила безпрецедентні загрози ядерній безпеці та захисту. Ніколи раніше діючі атомні електростанції не

знавали артилерійських або ракетних ударів з боку державних збройних сил і не були окуповані військовими. У 2022 р. МАГАТЕ організувало кілька відряджень технічних фахівців в Україну, а згодом запровадило постійну присутність на всіх чотирьох атомних електростанціях. Для усунення загроз ядерним об'єктам у воєнний час МАГАТЕ також підкреслило важливість неухильного дотримання *«семи незамінних принципів (стовпів) ядерної безпеки»*, а саме:

1. Необхідність підтримувати фізичну цілісність усіх ядерних об'єктів: реакторів, паливних басейнів, сховищ радіоактивних відходів;
2. Повна функціональність в будь-який час усіх системи захисту та безпеки, а також обладнання;
3. Готовність та можливість залученого до експлуатації персоналу виконувати свої відповідні обов'язки з безпеки та охорони, а також мати спроможність приймати рішення без надмірного тиску;
4. Надійне забезпечення електропостачання ядерних майданчиків від мережі за їхніми межами;
5. Безперебійна робота логістичних ланцюжків поставок і транспортування до та з об'єктів;
6. Забезпечення ефективності системи радіаційного моніторингу на об'єкті та за його межами, а також заходів готовності та реагування на надзвичайні ситуації;
7. Надійність зв'язку із регулятором та іншими залученими сторонами [19].

За даними статистики за два роки війни загинули 31 000 українських військових, 11 673 цивільних, 18336 українців отримали поранення, біля 18% українських територій окуповано. Витрати на війну склали 4 186 трлн. гривень, міжнародна фінансова допомога становила 73,5 млрд. доларів (19,5 млрд. доларів від ЄС, 10,95 млрд. доларів – США, 4,475 – МВФ, 3,626 – Японія, 1,757 – Канада, 998 млн. доларів – Велика Британія, 660 млн. доларів – Світовий банк). За підрахунками Київської школи економіки (KSE) на січень 2024 року загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до 155 млрд. доларів (58,9 млн. доларів – житло; 36,8 млн. доларів – інфраструктура, 31,1 млн. доларів – промисловість). Тільки внаслідок підриву Каховської ГЕС 6 червня 2023 року в 4 населених пунктах лівобережної Херсонщини постраждало 19 тис. будинків. За даними Управління Верховного комісара ООН з питань біженців у лютому 2024 року за кордонами України перебувало 6, 479 млн. біженців, з яких 6,004 млн. знаходяться у Європі (1,140 млн. осіб у Німеччині, 956 тис. осіб у Польщі), а 1,252 млн. опинилися у Росії та в Білорусі. 80% біженців - жінки, середній вік біженців становить 44 роки. Біля 5 млн. осіб є внутрішньо переміщеними особами. Близько 319 тис. осіб повернулися з-за кордону і стали переселенцями в Україні [20].

Прогресивні мислителі завжди засуджували війну як нелюдське начало, що несе з собою лише спустошення і руйнування, мріяли про вічний мир, але сучасний стан міжнародних відносин однозначно неможливо назвати станом миру і мирного співіснування.

Спеціальним інструментом у вирішенні питань війни та миру є *Рада безпеки ООН*. Рада безпеки ООН приймає рішення та розробляє заходи з урегулювання міжнародних конфліктів, вогнищ військових протистоянь, загального роззброєння та заборони застосування хімічної, бактеріологічної, ядерної зброї. Заходи роззброєння, як матеріальна гарантія миру, включають міжнародні угоди, домовленості, механізми, спрямовані на демілітаризацію світу (табл. Д. 4.2). *Комплекс основних заходів вирішення та локалізації військових конфліктів включає такі групи:*

I. Політичні заходи:

- зустрічі (офіційні, неофіційні) глав держав і урядів, політичних делегацій;
- переговори і консультації щодо активізації міждержавних відносин;
- проведення нарад, конференцій керівництва військово-політичних союзів з оцінки загрози і вироблення рекомендацій для спільних дій;
- оголошення ультимативних вимог державам-агресорам;
- використання міжнародних інститутів (ООН, ОБСЄ та ін.) для прийняття санкцій щодо держав, що дестабілізують міжнародну обстановку;

II. Дипломатичні заходи:

- активізація переговорів з питань, які викликали напруженість у взаєминах держав;
- зміцнення заходів довіри;
- організація (перенесення, скасування) візитів політичних лідерів, державних делегацій;
- передача керівництву держав, дипломатичних служб нот, вимог, меморандумів, роз'яснень у зв'язку з ситуацією, що склалася;
- скорочення чисельності персоналу посольств, консульств і представництв, вивезення членів сімей дипломатів;
- розрив дипломатичних відносин;

III. Економічні заходи:

- припинення (розширення) зовнішньоекономічних зв'язків, проведення переговорів з торговельно-економічних проблем;
- висновок (продовження) довгострокових договорів на взаємовигідній основі;
- припинення переговорів про розширення торгово-економічного співробітництва;
- зменшення (припинення) кредитів, інвестицій, введення ембарго на постачання сировинних енергоносіїв;
- здійснення блокади повітряних, наземних і морських кордонів;
- повний або частковий розрив економічних відносин, залізничних, морських, повітряних зв'язків, поштових, телеграфних, радіо та інших повідомлень;

IV. Правові заходи:

- вимоги дотримання норм міжнародного права, положень договорів і угод;
- підписання двосторонніх і багатосторонніх договорів і угод щодо врегулювання правових відносин;
- використання юридичних засобів (переговори, посередництво, примирення, судові розгляди, звернення до регіональних органів, укладання угод);
- використання міжнародних правових інститутів (наприклад, суд ООН та ін.).

IV. Військові заходи:

- демонстрація переходу регулярних збройних сил на стан воєнного часу;
- демонстрація перекладу резерву на воєнний стан;
- формування нових з'єднань та частин тощо;

V. Інформаційно-психологічні (ідеологічні заходи):

- активізація пропаганди про необхідність дотримання міжнародних договорів та угод;
- інформаційно-психологічний вплив на держави з метою утримання їх від надання допомоги країнам, які готують конфлікт (які беруть участь в конфлікті);
- здійснення ідеологічного, пропагандистського і психологічного впливу на конфліктуючі сторони;
- інформування населення та військових сил про причини і справжні цілі конфлікту;
- психологічні операції щодо запобігання розпалювання національної ворожнечі, шовіністичних та інших деструктивних настроїв;
- зрив психологічних операцій на міжнародному рівні та всередині країни [15, 16, 21].

Отже, підхід до вирішення проблеми збереження миру має бути комплексним і включати: 1) участь все більшої кількості країн до договорів про обмеження або знищення зброї; 2) запобігання розповсюдженню, скорочення та знищення зброї масового ураження (ядерної, хімічної, біологічної); 3) недопущення регіональних і локальних конфліктів; 4) вирішення спірних питань мирним шляхом за столом переговорів; 5) конверсію військово-промислового комплексу; 6) жорсткий міжнародний контроль над зброєю масового удару та її нерозповсюдження на планеті; 7) вирішення міждержавних конфліктів шляхом дипломатії, в тому числі превентивної.

III. Найнебезпечнішою за масштабами наслідків і непередбачуваністю глобальною проблемою людства є **тероризм**. Як суспільне явище поняття «терор» і «тероризм» (від лат. «*terror*» - страх, жах) увійшли в політичний лексикон приблизно два століття тому. Джерела сучасного тероризму криються в подіях Великої французької революції. Починаючи з 80-90 рр. ХХ ст. він став універсальним феноменом і набув повсюдного поширення на планеті.

На сьогоднішній день існують понад сотні офіційних і доктринальних визначень цього терміну. **Тероризм** – це залякування влади та населення шляхом здійснення жорстокого насильства і погроз насильством з метою придушення та усунення політичних супротивників і конкурентів, нав'язування їм своєї лінії поведінки. У широкому сенсі тероризм інтерпретують як використання або загроза застосування насильства для досягнення політичної, релігійної або ідеологічної мети. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», **тероризм** – це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади

або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей, або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [22].

Ознаками тероризму є:

- 1) здійснення загально небезпечних дій (захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур) або погрози такими, що породжує загальну небезпеку, яка є реальною і загрожує невизначеному колу осіб;
- 2) публічний характер виконання цих діянь з претензією на широкий резонанс;
- 3) навмисне нагнітання страху, напруженості на соціальному рівні, спрямоване на залякування населення або якоїсь його частини;
- 4) застосування загальнонебезпечного насильства стосовно одних осіб (безвинних жертв) або майна з метою спонукання до певної поведінки інших осіб (фізичних або юридичних), від яких залежить прийняття вигідних для терористів рішень [23].

Негативними наслідками тероризму слід вважати й економічні втрати, пов'язані зі згортанням ділової активності в тих регіонах, де наявна висока загроза тероризму. Вплив діяльності терористичних організацій на національну економіку може мати прояви на таких рівнях:

- 1) **індивідуальному** – це зростання витрат на особисту безпеку та страхування;
- 2) **регіональному** – нанесення матеріальної шкоди через руйнування виробничих об'єктів, зростання витрат на охорону здоров'я й відновлення зруйнованої інфраструктури, погіршення інвестиційного клімату, загострення кризових явищ у бізнес-середовищі;
- 3) **загальнонаціональному** – скорочення податкових надходжень до бюджету, активізація контрабанди товарів і послуг, зростання державних витрат на підтримку правоохоронних органів.

Основними причинами виникнення тероризму вважають:

- 1) політичні невдоволення;
- 2) економічні фактори (бідність, нерівність і безробіття, дискримінація тощо);
- 3) релігійні та ідеологічні переконання;
- 4) психологічні чинники (прагнення влади, статусу, уваги тощо);
- 5) історичні та культурні фактори.

Основними процесами, що потенціюють сучасний тероризм є:

- 1) зміни геополітичної карти світу;
- 2) дефіцит природних ресурсів, зокрема нафти, газу, прісної води;
- 3) різка диференціація держав на дуже сильних і дуже слабких і бідних;
- 4) зіткнення інтересів великих компаній, що впливають на зовнішню політику держав;
- 5) тривалі збройні конфлікти як міжнародного, так і внутрішнього державного характеру;
- 6) зростання міграції та формування в європейських країнах значних етнічних діаспор вихідців з арабських країн, прозорі кордони в низці регіонів світу.

Тероризм дестабілізує міжнародні відносини, а також політичну ситуацію в окремих державах. Якщо вимоги терористів хоча б частково задовольняються, то погіршується авторитет влади, порушується нормальне

функціонування основних політичних і суспільних інститутів.

Міжнародний тероризм - це здійснювані у світовому чи регіональному масштабі терористичними організаціями, угрупованнями, зокрема за підтримки державних органів окремих держав, суспільно небезпечні насильницькі діяння, які пов'язані з викраденням, захопленням, вбивством ні в чому не винних людей чи загрозою їхньому життю і здоров'ю, зі зруйнуванням чи загрозою зруйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, із застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження з метою досягнення певних цілей [22].

Міжнародний тероризм має інтернаціональний характер і часто пов'язаний з наркобізнесом, сепаратизмом, інтересами транснаціональних корпорацій. Метою актів міжнародного тероризму може бути провокація міжнародних конфліктів, насильницькі зміни або підриг суспільно-політичного устрою суверенних держав, дестабілізація та повалення їхніх законних правителів, насильницька протидія самовизначенню народів та ін.

До суб'єктів міжнародного тероризму належать:

- недержавні терористичні структури, що представлені екстремістськими міжнародними рухами;
- організовані злочинні угруповання, що здійснюють незаконну зовнішньо-економічну діяльність;
- окремі особи або групи осіб, що діють самостійно або відповідно до інструкцій держави;
- посадові особи, державні структури різних країн, що здійснюють таємні або відкриті терористичні дії проти інших держав або громадян іншої держави, а також такі, що підтримують терористичні угруповання.

Залежно від цілей, яких намагаються досягти злочинці, міжнародний тероризм поділяють на такі види: **політичний** (вид тероризму, який ставить за мету досягнення політичних, соціальних або економічних змін всередині тієї чи іншої держави, а також підриг міждержавних відносин і міжнародного правопорядку); **релігійний** (вид тероризму обумовлений спробами збройних угруповань, які сповідують ту чи іншу релігію, вести боротьбу проти держави, де панує інша релігія); **кримінальний** (вид тероризму, що формується на основі будь-якого злочинного бізнесу (наркобізнес, незаконний оборот зброї, контрабанда тощо) з метою створення хаосу і напруженості, в умовах яких найбільш імовірно отримання надприбутків), **націоналістичний або національний, етнічний чи сепаратистський** (вид тероризму, який має за мету вирішення національного питання, що останнім часом все більше набуває характеру сепаратистських спрямувань в різних поліетнічних країнах); **ядерний** (вид тероризму, у якому використовується ядерна зброя або радіоактивні матеріали, погрози їхнього застосування або погрози зруйнування ядерних об'єктів); **ідеологічний** (вид тероризму, який має зумовлений певною політичною чи ідеологічною програмою характер); **анархічний** (вид тероризму, що має антибуржуазний та антидержавний характер заснований на ідеях анархізму);

тероризм вовка-одинака (вид тероризму, при якому особи діють поодиноці, а не в складі групи, і можуть бути мотивовані політичними, релігійними переконаннями, психічними захворюваннями або особистими образами); **екологічний** (вид тероризму, що здійснюється окремими особами або групами, які вважають, що екологічні проблеми не вирішуються належним чином, і вдаються до насильницької тактики, щоб привернути увагу до своєї справи); **кібертероризм** (вид тероризму, який передбачає використання цифрових технологій для здійснення атак на комп'ютерні системи, мережі та інфраструктуру); **інформаційний тероризм** або інфотероризм (вид тероризму, що ґрунтується на насильницькому пропагандистському впливі на психіку, маніпуляціях, які не залишають людині можливостей для критичної оцінки одержуваної інформації) тощо.

Найбільш поширеними **критеріями класифікації тероризму** є:

1. **Сфера дії тероризму:** а) внутрішньодержавний тероризм; б) міжнародний (транснаціональний) тероризм;
2. **Належність суб'єктів терористичної діяльності до державної влади:** а) державний тероризм, основною зброєю якого є репресії; б) недержавний тероризм, основною зброєю якого є терористичні акти;
3. **Ідентичність суб'єктів терористичної діяльності:** а) етнічний тероризм; б) релігійний тероризм, який ґрунтується на фундаменталізмі, притаманному у різному ступеню всім світовим релігіям;
4. **Соціально-політична спрямованість:** а) лівий тероризм, що орієнтується на ліві соціально-політичні доктрини; б) правий тероризм, який орієнтується на традиційні для нації політичні доктрини й цінності;
5. **Способи впливу на об'єкт:** а) демонстративний тероризм, який має на меті привернути увагу до якоїсь проблеми (наприклад, будівництво АЕС, захист довкілля тощо); б) інструментальний тероризм, який здійснюється шляхом заподіяння фізичної шкоди політичним опонентам та ні в чому невинним людям;
6. **Засоби, що використовуються в ході терористичних актів:** а) тероризм із застосуванням звичайних засобів ураження (вогнепальна зброя, вибухові пристрої, літаки тощо); б) тероризм із застосуванням зброї масового знищення (біологічної, хімічної, ядерної); в) кібертероризм, який передбачає атаки на обчислювальні центри, центри управління військовими, банківськими, фінансовими мережами, поширення комп'ютерних вірусів;
7. **Місце проведення терористичних актів:** а) наземний тероризм; б) морський тероризм; в) повітряний тероризм; г) космічний тероризм.

Відомий американський дослідник тероризму Девід Рапопорт виділяв 4 **історичні періоди («хвилі») еволюції тероризму:**

1. Хвиля анархістського тероризму (1880-1920 роки), яку характеризує спрямованість на послаблення держави через атаки на ключових осіб, використання як головної зброї саморобних бомб, а газет як головного каналу комунікації зі світом;
2. Хвиля антиколоніального тероризму (1920-1960 роки), яку характеризує

спрямованість на супротив колоніальній владі та боротьба за незалежність, поєднання тероризму та партизанської війни, використання радіо як головного каналу комунікації зі світом;

3. Хвиля лівого тероризму (1960-1990 роки), яку характеризує спрямованість на пропаганду дією, міська герилья, викрадення літаків та атаки на державні установи, використання телебачення як головного каналу комунікації зі світом;
4. Релігійний тероризм (1979-2011), спрямований на захист релігії, використання атак смертників, застосування інтернету як головного каналу комунікацій.

На думку вчених, починаючи з 2011 року формується нова *п'ята хвиля тероризму терористичних напівдержав (Terrorist Semi-States, TSS)*, яку характеризує спрямованість на захоплення, захист чи розширення територій для реалізації політичного проекту «тут і зараз», застосування комбінацій смертників-терористів, партизанської війни та атак терористів-одинаків, використання соціальних мереж і власних медіасистем як каналів комунікації зі світом [24].

Епіцентр терористичної активності протягом останніх років зміщувався від країн Латинської Америки до Японії, Туреччини, Іспанії, Італії. Сьогодні до найбільш загрозливих регіонів стосовно терористичної діяльності належить Близький Схід, де діють ІДІЛ, Аль-Каїда, Ісламський фронт, Ахрараш-Шам та інші крупні терористичні організації (табл. 4.3).

Світовим лідером за кількістю терористичних атак в останні роки є Ісламська держава (ІДІЛ), Ісламський Емірат Афганістан (Талібан), «Аль-Каїда» зі своїми філіалами та нігерійська «Боко Харам» (рис. Д. 4.3). Усі ці терористичні організації позиціонують себе як релігійні. Однак водночас мають чіткі політичні цілі, головна з яких – створення власної держави «тут і зараз». Тероризм для них є лише одним з інструментів захоплення та утримання контролю над певною територією і подальшого формування на ній власної держави. Всі вони належать до терористичних напівдержав (TSS), тобто типу організації, яка, з одного боку, контролює частину існуючої держави, а з іншого – продовжує терористичні напади як на громадян цієї, так і на громадян інших держав. Лідери TSS є публічними особами, що часто коштує їм життя. Підконтрольні TSS території стають тренувальними таборами для сотень й тисяч нових терористів, оперативними базами організації та координації атак у різних частинах світу.

Тільки у 2023 році Глобальний центр аналізу терористичних тенденцій (GTTAC) зареєстрував 7 480 терористичних атак, внаслідок яких у світі загинуло 23 119 осіб [26, 27].

Державний департамент США для країн, які неодноразово підтримували акти міжнародного тероризму, застосовує визначення «держава-спонсор тероризму». На теперішній час до списку таких країн належать Куба, Іран, Північна Корея та Сирія. Статус «держава – спонсор тероризму» тягне за собою юридичні, економічні, дипломатичні наслідки, санкції та обмеження транзакцій тощо. На думку більшості українців, сьогодні такого статусу заслуговує Росія, яка де факто є державою терористом вже багато років, а після

Таблиця 4.3

Найбільші терористичні організації у сучасному світі

Назва	Характеристика терористичної організації
<p>Ісламська держава Іраку і Леванту, або Ісламська держава (ІДІЛ або ІД)</p>	<p>ІДІЛ утворилася із залишків Аль-Каїди в Іраку (АКІ) у червні 2014 р., як ісламська терористична невизнана держава (халіфат з 29 червня 2014р.). Перший лідер Абу Бакр аль Багдаді, що оголосив халіфат, був вбитий 27.10.2019 р. під час операції США з його затримання. Нинішній, вже четвертий халіф - Абу аль-Хусейн аль Хусейні аль-Кураші. ІДІЛ визнана терористичною організацією 66 країнами. Основна територія діяльності Ірак, Сирія, Йорданія, Ліван, але поширюють її на весь світ. Має філії в різних частинах світу, у тому числі в Південній Азії. ІДІЛ організований за франчайзинговою моделлю, тобто складається із слабо пов'язаних між собою філій у Західній Африці, Мозамбіку, Конго, а ядро угруповання базується в Сирії. Провідна мета – заснування сунітської держави та приєднання деяких територій Європи, Близького Сходу, Африки. Ідеологія - ісламізм, ваххабізм. За приблизними оцінками чисельність становить від 10 000 до 30 тисяч бойовиків. У складі організації в Сирії та Іраку діють добровольці з 80 країн світу. Основні джерела фінансування: податки (зокрема з немусульман, за невідвідування мечеті 5 разів на день, вимагання, грабунки банків, конфіскації); торгівля нафтою і газом через Туреччину; контрабанда і нелегальна торгівля історичними предметами і витворами мистецтва, видача дозволів на чорну археологію; викупи за викрадених іноземців. З 2014р. взяла відповідальність за організацію 17 терактів, в тому числі теракту 22 березня 2024 р. а Крокус Сіті Холл (Красногорськ) (рис. Д. 4.2) [25]. Україна приєдналася до санкцій Євросоюзу проти ІДІЛ та Аль-Каїди 27.11.2020 р. З 2019 по 2023 рр. число атак ІДІЛ варіювало від 946 до 1307 на рік. Тільки у 2022 р. внаслідок атак ІДІЛ загинуло 5 554 особи, в тому числі 751 бойовик</p>
<p>Рух ісламського опору ХАМАС</p>	<p>Заснований у 1987 р. змалечку паралізованим священнослужителем шейхом Ахмедом Ісмаїлом Ясіним. З 1992 р. має воєнізоване крило – бригади Аль-Кассама. Вважається терористичною організацією в Ізраїлі, США, ЄС, Канаді та Японії, заборонений у Йорданії та Єгипті, а в Туреччині вважається визвольним моджахетським угрупованням. Територія ХАМАС – Палестина (Сектор Газа, західний берег р. Йордан). Мета діяльності – повернення Ізраїлем, отриманих у 1948 році палестинських територій і створення ісламської держави (визволення Палестини від сіоністів). Ідеологія - ісламізм (сунізм), націоналізм. Кількість членів ХАМАС сягає 20 тис. осіб. Він має тисячі прихильників серед палестинців та філії в США, Європі, Саудівській Аравії, Йорданії, Сирії, Лівані та Ірані. Керівним органом є консультативна рада (Маджліс аль-шура). Здійснює пропаганду через телеканал «Аль-Акса». У період з 2018 по 2023 рр. організація скоїла 242 теракти, в яких загинуло 129 осіб. 69% атак відбулось на території Ізраїлю. ХАМАС</p>

Продовження табл. 4.3

Назва	Характеристика терористичної організації
	організатор збройного конфлікту з Ізраїлем 7.10.2023р. Бойовики організації здійснили п'яту за рахунком і найкривавішу за кількістю жертв атаку (1 200 загиблих, 3300 поранених, 242 полонених і вивезених до Гази), після якої почалися обстріли територій обох країн, що призвели до загибелі понад 14000 осіб, з яких дві третини постраждалих жінки і діти
<p>Партія Аллаха (партія Бога) Хезболла (Хізболла)</p>	<p>Офіційно заснована 16.02.1985 р. після оголошення маніфесту шейхом Ібрагім аль-Аміном. Засновниками вважають богослова і наставника ліванських шіїтів шейха Хуссейна Фадлалла та політика і релігійного лідера Алі Акбар Мохташамипура. Сучасним лідером є Хасан Насралла. Після заснування до організації частково чи повністю приєдналися ряд шіїтських груп (Ісламський Джихад, Організація пригноблених Землі, Організація революційного правосуддя). Хезболла – ліванська шіїтська парамілітарна ісламська організація, зі штаб-квартирою в Бейруті. Мета діяльності – боротьба з військовою присутністю Ізраїлю в Південному Лівані та створення в Ліване ісламської держави за зразком Ірану. Ідеологія – ісламизм (шіїзм), націоналізм, антисемітизм. Основна територія розташування організації - Ліван, Сирія. Чисельність від 10 до 20 тис. осіб і ще біля 30 тис. тимчасових воїнів. Елітний підрозділ Хезболли «Сили Радавана» налічує біля 2500 бійців. Хезболла активний учасник політичного життя Лівану, має молодіжні організації в університетах країни. Підтримує зв'язки з ХАМАС і Боку Харам. У період 2018-2024рр. Хезболла скоїла 306 терористичних акти, з яких 279 на території Ізраїлю, 12 – Лівану, 14 – Сирії, 1 – Ємену [26, 27]. Хезболла визнана терористичною організацією урядами Ізраїлю, США, Канади, Бахрейну, ЄС, Великої Британії, Австралії, Нідерландів</p>
<p>Аль Каїда</p>	<p>Заснована 11 серпня 1988 р. Осамом бен Ладеном в Афганістані для підтримки моджахедів у боротьбі з радянським вторгненням. Після виводу військ СРСР зосередилася на США як імперії зла («країни невірних») та боротьбі з культурою та способом життя західного світу. Мета діяльності – створення ісламської держави «Ісламського халіфату». Наприкінці минуло та початку ХХІ ст. вважалася терористичною організацією №1. Після 2005 р. організація вступила в період фрагментації та протиборства угруповань. Штаб-квартира з 2017 р. розташована в Абу-Кемаль. Керівний орган - шура (рада). Теперішній керівник – колишній офіцер єгипетський спец. призначенець Сеїф аль-Адель, який є фактичним лідером угруповання, але не був офіційно оголошеним після загибелі внаслідок авіаудару США в Кабулі в 2022 р. попереднього лідера Аймана аль-Завахірі. Ідеологія – радикальний ваххабізм, панісламизм. Основним місцем дислокації Аль-Каїди є Афганістан, великі філії базуються в Алжирі, Іраку, Ємені, Сирії, Судані, Пакистані, а осередки зареєстровані у 80 країнах світу. На відміну від ІДІЛ Аль-Каїда має децентралізовану структуру, що ускладнює адекватну оцінку кількості її членів, проте забезпечує їхнє виживання в умовах</p>

Продовження табл. 4.3

Назва	Характеристика терористичної організації
	<p>проведення антитерористичних заходів. Найкрупнішою дочірньою структурою Аль-Каїди є Аль-Шабааб (Сомалі). На рахунку Аль-Каїди планування і здійснення цілої низки терористичних актів, в тому числі найгучнішого та кривавого теракту 11 вересня 2001 року в США (атака на вежі-близнюки у Нью Йорку здійснена 19 терористами, внаслідок якої загинуло 2 996 осіб, а збиток інфраструктурі становив щонайменше 10 млрд. доларів). Аль-Каїда визнана терористичною організацією Радою безпеки ООН, НАТО, ЄМ, Великою Британією, Індією та іншими країнами</p>
<p>Талібан («студенти»)</p>	<p>Талібан, як радикальний ісламістський рух сунітського напрямку був заснований в Афганістані серед пуштунів в 1994 р. Засновниками були 30 студентів мусульманської духовної школи (медресе) міста Кандагар на чолі з муллою Мухамедом Омаром. Візуальною ознакою талібів стали чорні тюрбани та білий одяг. Талібан правив Афганістаном і регіоном Вазиристан на півночі Пакистану з 1996 р. по 2001 р., а потім режим було повалено. Після виводу війська США з Афганістану в 2021 році Талібан захопив всю територію країни. Багато людей загинули в цей час намагаючись покинути країну. З 2021 р. де-юре лідером руху талібів є Хайбатулла Ахундзада, який дуже майже не з'являється публічно і фактично не має цифрового сліду. Вагоме значення має й один із засновників Талібана, польовий командир, виконуючий обов'язки віце-прем'єр-міністра Абдул Барадар. Мета діяльності Талібану – відновлення фундаменталістського деспотичного режиму в Афганістані, введення радикального шаріату, суворі обмеження для жінок (заборона навчання, перебування на вулиці без супроводу, носіння паранджі), заборона молоді перегляду телебачення, зайняття музикою, спортом, танцями, співом, заборона всім алкоголю, комп'ютерів, шах тощо. Ідеологія Талібану – панісламізм, що проповідує об'єднання в одній державі всіх народів, які сповідують іслам. Кількість членів організації за різними оцінками коливається від 27 000 до 75 000 осіб. Має штаб-квартири в Афганістані, Пакистані, Катарі. Канада, Росія, Киргизстан, Таджикистан, Туреччина, Казахстан, Радою Безпеки ООН визнають Талібан терористичною організацією, США – міжнародною терористичною організацією</p>
<p>Бохо Харам</p>	<p>Радикальне ісламістське угруповання засноване в 2002 р. Мухамедом Юсуфом. Дослівний переклад назви терористичної організації з мови хауса (афразійської мовної родини, поширеній у Західній Африці) означає «західна освіта гріхозна». Діє на північному сході Нігерії, півночі Камеруну та Нігеру. Відома чисельними нападами на церкви, школи, поліцейські дільниці, вбивствами і викраденнями цивільного населення. Мета діяльності – побудова ісламської держави за законами шаріату. У березні 2015 р. організація присягнула на вірність ІДІЛ. З квітня 2015 р. організація називається «Західноафриканська провінція Ісламської держави». Бохо харам виступає проти західної освіти, культури, науки, цінностей. Після вбивства у 2009 р. нігерійськими силовиками засновника, лідером (еміром) став Абубакар Шекау, якого у 2012 р. США визнали одним з найнебезпечніших терористів світу. За даними Reuters у травні 2021 р.</p>

Продовження табл. 4.3

Назва	Характеристика терористичної організації
	терорист здійснив самопідриг задля уникнення полону конкуруючої ІДІЛ. Ідеологія – ісламський фундаменталізм. Орієнтовна чисельність бойовиків від 4 000 до 6 000 осіб. За даними ООН, Бохо харам активно залучає до терористичної діяльності дітей, так кожний п'ятий теракт у 2015 р. був скоєний неповнолітніми членами організації. З 2014р. визнана терористичною організацією Радою Безпеки ООН

початку війни в Україні 24.02.2022р. вчинила десятки підтверджених злочинів (терактів), таких як: бомбардування Маріупольського драматичного театру; захоплення й обстріли Запорізької АЕС (ядерний тероризм); тортури і вбивства цивільних у Бучі; вбивство полонених в Оленівці; ракетний удар по вокзалу м. Краматорськ; численні ракетні удари по цивільних об'єктах та загибель сотень громадян, зокрема і дітей; викрадення дітей; підриг Каховської гідроелектростанції тощо.

Агресія Росії – прояв на лише тероризму, але й масштабного екоциду. Як зазначив Президент України Володимир Зеленський на виступі в межах саміту G20, наслідками вчинення екологічних злочинів, кваліфікованих як екоцид, є: забруднення шкідливими речовинами понад 182 880 м² ґрунтів; знищення російськими снарядами 2,4 тис. га лісів; загибель понад 6 млн. сільськогосподарських тварин; загибель близько 50 тис. дельфінів у Чорному морі; знищення 724 гідротехнічних споруд, що призвело та призводить до нестачі питної й технічної води в певних регіонах і затоплення великих площ тощо [28]. Лише через підриг Каховської ГЕС Україна зазнала збитків на 4 млрд. доларів, а від руйнування гідротехнічних об'єктів, очисних і каналізаційних споруд, забруднення річкових і штучних водойм – на 7,9 млрд. доларів. Збитки від забруднених родючих ґрунтів становлять 11,4 млрд. євро (10 млрд. фунтів стерлінгів). Загальна сума збитків, завданих природі через збройну агресію складає понад 56,4 млрд. доларів. Україна в 2023 р. почала розслідування 15 випадків екоциду [29].

Терористична діяльність в сучасних умовах характеризується:

- 1) широким розмахом, відсутністю чітко виражених державних кордонів, розширенням географії тероризму;
- 2) наявністю зв'язку і взаємодій з міжнародними терористичними центрами і організаціями на загальній ідеолого-конфесійній, військовій, комерційній основах;
- 3) жорсткою організаційною структурою, що складається з керівної й оперативної ланки, підрозділів розвідки й контррозвідки, матеріально-технічного забезпечення, бойових груп і груп прикриття;
- 4) жорсткою конспірацією і ретельним добором кадрів;
- 5) наявністю розгалуженої мережі конспіративних укрить, навчальних баз і полігонів;
- 6) удосконаленням методів фінансування тероризму, за рахунок утворення й активного використання мережі неурядових благодійних організацій,

- проведення операцій з офшорами тощо;
- 7) наявністю агентури у правоохоронних і державних органах;
  - 8) сучасним технічним оснащенням, що конкурує, а то й перевершує оснащення підрозділів урядових військ;
  - 9) розширенням активності в кіберпросторі: розповсюдження пропаганди; проведення вербування; підтримка зв'язків зі своїми осередками, в тому числі через закриті інформаційні мережі типу Даркнет; здійснення хакерських атак (*Backdoor, Ransomware, Trojan, Wiper* тощо) і викрадення даних (за оцінками фахівців існує не менше 5 тис. сайтів, створених терористичними організаціями).

Протидія тероризму - одне з найважливіших завдань сучасності.

Актуальними тенденціями організації діяльності суспільства у боротьбі з тероризмом можна вважати:

1. ***Посилення міжнародної взаємодії та обміну інформацією між країнами з питань боротьби з тероризмом.*** 12 грудня 2016 р. на засіданні Ради Безпеки ООН було прийнято резолюцію №2322, що закликає держави до посилення та розширення міждержавної взаємодії та взаємодопомоги у сфері боротьби з тероризмом, обміну інформацією щодо терористичних організацій та бойовиків-терористів, включаючи їхні біометричні та біографічні дані, співробітництво між судовими та правоохоронними органами щодо розслідування злочинів, пов'язаних з тероризмом. У 2015 р. підписані угоди між США та Європолом щодо протидії нелегальній міграції та іноземним бойовикам.
2. ***Посилення взаємодії та обміну інформацією з питань протидії тероризму між уповноваженими органами на національному рівні.*** У 2016 р. на основі інформації Антитерористичної групи (м. Гаага) створено єдину базу даних, до якої в режимі реального часу мають доступ понад 20 європейських спецслужб.
3. ***Посилення профілактики тероризму, в тому числі протидія радикалізації.*** Запровадження у США та багатьох країнах ЄС спеціалізованих програм, спрямованих на недопущення поширення у суспільстві екстремістських поглядів, запобігання втягуванню молоді до участі в терористичних організаціях, застосування процедури амністії окремих осіб, які брали участь у терористичній діяльності, та адаптації їх до мирного життя.
4. ***Посилення боротьби з фінансуванням тероризму.*** Удосконалення Шенгенської інформаційної системи, підсилення контролю за перевезенням готівкових коштів та золота під час перетину кордонів ЄС. Співпраця в сфері відстеження та заморожування фінансових активів терористичних груп та їхніх прибічників.
5. ***Посилення контролю за міграційними процесами та запобігання нелегальній міграції.***
6. ***Удосконалення національного законодавства з питань протидії тероризму, надання додаткових повноважень правоохоронним органам і спеціальним службам.*** В Україні, згідно зі статтею 2 Закону «Про боротьбу з тероризмом», правову основу боротьби з тероризмом формують Конституція України, Кримінальний кодекс України, Закон України «Про боротьбу з тероризмом»,

Закон України «Про санкції», інші закони, Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом, Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом, Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму, інші міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Ради Безпеки ООН та інших міжнародних безпекових організацій, укази і розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, а також інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання законів України [22]. Головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю є Служба безпеки України [22]. Перелік статей Кримінального кодексу України, які передбачають відповідальність за терористичні злочини містить таблиця 3 додатку 4 [30].

Центром координації діяльності держав і міжнародних організацій у боротьбі з тероризмом і злочинністю на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин є Організація Об'єднаних Націй, яка займається встановленням єдиних стандартів, уніфікацією міжнародно-правових актів поведінки з правопорушниками. Спеціалізованими установами ООН, насамперед ІКАО, МАГАТЕ, розроблено 13 універсальних конвенцій і 7 протоколів, відкритих для всіх держав світу та спрямованих на боротьбу з тероризмом. Генеральною Асамблеєю ООН, починаючи з 1972 р., було прийнято понад 80 резолюцій, які засуджують тероризм як злочинні дії. Основним документом, що визначає загальний стратегічний підхід до боротьби з тероризмом, є «Глобальна контртерористична стратегія», яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 08.09.2006 і проходить перегляд з метою актуалізації раз на два роки (восьмий огляд Стратегії (резолюція 77/298) був проведений у 2023 р.). У системі ООН питання співробітництва у сфері протидії тероризму входять до компетенції Ради Безпеки ООН, Контртерористичного комітету Ради Безпеки ООН, Контртерористичного Центру ООН. Важливу роль у боротьбі проти тероризму має діяльність міжнародної організації кримінальної поліції (Інтерпол), Організації безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ), Ради Європи, Організації Американських Держав (ОАД) та інші. В наш час **міжнародне співробітництво в боротьбі з тероризмом - це ключовий аспект антитерористичних зусиль!** Співробітництво на різних рівнях ґрунтується на таких принципах:

1. Осуд тероризму, закріплений у міжнародних конвенціях.
2. Категорична відмова від будь-яких форм сприяння терористам (фінансове, військово-технічне, територіальне тощо).
3. Співробітництво на міжнародному рівні, спрямоване на протидію фінансовим, технологічним, інформаційним можливостям сучасного тероризму.
4. Захист світових культур і релігій від екстремістського впливу тероризму.
5. Дотримання норм міжнародного права.

IV. Надзвичайно небезпечною проблемою, яку світове співтовариство сьогодні осмислює як глобальну, є наркобізнес. Його загроза людству має масштабний, багатовекторний характер і стосується таких стратегічно важливих

аспектів, як міжнародна та національна безпека, здоров'я та добробут населення, боротьба з тіньовою економікою та корупцією, ефективність взаємодії держав з протидії незаконному обігу наркотиків, злочинності, тероризму, насильству, расової дискримінації тощо.

Наркобізнес – це особливий вид різномірної, економічно надприбуткової, законспірованої, протизаконної та широко розгалуженої злочинної діяльності високоорганізованого кримінального співтовариства, що має міжнародні контакти і займається незаконними операціями з наркотиками. Він є одним з проявів тіньової економічної діяльності, викликом глобальній економічній безпеці. **Наркобізнес має криміногенну природу**, оскільки здійснюється позазаконним шляхом і часто супроводжується «відмиванням» коштів, тобто їхньою легалізацією та інтеграцією в легальну фінансову систему та законну економічну діяльність [31, 32]. Це глобалізуюча, за своєю природою, діяльність, що створює міриади суб'єктів з різних сторін світу, які працюють (вирощують, виробляють, розповсюджують, продають) злагоджено та ефективно заради досягнення однієї мети і, таким чином, формують глобальну соціальну систему [33]. **Основним елементом наркобізнесу є** незаконні угоди купівлі-продажу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (хімічних речовин, необхідних для виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин) на «чорному» ринку, в яких реалізуються кримінальні ділові відносини між особами, що беруть участь у нелегальному обігу наркотиків.

Розвиток наркобізнесу – це результат консолідованого впливу політичних і соціальних чинників, серед яких найважливіше значення мають:

- 1) слабкість урядів і нездатність держави здійснювати ефективний контроль над питаннями, які знаходяться під її юрисдикцією;
- 2) політика потурання наркобізнесу чи мовчазного примирення з боку держави;
- 3) політична та економічна нестабільність;
- 4) можливість використання значних фінансових ресурсів від виробництва і продажу наркотичних засобів для досягнення політичних цілей;
- 5) соціально-економічна нерівність між промислово розвиненими країнами і країнами, що розвиваються.

Згідно з опублікованою в 2021 р. «Всесвітньою доповіддю по наркотиках» Управління ООН по наркотиках і злочинності, в 2019 р. наркотики вживали 275 млн. осіб, що на 22% більше, ніж у 2010 році. При цьому більш стрімке зростання вживання наркотичних речовин зафіксоване у країнах, що розвиваються. 13,2 млн. осіб вживають наркотики внутрішньовенно. Найбільш поширеним наркотиком був канабіс (марихуана), який у 2019 р. вживало понад 200 млн. осіб. З 2010 р. по 2019 р. на 41% збільшилася смертність, пов'язана із вживанням опіоїдів. В 2020 р. число летальних випадків від передозування наркотиків у США збільшилося порівняно з попереднім 2019 р. на 29,4%, до 93 331 випадка, з яких 69 710 випадків були обумовлені передозуванням опіоїдів і прийомом синтетичних похідних [32]. Тільки у 2022 р. в портах по всьому світу було вилучено 800 т наркотиків і речовин, що використовуються для їх виготовлення.

Глобальний тіньовий ринок наркотичних засобів (понад 350 найменувань) представлений декількома групами психоактивних речовин: опіати, кокаїн, канабіоїди, стимулятори амфетамінового ряду та нові психоактивні речовини. Загальну характеристику найпоширеніших наркотичних речовин містить таблиця 4 додатку 4.

Наркотики опійного ряду (опіум, героїн, морфін, гашиш та інші) очолюють список речовин, які становлять найбільшу загрозу для добробуту, здоров'я та безпеки світового співтовариства. Лідерами на глобальному ринку наркотичних засобів є Афганістан і М'янма. Загальносвітова площа, яку щороку нелегально займає вирощування опійного маку, становить понад 296 тис. га. Земельні ділянки, засіяні опійним маком, розташовані переважно в Азії та Латинській Америці, а саме на територіях сучасних Афганістану, Пакистану, Лаосу, М'янми, Таїланду, В'єтнаму, Колумбії та Мексики (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Показники вирощування опіумного маку в країнах-лідерах його виробництва

Показники	Країна					
	Афганістан	М'янма	Лаос	Пакистан	Мексика	Колумбія
Площа культивування, га	269000	57800	3900	382	12000	313
Обсяг врожаю, т	5 500	870	23	9	250	8

Провідне місце у незаконному культивуванні опійного маку та виробництва опію займає Афганістан. У цій країні зосереджено 85% світового виробництва опію, що в 2021 р. становило 6 800 т. Незважаючи на певні обмеження посівних площ, потенційний об'єм виробництва опію в 2021 р. виріс на 8% відносно 2020 р. Вирощування, збір та переробка опіумного маку в сучасних умовах економічного розвитку країни дає прибуток, що значно перевищує його в інших галузях діяльності (табл. 4.5). Прибуток Афганістану від продажу опіатів складає 2,8 млрд. доларів США, що становить біля 1/3 ВВП країни. З Афганістану опіати «експортуються» в трьох головних напрямках:

1. Північний потік чи «Шовковий шлях» (до країн Центральної Азії (Таджикистан, Киргизстан, Узбекистан, Казахстан), Росії, України, Білорусі, Західної Європи);
2. Балканський потік (через Іран, Пакистан і Туреччину до країн Балканського півострову, Південної та Центральної Європи);
3. Південний потік (через Пакистан до Африки та країн Південно-східної Азії (рис. 4.2).

Таблиця 4.5

Оплата видів праці в Афганістані [31]

Види робіт	Денна заробітна плата, дол. США	Середньорічна зміна заробітної плати
Будівельні роботи	4,7	+31%
Надріз макових головок, збирання соку	9,3	+7%
Прополка опійного маку	5,4	+50%
Збір пшениці	5,4	+26%

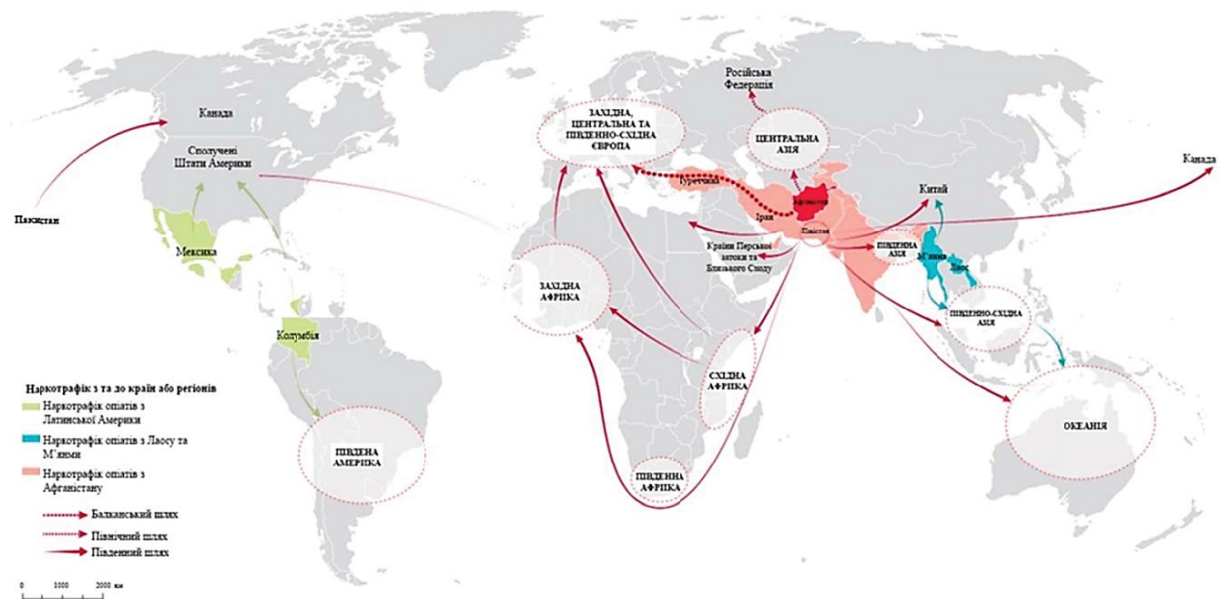

Рис. 4.2. Наркотрафік опіатів з країн Золотого півмісяця (Афганістан, Іран, Пакистан), Золотого трикутника (М'янма, Лаос, Тайланд), Південної Америки [31].

Друге місце за обсягами культивування наркотичної речовини після опійного маку посідає кока, листя якої слугують сировиною для виготовлення кокаїну. Традиційною територією вирощування рослини є країни Південної Америки (Болівія, Колумбія, Перу). Незважаючи на зусилля урядів країн щодо боротьби з наркобізнесом, останній, маючи надзвичайно чітку та гнучку організаційну структуру, продовжує процвітати. Основним ринком збуту південноамериканського кокаїну є США, а головним споживачем і, одночасно, транспортером, - Бразилія. Щороку в США поступає більше 500 т кокаїну. Найбільш ємні ринки збуту кокаїну в Європі сформувалися у Франції, Німеччині, Італії. В Азії вживання кокаїну не настільки поширене, як споживання опіатів, але найбільша кількість людей з кокаїновою залежністю мешкають саме у цьому регіоні (Гонконг, Китай, ОАЕ, Ізраїль) (рис. 4.3).

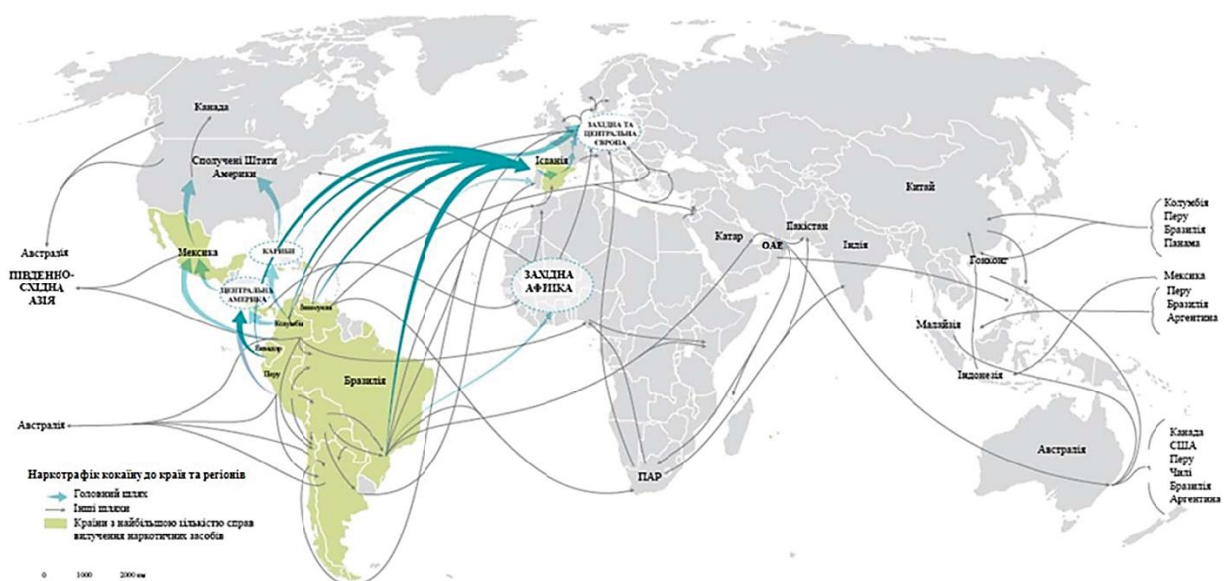

Рис. 4.3. Наркотрафік кокаїну з країн Південної Америки [31].

Основними маршрутами наркотрафіку латиноамериканського кокаїну є:

1. Північноамериканський потік (Південна Америка – Мексика – США);
2. Африканський потік (Південна Америка – Атлантика – Африка – Європа – країни Балтії – Росія).

Батьком-засновником колумбійського кокаїнового трафіку був відомий колумбійський наркобарон і терорист, «король кокаїну» Пабло Еміліо Ескобар Гавірія (01.12.1949 - 02.12.1993). Пабло Ескобар був лідером Медельїнського картелю, який наприкінці 1980 років контролював 80% світового ринку кокаїну, та входив не один рік до рейтингу мільордерів світу за версією міжнародного журналу Forbes.

Культивування і виробництво канабісу (марихуани) відбувається практично в усіх регіонах земної кулі, але виготовлення смоли канабісу (гашишу) зосереджується головним чином в країнах Північної Африки, Близького Сходу та Південно-Західної Азії. Найбільші території незаконного культивування канабісу (коноплі (*Cannabis sativa*)) розташовані в Марокко (близько 52 тис. га), Афганістані (10 тис. га) та Лівані (3,5 тис. га). В Афганістані канабіс культивується у 155 з 421 району країни. На відміну від опіатів і кокаїну моніторинг і контроль вирощування канабісу залишається проблематичним внаслідок широкого ареалу розповсюдження рослини. В Україні фіксується до 500 га, які щорічно займаються під вирощування коноплі. Деякі країни світу (Нідерланди, Уругвай, Канада, Мальта, Іспанія, ПАР, Ямайка, Люксембург, США (деякі штати), Чехія, Велика Британія, Україна [33], Аргентина) на законодавчому рівні легалізували рекреаційне споживання канабісу за умови дотримання певних обмежень. Як зазначають провідні фахівці, поки що складно оцінити, як ці зміни вплинуть на рекреаційне і проблемне використання канабісу, а також на широке коло питань, яких вони можуть торкнутися: охорони здоров'я, карного правосуддя, державних доходів і витрат тощо.

На початку ХХІ століття міжнародна спільнота зіткнулася з новим викликом наркобізнесу, пов'язаним з виникненням **синтетичних психоактивних речовин** (спайси (курильні суміші), солі (мяу, меф), ЛСД, стимулятори амфетамінового ряду (спіди, фен), метамфетамін (екстазі, вінт), сольвенти тощо). Кількість синтетичних наркотичних субстанцій постійно зростає. Тільки в період з 2009 р. по 2013 р. їхнє число зросло від 166 до 348, а в 2020 р. складало вже 1 047 найменувань, що свідчить про інтенсивний розвиток тіньового ринку наркотиків і неспроможність швидко залучати на законодавчому рівні виробників і дилерів до відповідальності внаслідок відсутності нових синтетиків у «Реєстрі заборонених наркотичних речовин». Більше 95% виявлених з 2015 по 2019 роки амфетамінових лабораторій виробляли метамфетамін. У порівнянні з природними (кокаїн, опіум, марихуана), виробництво синтетичних наркотиків значно дешевше, не залежить від обсягів врожаю та кліматичних умов, швидке і не обмежене географічними рамками. Лабораторії, як правило, розміщені поблизу джерела прекурсорів та ринку збуту, досить мобільні та потужні. У значних обсягах

синтетичні наркотики виробляють у Східній та Південно-Східній Азії (метамфетамін, екстазі), Північній Америці (метамфетамін, екстазі), Європі (амфетамін, метамфетамін, екстазі), в деяких регіонах Африки (метамфетамін, меткатинон – виготовлений на основі ефедрину («джеф»)).

В Україні найпоширеніший наркотик, як і у всій Європі, це канабіс. На другому місці за популярністю розміщується опіати (опій, макова солома) та їхні синтетичні аналоги, такі як метадон. Потім слідує стимулятори амфетамінового ряду (амфетамін, метамфетамін, екстазі), а за ними - нові психоактивні речовини. Експортна контрабанда на територію України фіксувалася до війни відносно героїну, що транспортувався з Афганістану, кокаїну – із країн «Золотого трикутника», гашишу – з Молдови та Румунії, амфетамінів, метамфетамінів, екстазі та ЛСД – із Західної Європи, ефедрину – з Румунії, Молдови, Болгарії (рис. 4.4). За офіційними даними Міністерства охорони здоров'я в 2020 р. в Україні 317 тис. осіб вживали наркотики ін'єкційно, з них 200 661 особа – споживачі опіоїдів, 38 674 особи – споживачі стимуляторів та 77 665 осіб споживають одночасно кілька наркотичних речовин. В Україні від 1-1,5 млн. громадян вживають наркотики. На 100 тис. населення припадає як мінімум 144 наркозалежних громадянина. Наркотики вживають 9% молоді у віці від 15 до 34 років, показник смертності від наркотиків складає 295 осіб (близько 10 на мільйон осіб) [34].

Рис. 4.4. Наркотрафіки через територію України [35].

Наркобізнес і тероризм мають подібні стратегічні й тактичні цілі, схожі особливості організаційної структури та ієрархії, фінансового й транспортного забезпечення. Саме тому, щонайменше чотири з найбільших терористичних організацій світу фінансуються завдяки нелегальним прибуткам від наркобізнесу, а більшість відомих наркобаронів визнані терористами (табл. Д. 4.5). Існує також позитивна кореляція між виробництвом наркотиків і військовими конфліктами, про що яскраво свідчить історія Афганістану.

В наш час *потужнім каталізатором розвитку наркобізнесу стає використання інтернет-простору* для створення злочинної мережі торгівлі наркотиками. При цьому збут наркотичних речовин через Інтернет розвивається набагато швидше, ніж розробляються ефективні механізми збору електронних доказів і документування такої протиправної діяльності. Інтернет розмиває всі межі, члени однієї злочинної групи часто перебувають у різних країнах і можуть ніколи не бачитися у реальному житті, продавці безпосередньо не контактують з покупцями, «закладчики» наркотиків майже ніколи не мають прямого контакту з організаторами поставок. Сьогодні майже у кожному місті наявні написи на стінах будинків, парканів з рекламними графіті Інтернет-ресурсів зі збуту наркотиків, які наносять переважно молоді люди за отримання знижки на наркотичні речовини або грошову винагороду. Розвиток месенджерів з можливістю шифрування даних користувачів і постійного оновлення даних призвів до переходу роздрібного збуту наркотиків у цифровий формат з підвищеним рівнем анонімності. Все це вимагає розробки нових аналітичних систем, дієвих підходів, заходів оптимізації законодавства, засад діяльності кіберполіції та вдосконалення системи обміну інформацією правоохоронних органів з урахуванням сучасних способів здійснення організованої злочинної діяльності у сфері міжнародної накррозлочинності.

Актуальним на сьогоднішній день є *створення універсальної стратегії протидії наркобізнесу*, як гарантії успіху кожної держави у боротьбі проти цього виду міжнародної злочинності. Наразі вона позбавлена єдності думок щодо вирішення глобальної проблеми і спирається на *два підходи*: 1) часткова легалізація наркобізнесу; 2) жорстока заборона наркобізнесу. Вочевидь сучасна стратегія повинна базуватися на комплексних заходах контролю виробництва, споживання, транспортування, вилучення наркотичних речовин, створення «поясів безпеки», соціальних програм, спрямованих на підвищення якості життя громадян, збільшення доходу та подолання безробіття, підвищення рівня освіти, реабілітації наркозалежних осіб тощо.

На теперішній час *основними нормативно-правовими актами у напряму протидії та запобігання розвитку незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин є*:

1. Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 року, яка була підписана Україною 31.07.1961 р., ратифікована 10.01.1964 р. і набула чинності 27.09.2001 р.;
2. Конвенція про психотропні речовини 1971 року, яка була підписана Україною 21.02.1971, ратифікована 10.01.1978 р. і набула чинності 18.02.1979.;
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 1988 року, яка була підписана 16.03.1989 р., ратифікована 25.04.1991 р. і набула чинності для України 27.07.1991 р.

Відповідно до зобов'язань зазначених конвенцій, Україною було створено низку нормативно-правових актів щодо протидії накррозлочинності та контролю

- за незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин, серед яких:
1. Кримінальний кодекс України (КК України): Розділ XIII [30] (табл. Д. 4.6) ;
  2. Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП): стаття 44;
  3. Закон України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» визначає правові та організаційні засади державної політики щодо обігу в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, встановлює порядок державного контролю, повноваження органів виконавчої влади, права та обов'язки фізичних і юридичних осіб у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [36];
  4. Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними» визначає, з урахуванням міжнародних зобов'язань, систему заходів в Україні, спрямованих проти незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними, а також визначає права і обов'язки юридичних осіб і громадян [37];
  5. Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 року №770 «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» [38];
  6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та контролю за їх обігом» [39];
  7. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні» [40];
  8. Наказ Міністерства охорони здоров'я «Про затвердження таблиць невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу» [41] тощо.

Ключову роль у галузі співробітництва країн світу щодо вирішення глобальної проблеми наркобізнесу, як складової міжнародної злочинності, відіграє Управління ООН з питань наркотиків і злочинності (UNODC). Цей підрозділ ООН тісно взаємодіє з урядами держав, різними міжнародними організаціями та громадськими установами, є організатором та ініціатором багатьох проєктів, спрямованих на контроль за тенденціями незаконного обігу наркотичних засобів та зловживання ними у світі. Центральним директивним органом UNODC є Комісія з наркотичних засобів (CND), до складу якої входять 53 держави-члени, що обираються Економічною та Соціальною Радою на 4-річний термін (ЕКОСОП). До компетенції CND належить й ідентифікація, включення до списку Конвенцій нових речовин і, за потреби, видалення деяких з них. Ще одним структурним підрозділом UNODC є Міжнародний комітет по контролю над наркотиками (МККН). Він здійснює моніторинг виконання міжнародних Конвенцій щодо наркотиків ООН і на основі своєї діяльності публікує щороку доповіді присвячені всебічному огляду результатів контролю у різних частинах світу, визначенню та прогнозуванню небезпечних тенденцій, окресленню заходів протидії [32]. До складу МККН входять 13 членів, які обираються Економічною і Соціальною

Радою не як представники держав, а за особистісними якостями. Тематику щорічних доповідей МККН містить таблиця 7 додатку 4. Україна активно співпрацює з Управлінням ООН (UNODS) в напрямку обміну інформацією на виконання відповідних резолюцій та положень Конвенцій ООН.

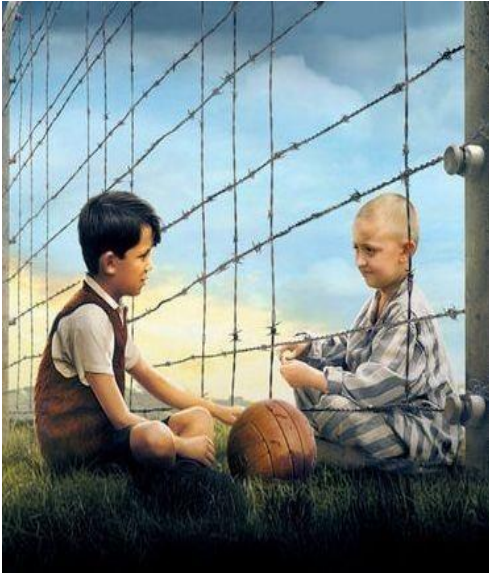
Активну участь у боротьбі з незаконним обігом товарів, предметів і речовин, обіг яких визначається законодавством про наркотики, беруть також регіональні міжнародні організаційні структури (Міжнародна організація карної поліції (Інтерпол, Європол), Рада митного співробітництва тощо).

Узагальнення матеріалу лекційної теми дозволяє зробити певні загальні висновки:

- прояви та впливи глобалізації у площині інтерсоціальних проблем людства є різноманітними, складними, неоднорічними, подекуди суперечливими. Вони відбивають парадоксальну природу глобальних трансформацій і є «симптомами» глобальної кризи, яка виявляється у стратифікації чи нерівномірностях розвитку цивілізацій, країн світу, інтеграції та дезінтеграції, що супроводжуються утворенням нових глобальних конструкцій з їхніми перевагами та загрозами;
- людство є мозаїчним, гетерогенним, складеним самобутніми, специфічними за розвитком, цінностями та поведінковим стереотипом цивілізаціями. Розбіжності цивілізацій породжують людську роз'єднаність, потенціюють конфлікти, зіткнення. Ці виклики сьогодення можуть стати стимулом розвитку, а можуть, виходячи з під контролю, призвести до зубожіння, бездуховності, екологічної катастрофи. Логіка виживання та подальшого існування *Homo sapiens* вимагає зараз змін світобачення, пошуку компромісу, взаємоповаги, терпимості та культурної толерантності, досягнення продуктивної взаємодії як єдиного раціонального способу збереження екологічної ніші унікального біосоціального виду та планети в цілому;
- зіткнення цивілізацій, боротьба за природні ресурси здатні породжувати найжорстокішу форму вирішення міжнародних суперечностей – війну. Війна – це біль, смерть, відчай, агресія, насильство, боротьба за владу, втрата природних і людських ресурсів, гуманітарна катастрофа... Історію людства можна описати як історію війн і завоювань як своєрідних жорстких форм антропосукцесії. Чим більших висот досягають цивілізації в управлінні та керуванні природними процесами, тим більш жорсткими, кривавими та масштабними стають війни. Процеси глобалізації ХХІ ст. вплинули на характер війн, виникнення їх нових форм («гібридна війна») та створили безпрецедентну загрозу ядерній безпеці та захисту глобального масштабу. Сучасна ситуація у світі, як ніколи раніше, вимагає збереження миру на основі комплексного, системного підходу із застосуванням політичних, дипломатичних, військових, інформаційно-психологічних (ідеологічних) важелів і засобів;
- реалії сьогодення свідчать про зростання терористичної загрози до глобального рівня, що ставить під сумнів стійкість міжнародного правопорядку та спроможність протистояти викликам з боку міжнародних терористичних

- організацій і квазідержавних утворень, які претендують на самостійну роль у системі міжнародних відносин. Найбільшу терористичну загрозу у світі наразі становить діяльність ісламістських угруповань джихадистського спрямування на базі фундаменталізму. Сучасний тероризм являє собою складну систему, що сформована комплексом взаємодоповнюючих процесів (ідеологічних, кримінальних, військових, економічних, політичних, релігійних, націоналістичних). Тероризм – це тактика дій, яка постійно розвивається, удосконалюється, змінюється. Новим викликом є активізація діяльності терористичних організацій у кіберпросторі. Концептуальні засади антитерористичних зусиль потребують співпраці, значних матеріальних, фінансових ресурсів та оновлення з огляду на кардинальні зміни у безпековому середовищі й трансформацію характеру терористичних загроз (особливо для України). Важливими складовими ефективної боротьби з тероризмом є довіра населення до силових структур, здатність останніх запобігати терористичним атакам і демонструвати високий рівень професійної підготовки кадрів, налагодження взаємодії з громадськістю з метою формування у суспільстві відчуття захищеності та розуміння порядку дій щодо протидії тероризму;
- епоха глобалізації затьмарена зростанням загроз наркобізнесу, масштабів зловживання наркотиків. Поширення наркотиків у всьому світі вийшло за рамки традиційної соціальної чи кримінальної проблеми та все більш активно проникає у сферу міжнародної політики. Транснаціональні наркосиндикати намагаються нарощувати свою активність, освоюють нові регіони і території для культивування виробництва наркотиків, вдосконалюють маршрути та способи доставки і збуту, втягують в наркобізнес різні верстви населення, долучаючи до вживання наркотиків усе більшу кількість людей. Сучасні наркокартелі та синдикати – це добре законспіровані, матеріально забезпечені кримінальні співтовариства з чітко визначеною внутрішньою структурою, розподілом сфер впливу та функцій, з широко розгалуженими злочинними міжрегіональними чи міжнародними зв'язками, які суттєво ускладнюють протидію правоохоронних органів і фізичне усунення конкурентів. Наркотрафік, як глобальна злочинна торгівля, що охоплює вирощування, виробництво, розповсюдження, продаж речовин, підпорядкованих антинаркотичному законодавству, є нелегальним ринком, насиченим жорстокістю, зброєю, страхом, корупцією, що залишається нерегульованим для фермерів, виробників, торговців, контрабандистів, дистриб'юторів. Його не можна ізолювати у сфері національної безпеки окремої держави чи соціального добробуту, а треба сприймати як інтегроване поняття, що впливає на множинні виміри міжнародних відносин та глобальне здоров'я. Напрацьований натепер досвід світової спільноти актуалізує потребу зміцнення наявної системи інститутів міжнародного співробітництва, об'єднання внутрішньодержавних і міжнародних зусиль з метою удосконалення адаптованого до сучасного розвитку суспільства дієвого механізму взаємодії всіх країн щодо запобігання та протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Зіткнення цивілізацій є найбільшою загрозою миру в усьому світі і міжнародний порядок, заснований на цивілізаціях, є найнадійнішим засобом попередження світової війни.

Самуель Гантінгтон

Якби людина вмiла задовольнятися тим, що має, а не зазіхати на надбання сусiда, вона б завжди насолоджувалась світом і свободою.

Жан де Лабрюєр

Якби думки і сили людства перестали витрачатися на війну, ми за одне покоління змогли б покласти край бiдності в усьому світі.

Бертран Рассел

ПИТАННЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПОЛЕМІКИ:

1. Які проблеми називають інтeрсоцiальними? Які глобальні проблеми цієї групи Вам відомі?
2. Що таке цивiлізація? Скільки iснує цивiлізацій у сучасному світі на думку більшості вчених?
3. Які основні риси характеризують цивiлізації сучасності? Які з них розвиваються прискорено?
4. Яким чином відбувається в наш час перерозподіл ролей (акторів) на світовій арені?
5. Який міжнародний документ окреслює оптимальну стратегію співiснування цивiлізацій?
6. Яким чином гонка озброєнь впливає на сучасну ситуацію у світі?
7. Що таке війна? Які прояви, ознаки та види війни Ви можете перелічити?
8. Що таке «гiбридна війна» і які характеристики їй властиві?
9. Що Ви знаєте про війну в Україні? Які загрози та наслідки несе вона світовій спільноті?
10. Дiяльність яких міжнародних організацій та структур спрямована на розв'язання глобальної проблеми війни та роззброєння?
11. Які заходи, на Ваш погляд, є обов'язковими складовими комплексного підходу до вирішення військових конфліктів?
12. Що таке тероризм, терор? Які причини та процеси потенціують тероризм у сучасному світі?
13. Які ознаки, наслідки та критерії класифікації тероризму Вам відомі?
14. Що таке міжнародний тероризм? Які його види Ви можете назвати?
15. Які «хвилі» окреслюють еволюцію тероризму?
16. Які найбільші терористичні організації сучасності Ви знаєте? Які країни нaтепер мають статус «держава-спонсор тероризму»?
17. Які характеристики властиві терористичній діяльності в сучасних умовах?
18. Які тенденції у боротьбі з тероризмом є актуальними в наш час?
19. Які провідні принципи покладені в основу антитерористичної діяльності міжнародного співтовариства?

20. Що таке наркобізнес? Чому його вважають глобальною проблемою?
21. Які групи наркотичних речовин Вам відомі? Які країни є «лідерами» їх культивування та виробництва?
22. Які тенденції притаманні сучасному наркобізнесу?
23. Які міжнародні нормативно-правові акти покладені в основу протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин?
24. Які міжнародні організації та структури відіграють сьогодні ключову роль у боротьбі з наркобізнесом як складовою міжнародної злочинності?
25. Які нормативно-правові акти законодавства України регламентують протидію накрозлочинності та контроль за незаконним обігом наркотиків?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загладин В. В., Фролов И. Т. Глобальные проблемы современности: научный и социальный аспекты. Москва: Международные отношения, 1981. 240 с.
2. Шпенглер О. Присмерк Європи: Нариси міфології світової історії. Образ і дійсність. Київ: Видавничий союз «Андронум», 2020. 474 с.
3. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / пер. В. Митрофанов, П. Таращук. Київ: Основи, 1995. Т.2. 406 с.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
5. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. URL: <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elclosed/sorokin.pdf> (дата звернення: 09.04.2024).
6. Фукуяма Ф. Конец истории. *Вопросы философии*. 1990. №3. С.134-148.
7. Гумилев Л. Н. Этногенез и бисфера Земли. Ленинград: ЛГУ, 1989. 496 с.
8. Бех В. П. Людина та Всесвіт: когнітивний аналіз. Запоріжжя: Тандем-У, 1998. 148 с.
9. Сербіна Н. Динаміка розвитку цивілізацій в умовах глобалізації. *Міжнародні відносини*. 2013. № 1. С. 29–33.
10. Фомішина В. М. Цивілізаційні виміри глобальних економічних процесів. *Глобальна економіка: навчальний посібник* / А. В. Рибчук, В. М. Левківський, П. В. Скотний та ін.; за наук. ред. Рибчук А. В. Дрогобич: ДДПУ ім. І. Франка, 2016. Тема 5. С. 120-151.
11. Черномаз П. О. Проблема протистояння сучасних цивілізацій. *Глобальні проблеми сучасності: підручник* / за заг. ред. В.С. Бакірова. Харків, 2019. С. 91-108.
12. Хімяк О. Сучасне бачення проблем взаємодії цивілізацій. *Політичні науки*. 2015. Vol. 1, № 2. С. 73-77.
13. Ніколенко К. В. Цивілізаційні трансформації сучасності: навчальний посібник. Кривий Ріг: Дон НУЕТ, 2020. 106 с.
14. Сорос Дж. Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму; пер. К. Грицайчук, А. Пітик. Київ: Фоліо, 2018. 368 с.
15. Коваленко Р. С., Шамраєва В. М. Інтерсоціальні глобальні проблеми та шляхи їх вирішення. *Глобальні проблеми сучасності: підручник* / за заг. ред.

- В. С. Бакірова. Харків, 2019. С. 58-90.
16. Єремєєва І. А. Теорії цивілізацій та міжнародні конфлікти: підручник. Дніпро: Дніпроперовський державний університет внутрішніх справ, 2021. 144 с.
  17. Hoffman Frank G. Hybrid Warfare and Challenges. *JointForce Quarterly (JFQ)*. 2009. Issue 52, Forth Quarter. P. 34–39.
  18. Щорічник СІПРІ 2023: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека (SIPRI Yearbook 2023: Armaments, Disarmament and International Security): Українське видання Щорічника СІПРІ (резюме) підготовлене спільно із Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру та Українським центром економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2023-10/yb23_summary_ukr.pdf (дата звернення: 12.04.2024).
  19. Ядерна безпека: Спільна заява щодо безпеки цивільних ядерних об'єктів під час збройних конфліктів: веб-сайт Представництва Європейського Союзу в Україні. URL: <https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine> (дата звернення: 12.04.2024).
  20. Війна у цифрах: *BBC news Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o> (дата звернення: 12.04.2024).
  21. Бернадський Б.В. Міжнародні конфлікти: курс лекцій. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2012. 366 с.
  22. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 28.04.2023. 2997-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №25. Ст. 180. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення: 13.04.2024).
  23. Голіков А. П., Новіков Л. В. Проблема міжнародного тероризму і злочинності. *Глобальні проблеми сучасності: підручник / за заг. ред. В.С. Бакірова*. Харків, 2019. С. 109-132.
  24. Кореньков О. Сучасний тероризм: напівдержави, вовки-одинаки та атаки смертників: *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/suchasnyj-teroryzm-napivderzhavy-vovky-odynaky-ta-ataky-smertnykiv/> (дата звернення: 14.04.2024).
  25. Найкривавіші теракти ІДІЛ: *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/03/29/infografika/svit/najkryvavishi-terakty-skoyeni-uhrupovanniam-idil> (дата звернення: 15.04.2024).
  26. What is Hizballah: Global Terrorism trends and Analysis Center. URL: https://gttac.com/wp-content/uploads/2024/02/Feb-20-2024_Hizballah_GTTAC_Snapshot.pdf (дата звернення: 17.04.2024).
  27. Annex of Statistical Information 2022. Country Reports on Terrorism 2022 (April 15, 2023). URL: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2023/11/2022-Statistical-Annex-Final-508-Compliant.pdf> (дата звернення: 17.04.2024).
  28. Саєнко В. «Виклик для всього світу»: Зеленський про екоцид РФ в Україні. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/ecology/zelenskiy-ropoviv-pro-ekocid-rf-v-ukrajini-12046140.html> (дата звернення: 17.04.2024).
  29. Козоріз В. Екоцид: як війна впливає на довкілля. *Урядовий кур'єр*. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ekocid-yak-vijna-vplivaye-na-dovkillya/> (дата

- звернення: 17.04.2024).
30. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (в ред. від 28.03.2024, підстава 3342-IX). *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 18.04.2024).
  31. Голіков А. П., Касьян С. А., Святуха І. А. Наркобізнес як специфічна глобальна проблема сучасності. *Глобальні проблеми сучасності: підручник / за заг. ред. В.С. Бакірова*. Харків, 2019. С. 133-147.
  32. Доповідь Міжнародного комітету з контролю над наркотиками за 2021 рік. ООН: Міжнародний комітет з контролю над наркотиками. Вена: Видання ООН, 2022. 192 с. URL: https://unis.unvienna.org/pdf/2022/INCB/INCB_2021_Report_R.pdf (дата звернення: 22.04.2024).
  33. Красношлик А. В. Явище наркотрафіку в глобалізованому світі та сучасних міжнародних економічних відносинах. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2021. №6. С. 84-89. URL: <https://www.doi.org/10.31891/2307-5740-2021-300-6-15> (дата звернення: 22.04.2024).
  33. Про внесення змін до деяких законів України щодо державного регулювання обігу рослин роду коноплі (*Cannabis*) для використання у навчальних цілях, освітній, науковій та науково-технічній діяльності, виробництва наркотичних засобів, психотропних речовин та лікарських засобів з метою розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування: Закон України від 21.12.2023 № 3528-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-20#Text> (дата звернення: 23.04.2024).
  34. Леган І. М. Міжнародне співробітництво та кримінологічні засади запобігання та протидії незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №1. С. 402-405. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/103.pdf (дата звернення: 27.04.2024).
  35. Буткевич Б. Наркотрафік ua.: Український тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/narkotrafik-ua-ukraina-staie-vazhlyvym-portom-dlia-narkomafii/> (дата звернення: 25.04.2024).
  36. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори: Закон України від 31.12.2023, підстава - 2801-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. №10. Ст.60. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-%D0%B2%D1%80?lang=uk#Text> (дата звернення: 27.04.2024).
  37. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними: Закон України від 31.03.2023, підстава – 2849-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. №10. Ст.62. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.04.2024).
  38. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 року №770 (поточна редакція від 11.03.2022, підстава – 255-2022-п). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.04.2024).

39. Про затвердження Порядку провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та контролю за їх обігом: Постанова Кабінету Міністрів України від 3.06.2009р., №589 (поточна редакція від 26.12.2023, підстава – 1345-2023-п). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/589-2009-%D0%BF?lang=uk#Text> (дата звернення: 27.04.2024).
40. Питання проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019р., №689 (поточна редакція від 25.05.2021, підстава – 490-2021-п). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/689-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.04.2024).
41. Про затвердження таблиць невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу: Наказ Міністерства охорони здоров'я від 01.08.2000, №188 (поточна редакція від 01.03.2022, підстава – z0211-22). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-00#Text> (дата звернення: 27.04.2024).

ЛЕКЦІЯ 5.

ТЕМА: АНТРОПОСОЦІАЛЬНІ ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ.

Мета: поглиблення уявлень про специфіку антропосоціальних проблем сучасності, особливості існування та взаємодій етносів, релігій, конфесій, аспекти глобальної нерівності у світі; здобуття знань про етнічну та конфесійну ідентичність, причини виникнення, типологію та шляхи вирішення етноконфесійних конфліктів, націоналізм, сепаратизм, трайбалізм, прояви нерівності як соціального феномену, дискримінацію та її форми і прояви, «пастки толерантності», радикалізм, екстремізм; формування навичок критичного, системного мислення, вмій та навичок практичного застосування системного підходу до аналізу складних систем і процесів, менталітету; розвиток глобального мислення, фахових компетентностей, загальної культури і свідомості.

План

1. *Антропосоціальні проблеми як результат взаємодії в системі «людина-суспільство».*
2. *Етнічні проблеми у сучасному світі та конфесійні конфлікти.*
3. *Сепаратизм як регіональний прояв етноконфесійних конфліктів і трайбалізму.*
4. *Загальні аспекти глобальної проблеми нерівності у світі.*
5. *Дискримінація та «пастки толерантності». Радикалізм, екстремізм.*

I. Глобалізація, як суперечливий об'єктивний історичний процес і феномен сучасного етапу розвитку суспільства, має системний характер та пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства. Дуально-трансформаційна всеосяжна сутність цього масштабного процесу породжує протиріччя не тільки в системах «людина-суспільство-природа», «суспільство-суспільство», але й формує виклики нового рівня щодо взаємодій в системі «людина-суспільство». Суперечності та конфлікти, що виникають в результаті складної взаємодії людини із соціумом, який постійно розвивається, і пов'язані з світоглядними універсаліями, типом соціальності та культурними детермінантами, формують групу глобальних антропосоціальних проблем. До числа таких проблем більшість сучасних науковців відносять:

- проблема розвитку охорони здоров'я;
- проблема взаємодії етносів і конфесійні конфлікти;
- проблема співіснування та взаємодії культур;
- проблема нерівності у сучасному світі;
- проблема усвідомлення цивілізаційних цінностей, подолання кризи духовності та людяності;
- проблеми розвитку освіти;
- проблема використання досягнень науково-технічного прогресу;
- проблема самоінструменталізації виду Людина розумна, штучного інтелекту; тощо.

II. Однією з глобальних антропосоціальних проблем є співіснування та взаємодія різних етносів та конфесій. Недооцінка етнічного фактору в ХХ ст. надто дорого обійшлася народам і призвела до перегляду засад Версальської системи в Європі, появи численних джерел напруження на Балканах, Близькому Сході та інших трагічних подій.

У сучасній науці відсутня єдина думка щодо визначення поняття «етнос», що зумовлено багатогранністю його сутності. Л. М. Гумільов розглядав етнос як явище географічне, природне, а не соціальне [1]. Ю. Б. Бромлей визначав етнос як стійку сукупність людей, яка історично склалася на певній території, що володіють загальними відносно стабільними особливостями мови, культури й психіки, а також свідомістю своєї єдності й відмінності від інших подібних спільнот (самосвідомістю), фіксованою у самоназві (етнонімі) [2]. Отже, *етнос* (від грец. *ἔθνος* – народ, плем'я) - *це стійка культурно-мовна спільнота людей, що історично сформувалася на певній території, має відносно стабільні особливості культури та психіки, а також етнічну самосвідомість.*

Основними умовами виникнення етносу є спільність території (етнічний ареал), мови та господарства. Оскільки остання умова залежить від природних умов території, то екологічні фактори природного середовища безпосередньо впливають на спільноту людей, що формується. До ознак, необхідних для виокремлення етносів за принципом «ми» - «вони», належать *самоназва* (етнонім), *самосвідомість* (усвідомлення індивідом власної належності до певної спільноти як чогось відмінного від інших спільнот), *характерні властивості матеріальної та духовної культури* (звичаї, обряди, норми поведінки, релігія). Культурна єдність етносу пов'язана з певними рисами психіки його представників, без чого неможливо усвідомити механізм, який забезпечує стійкість загальних особливостей діяльності етносів і передавання цих рис із покоління в покоління. *Етнос поєднує екологічні, соціальні та національні особливості людини* (рис. 5.1).

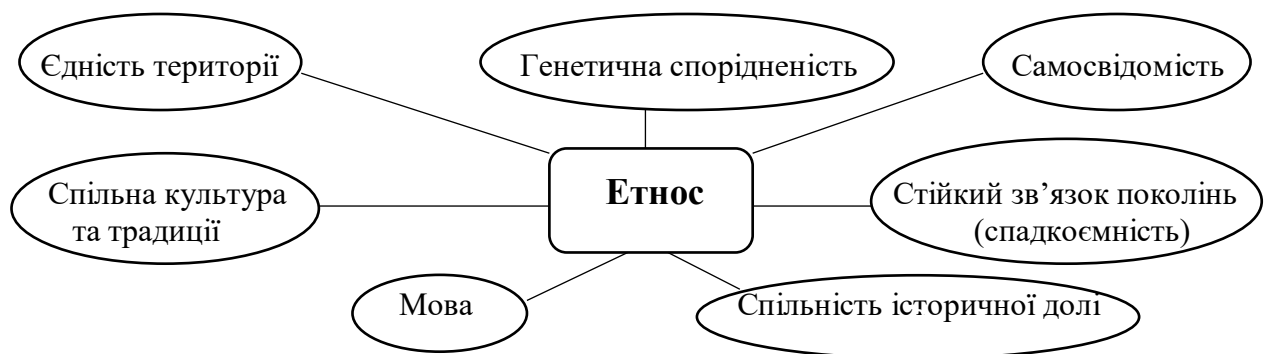

Рис. 5.1. Ознаки етносу. Етносоутворюючі фактори.

Традиційно структуру етносу визначають 2 основні критерії (фактори):

- характер розміщення у сучасному світі;
- рівень етнічної самосвідомості та самоідентифікації окремих його частин або ж окремих його представників.

У структурі етносу виділяють такі елементи:

- 1) **етнічне ядро** – основний етнічний масив, що компактно мешкає на певній території, яка загалом збігається з історією формування етносу та сучасними адміністративними кордонами країни;
- 2) **етнічна периферія** чи етнічні категорії – компактні групи представників даного етносу, так чи інакше віддалених від основного його масиву зі специфічними рисами культури (*наприклад, гуцули, бойки, лемки, поліщуки як етнографічні спільноти в середовищі українського етносу*);
- 3) **етнічні діаспори або маргінальний прошиарок** – етнічні групи, які внаслідок міграції мешкають за межами основного етнічного масиву, як у близькому так і в далекому зарубіжжі, але зберігають мову, етнічну самосвідомість, особливості культури й побуту (*наприклад, діаспори українців у Північній Америці, Канаді, Казахстані, Німеччині, Польщі, Аргентині тощо*).

Етнос може бути подрібненим на етнічні групи (**субетноси**) – етнічні одиниці (елементи) в структурі етносу, що займають проміжне положення між мікроетнічною одиницею (людиною, родиною як носіями етнічності) та етносом. Субетноси зберігають специфічні відмінності культури та мови в межах етносу. Їм притаманна подвійна етнічна самосвідомість, що одночасно включає свідомість приналежності до етносу та свідомість приналежності до субетносу [3]. В Україні найбільш відомі субетноси українських горян (*гуцули, лемки, бойки*) та мешканців Полісся (*поліщуки, пінчуки, литвини*). Незважаючи на подрібнення, **наявність субетносів є ознакою життєздатності етносу, його спроможності до розвитку, структуризації, високого адаптивного потенціалу**. Етноси здатні й до поєднання у **метаетноси** чи **суперетноси** – групи етносів, які мають спільні риси і спільну самосвідомість (*наприклад, семітський метаетнос має ефіопсько-південно-аравійську, арабсько-мальтійську та єврейсько-арамейську складові, а германський метаетнос – північно-германську (скандинавську), західно-германську (англо-фризьку) та південно-германську (голландсько-німецьку) складові*).

Еволюція етносу (етногенез) – це сукупність процесів і явищ, які спряжені з формуванням етносів; це процес, кінцевим результатом якого є поява нації – найвищої таксономічної спільноти, яка вирізняється специфічними відносинами між людьми та між людьми і природою.

Основними формами існування етносу, ідентифікованими в наш час, є плем'я, народність, народ, нація.

Плем'я – примітивна форма існування етносу, яка ґрунтується на кровній спорідненості деяких родів об'єднаних спільним походженням, мовою, вірою та звичаями.

Народність – форма етносу, що історично виникає в результаті змішування племен (родоплемінної спільноти) на певній території внаслідок створення єдиної мови, культури, традицій, обрядів і є попередником нації.

Нація – форма існування етносу, історична етносоціальна спільнота людей, що характеризується низкою ознак: власною назвою, історичною територією, спільними міфами, історичною пам'яттю, масовою громадською культурою, мовою, економікою й однаковими для всіх членів правами та обов'язками. Націю відзначає єдність суспільства, території, історії та долі.

Слід зауважити, що в наш час існує два основні підходи до розуміння нації: 1) нація як політична спільнота громадян певної держави, політико-правове і соціально-економічне утворення (політична модель); 2) нація як етнічна спільнота з єдиною мовою та самосвідомістю утворена на культурно-історичних і духовно-регулятивних засадах (етнічна модель).

Еволюційний ланцюг становлення етносу можна зобразити таким чином:

Рід (клан) → Племя → Союз племен → Народність → Народ → Нація.

Рушійні сили етногенезу та феномен етносу описують ряд концепцій (теорій), серед яких найбільшого визнання здобули: пасіонарна (природно-біологізаторська) теорія етногенезу Л. Гумільова [1]; соціокультурна концепція Ю. Бромлея [2]; інформаційна теорія етносу С. Арутюнова [4]; теорія етногенезу О. Бочковського [5]; автохтонна теорія етногенезу (концепція автохтонізму) М. Грушевського [6]; концепція міграціонізму (теорія міграцій) О. Шахматова [7]; цивілізаційні концепції етногенезу (А. Тойнбі [8], О. Шпенглер, М. Степико [9, 10] та інші); модерні концепції етногенезу (концепція П. Кононенка [11], геополітична концепція етногенезу В. С. Крисаченка, О. І. Мостяєва [12], концепція В. Балущка [13] тощо).

Щодо етногенезу українців слід виокремити чотири основні теорії:

- 1) теорія «споконвічності» (трипільсько-арійська концепція), яка ґрунтується на твердженні, що українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 35 - 50 тис. до 2-3 млн. років, а територія нинішньої України з раннього палеоліту і до наших днів ніколи не була безлюдною. Ця теорія була сформульована наприкінці XIX ст. канадсько-українським вченим Я. Пастернаком на основі ідеї самотності українців, які не мають нічого спільного зі слов'янами, а виникли з трипільської культури, еволюціонувавши пізніше у скіфське плем'я неврів, потім антів, а відтак і у спільноту часів Київської Русі;
- 2) теорія «єдиної колиски», яка була загальновизнаною в СРСР у 1950-1980-х роках XX ст., ґрунтувалася на уявленні про зародження і розвиток давньоруської народності трьох близьких слов'янських народів (українців, білорусів, росіян). Більшість вчених наголошують, що етнічні процеси на півдні Русі, який перебував ближче до візантійських центрів цивілізації і зазнавав їхніх впливів, розвивалися швидше, ніж на півночі і через це формування українського етносу відбулося раніше, ніж у білорусів та росіян;
- 3) теорія автохтонності, згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, що мешкало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання. Засновник цієї теорії Михайло Грушевський був першим хто спростував ідею так званої «єдиної колиски» зародження трьох споріднених слов'янських народів і зазначив, що український етнос утворився внаслідок взаємозв'язків слов'ян і сарматів, а згодом балтів, кельтів, германців;
- 4) теорія незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів (українців, білорусів, росіян) [14, 15, 16].

Осмилення ролі навколишнього природного середовища у становленні етносу окреслюють два основні підходи:

- **соціофілософський підхід**, засновником якого був Арнольд Тойнбі, який у своїй праці «Осягнення історії» розглядає розвиток суспільства як взаємовпливи внутрішніх і зовнішніх чинників (рис. 5.2). На його думку, кожна цивілізація та етнос виникають як відповідь на виклики середовища. Середовище він вважав подвійним за своєю суттю – суспільно-природним і тому воно є джерелом як природних, так і людських викликів.
- **природничонауковий підхід**, засновником якого був Лев Гумільов, що виклав власну теорію етногенезу у праці «Етногенез і біосфера Землі» (рис. 5.3). Згідно з Л. М. Гумільовим, *етногенез* – не стільки результат історичного процесу розвитку людських спільнот, скільки результат контактів, зв'язків цих спільнот з природою, а етнос – природна форма існування виду *Homo sapiens*, розмаїття етносів є наслідком різноманіття ландшафтів, а не мов, рас, релігій чи культур. Рушійною силою етногенезу Л. М. Гумільов вважав специфічний вид енергії, джерелом якої є променеві флуктуації космічного походження. Коли вони потрапляють у певні географічні зони мешкання людей, то породжують ефект так званого «пасіонарного вибуху», отримуючи енергію якого люди починають активно діяти в напрямку експансії, тобто розширення зон власного життєвого простору. Вчений вважав, що цього імпульсу вистачає в середньому на 1 500 років і відповідно таким є період існування етносу. Впродовж цього часу поєднаність з ландшафтом певного типу є суттєвою ознакою етносу, оскільки істотна зміна ландшафту визначає кінець буття етносу.

Рис. 5.2. Арнольд Тойнбі [17]
(Arnold Joseph Toynbee)
американський історик.

Рис. 5.3. Лев Миколайович Гумільов [18]
(Lev Gumilyov)
радянський етнолог, етнограф, історик, філософ.

Існування етносів пов'язане з низкою процесів, витоки яких занурені в етнічній ідентифікації, пошуках етнічного коріння та знання. До таких процесів належать:

- **етнічна дивергенція** або **парціація** (розходження, поділ) – процес поділу раніше єдиного етносу на декілька нових самостійних етнічних спільнот, жодна з яких не ототожнює себе зі старим етносом (*найчастіше спостерігається внаслідок розпаду держав*);

- **етнічна дисперсизація** (розсіювання) – процес відокремлення від первинного етносу окремих відносно невеликих груп, які не набувають характеристик і властивостей самостійних етносів, а залишаються субетносами чи етнографічними групами (*зазвичай відбувається внаслідок міграції*);
- **етнічна сепарація** – процес відокремлення від єдиного етносу якоїсь його частини, що згодом розвивається в окремий етнос;
- **етнічна акультурація (інкорпорація)** – процес перетворення раніше самостійного етносу в субетнос у складі великого сусіднього етносу (*наприклад, мегрели і свани у складі грузинського етносу*);
- **етнічна асиміляція** (розчинення) – процес поступової асиміляції частини етносу чи окремих його представників з іншим етносом (*спостерігається в діаспорах*);
- **етнічна фузія та консолідація** (злиття) - процес злиття декількох близьких за культурою й мовою сусідніх етносів в один, при якому, нерідко тривалий час, спостерігається внутрішня згуртованість новоутвореного етносу в ході нівелювання (згладжування) відмінностей між його локальними групами.

У сучасному світі нараховують **від 3 до 5 тисяч різних етносів**. Етнічна картина світу надзвичайно мозаїчна і має специфіку за континентами та країнами. Близько половини європейських держав моноетнічні, в яких до основної національності належить близько 90% населення. Етнічну картину Європи формують понад 87 народів, Азії – до 1000 народів, Африки – від 1000 до 2000 народів і великих етнічних спільнот, Австралії – 12 головних етносів. Етнічний склад населення Америки надзвичайно строкатий. У США, на відміну від багатьох країн світу, етнічний склад населення визначається за 6 категоріями («расами»): білі; афроамериканці; американські індіанці; азіати; народності Аляски; народності Гаваїв та інших островів Тихого Океану [19].

Етнічний склад населення України, як і кожної держави у світі, формувався протягом багатьох сторічч. Окремі вкраплення мігрантів відбувалися за рахунок осілих мігрантів зі Сходу та Заходу, але переважаючим завжди залишався корінний етнос – українці. Як і будь який етнос, український етнос типологічно неоднорідний і охоплює основний етнічний масив (ядро), субетнічні групи та маргінальний прошарок. Внаслідок взаємодії з природним середовищем в межах етносу наявні різні антропоекологічні типи українців (норікський, поліський, верхньодніпровський, центрально-український, нижньодніпровсько-прутський, динарський, карпатський) (табл. Д. 5.1). Соціопсихічну структуру українського етносу формують чотири основні типи (динарський (44%), остійський (27%), понтійський (близько 0,5%), нордійський). Близько 28,5% становить суміш динарського та остійського типів (табл. Д. 5.2). Відповідно до статистичних звітностей у межах країни мешкають представники понад 120 різних етносів [14]. Етнічну карту України, крім автохтонного українського етносу складають представники 17 етнічних меншин (росіяни, білоруси, поляки, чехи, словаки, болгари, молдавани, румуни, греки, цигани, німці, євреї, угорці, гагаузи, татари, караїми, кримчаки) [14] (рис. 5.4). На решту 116 представників інших народів припадало лише біля 2%, тобто соті й тисячні долі (нганасани – до 100 осіб, енці – до 100 осіб, ороки

– 2 особи, іжорці – 9 осіб, нівхи -10, ліви – 6, орочі - 19, ескімоси – 3, саамі - 19, талиші – 11, селькупи – 11, негідальці – 10, тофалари – 3, ітельмени – 2, юкагири – 12, алеути – 6). Українці становлять абсолютну більшість (понад 90%) у 13 з 27 регіонів країни та переважну більшість (70-90%) – у 7 регіонах. У двох областях Донбасу та Одеській області частка українців складає відповідно 56,86%, 57,96%, 64,48%, а в Криму – 24,31%. Майже моноетнічною є Тернопільська область, в якій мешкає 97,8% українців [14, 19].

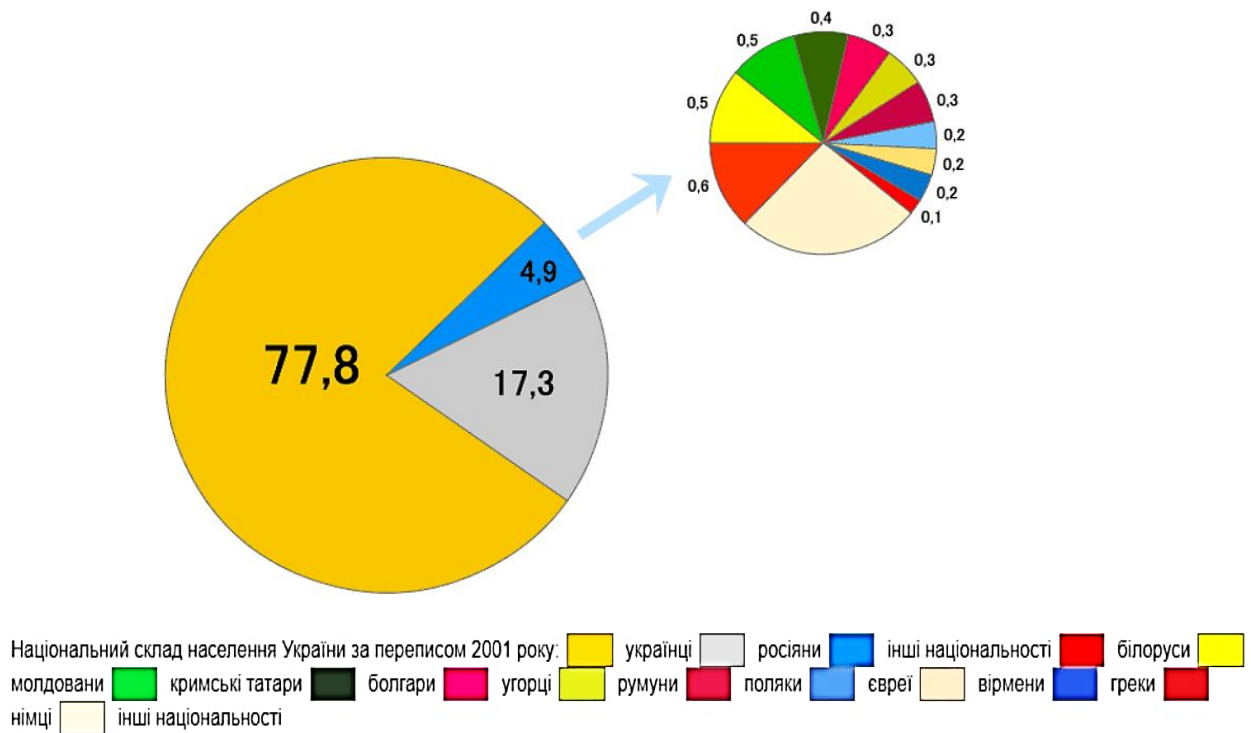

Рис. 5.4. Склад населення України за даними першого і єдиного всеукраїнського перепису (2001р.) [19].

З 1991 року *єдиною державною мовою незалежної України є українська мова*, яка належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї. Мова слугує засобом вираження і формування етнічної самосвідомості, задовольняє культурні потреби народу. Вона є однією з найважливіших етноконсолідуючих і етнідиференціюючих ознак ідентичності, ключовим маркером етнічних кордонів, основою духовності народу.

Глибоке осмислення складного комплексу проблем в системі «людина – суспільство» вимагає й аналізу багатогранних проявів взаємозв'язків і взаємозалежностей між етносом і релігією як феноменами людської цивілізації, етнічних коренів релігії та релігійних теорій походження етносів. Релігія, будучи важливим чинником творення етносу, здатна прискорювати, або ж гальмувати його розвиток, сприяти збереженню єдності й цілісності етнічної спільноти, або ж, навпаки, посилювати процеси дезінтеграції.

Як зазначають Б. Савчук [16], І. Горохолінська [20] *релігія виконує важливі етнічні функції*, які мають поліваріативний і різновекторний характер, а саме:

- **світоглядна функція** полягає в тому, що, визначаючи загальні принципи та сенс людського буття, релігія впливає на формування етнічної картини світу;
- **компенсаційна функція** виявляється в «сакралізації етносу» через оголошення його «богообраним» і піднесенні над іншими спільнотами, визначає для віруючих компенсацію всіх тягот земного буття, нівелює меншовартість спільноти, яка завдяки приналежності до однієї з релігій ніби отримує додаткові підстави піднятися до рівня інших народів;
- **символізаторська (рефлекторна) функція** проявляється при розгляді етноісторії чи окремих її аспектів у вигляді священного дійства, а також осучасненні, актуалізації минулого, яке трактується як Боже провидіння;
- **комунікативна функція** сприяє взаємозв'язку вірян у межах однієї конфесії, зближенню та зростанню порозуміння між ними, налагодженню діалогу між віруючими різних конфесій;
- **етнозберігаюча** чи етнотворча **функція** сприяє виникненню нових етнічних утворень або виступає стрижнем збереження етнічності та запобігання асиміляції та дисперсизації;
- **етноідентифікаційна функція** полягає в тому, що протягом тривалого історичного розвитку конфесійна ознака виступала одним з основних критеріїв визначення етнічної належності;
- **дезінтеграційна функція** (розмежувальна) виявляється в тому, що релігія може стати на перешкоді процесам етнонаціональної консолідації або ж навіть спричинити розчленування етносу, який формувався на спільній конфесійній основі (найвиразніше проявляється в поділі українського народу на уніатів (греко-католиків) і православних);
- **дестабілізаційна функція** релігії може проявлятися як у стосунках між представниками одного етносу, так і в міжетнічних відносинах, коли серйозною перешкодою для досягнення громадянського миру і злагоди всередині певної спільноти можуть стати суперечності між кліром і мирянами, між нижчим і вищим духівництвом, між прибічниками релігійно-консервативних і реформаторських течій, між представниками різних конфесій тощо.

Наукова думка щодо кількості релігій у світі неоднозначна. Більшість вчених стверджують, що порахувати кількість вірувань неможливо, інші вважають, що нині існує до 5 000 релігій. **До класифікації релігій застосовують різні критерії**, серед яких:

- I. Рівень розвитку: 1) ранні вірування (анімізм, магія, тотемізм, культ предків), віднесення яких до релігій суперечливе; 2) політеїстичні релігії (синтоїзм, даосизм, буддизм, індуїзм, африканські культу тощо); 3) монотеїстичні релігії (юдаїзм, християнство, іслам, сикхізм, растафаріанство, бабізм, зороастризм, шиваїзм, вішнуїзм тощо); 4) синкретичні релігії (бахаїзм, вуду, агні-йога, двовір'я, кьодан, омото, телема, фалуньгун тощо); 5) новітні релігійні течії (Церква Ісуса Христа святих останніх днів, Свідки Єгови, Православна Церква Божої Матері Державна, Біле Братство ЮСМАЛОС, Церква останнього завіту, Церква уніфікації, Міжнародне товариство свідомості Крішни, буддійські школи (Карма-каг'ю, Нінгма-па, Дзен, Тгеравада), Сахаджа-йога, ТМ-Магаріші, Рух Ошо, Багаї, Рідна віра, Собор

- Рідної Віри, РУН-віра, Церква саєнтології, Аум Сінрікьо, гілка Давида, групи сатанистів, пастафаріанці тощо);
- II. Статистичні показники: 1) кількість віруючих; 2) відсоток віруючих до чисельності населення (табл. Д. 5.3);
- III. Державний статус: 1) релігії, які мають державний статус; 2) релігії, які не мають державного статусу;
- IV. Джерела віровчень: 1) авраамічні релігії – релігійні системи, які розвинулися на основі віровчення праотця Авраама (їудаїзм, християнство, іслам, бабізм, растафаріанство, караїмізм, маніхейство); 2) дгармічні релігії – релігійні системи, основною концепцією яких є віра в дхарму (універсальний закон буття) (індуїзм, буддизм, айяварі, джайнізм, сикхізм); 3) нові релігійні рухи;
- V. Комплексний критерій: 1) дорелігійні та ранні релігійні вірування родоплемінних спільнот (тотемізм, табу, магія, фетишизм, шаманізм, анімізм); 2) національні релігії, до яких відносять ранні та пізні етнічні вірування (їудаїзм, хасидизм, караїмізм, джайнізм, сикхізм, даосизм, конфуціанство, індуїзм, синтоїзм тощо); 3) світові релігії (християнство, іслам, буддизм); 4) нетрадиційні релігії – новітні релігійні рухи [21, 22].

В англomовній традиції частіше виділяють не світові релігії, а основні, до яких включають буддизм, християнство, іслам, даосизм, індуїзм, їудаїзм, конфуціанство, синтоїзм. Стислу характеристику основних релігій світу містить таблиця 4 додатку 5, а символи релігій – рисунок 1 додатку 5. Поширення основних релігій у світі демонструє рис. 5.5.

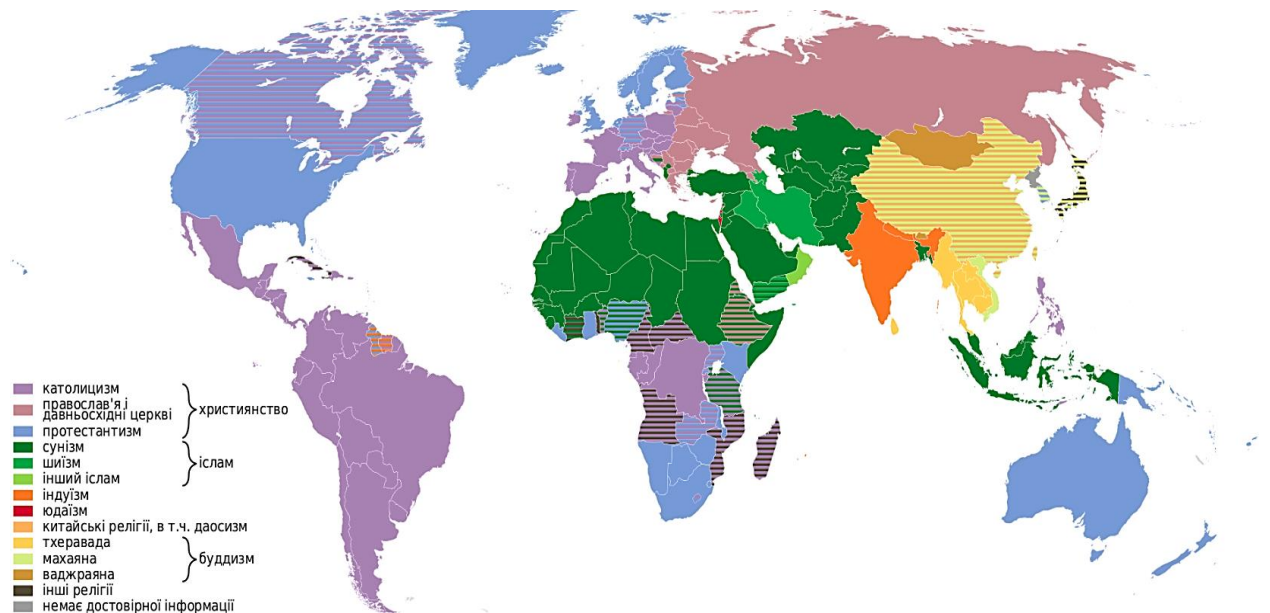

Рис. 5.5. Основні релігії світу за країнами: країна має колір, відповідний основній релігії чи конфесії: фіолетовий – католики, рожевий – православні, блакитний – протестанти, темно-зелений – суніти, світло-зелений – шіїти, помаранчевий – індуїсти, червоний – юдеї, світло-помаранчевий – китайські релігії [22].

Однією з найчисленніших за кількістю віруючих світових релігій є християнство. Ця релігія поширена у 238 країнах світу, тобто майже в кожній країні є хоча б одна християнська громада. Як і більшість інших релігій

християнство представлено різними конфесіями (табл. Д. 5.5). **Конфесія** – особливість віросповідання в межах певного релігійного вчення, а також об'єднання віруючих-послідовників цього віросповідання. Традиційно в християнстві розглядають три конфесії, хоча, на думку більшості фахівців, такий поділ є дещо спрощеним [23]. Деталізацію розбіжностей між православ'ям, католицизмом і протестантизмом містить таблиця 5.1.

Таблиця 5.1

Основні розбіжності православ'я, католицизму, протестантизму [24]

Розбіжності	Православ'я	Католицизм	Протестантизм
Внутрішня організація Церкви	Церква розподілена на помісні церкви, в яких за догматичної єдності допускаються розходження з обрядових і канонічних питань. Основні питання вирішуються соборно	Організаційна єдність, що скріплюється авторитетом Папи Римського, за значної автономії чернечих орденів	У лютеранстві й англіканстві переважає централізація. Баптизм організований за федеративним принципом, союзи громад вирішують тільки адміністративні питання
Вищий авторитет у справах віри	Вищі авторитети – Священне Писання (Біблія) і Священний Переказ, що включає у себе праці отців Церкви; правила семи Вселенських і деяких помісних соборів	Вищим авторитетом є папа Римський і його позиція з питань віри. Також визнається авторитет Священного Писання й Священного Переказу. Католики вважають собори своєї Церкви Вселенськими	Вищим авторитетом є Священне Писання. Існують різноманітні погляди на те, хто має авторитет у тлумаченні Біблії (сукупність віруючих або кожний хто її читає)
Догмат про сходження Святого Духу	Святий Дух сходить тільки від Бога-Отця через Бога-Сина	Дух Святий сходить і від Бога-Отця, і від Бога-Сина (філіокве; від лат. <i>filioque</i> - «і від Сина»).	Конфесії, що входять у Всесвітню Ряду Церков, приймають короткий, загальнохристиянський (Апостольський) Символ віри, що не торкається цього питання
Відношення до чистилища й вчення про «митарства»	Існує вчення про «митарства» - випробування душі померлого після смерті	Існує віра в попередній суд над померлими та в чистилище, де померлі звільняються від гріхів	Відкидається вчення про чистилище й «митарства»
Вчення про Діву Марію (Богоматір)	Існує почитання Діви Марії. Богоматір не мала особистого гріха, але несла наслідок первородного гріха, як всі люди	Існує культ Діви Марії й догмат про непорочне зачаття Діви Марії, що має на увазі відсутність не тільки особистого, але й первородного гріха	Марія сприймається як зразок досконалої жінки. Католицькі догмати про Неї й культ відкидаються
Таїнства	Прийнято сім таїнств: хрещення, миропомазання, покаяння, причастя, шлюб, священство, соборування	Прийнято сім таїнств: хрещення, миропомазання, покаяння, причастя, шлюб, священство, соборування	Деякі напрямки (лютеранство, англіканство) визнають лише два таїнства: причастя й хрещення

Продовження табл. 5.1

Розбіжності	Православ'я	Католицизм	Протестантизм
Прийняття нових членів у лоно Церкви	Відбувається хрещення дітей (бажано в три занурення). Миропомазання й перше причастя відбуваються відразу після хрещення	Відбувається хрещення дітей (через окроплення й обливання). Миропомазання й перше причастя відбуваються, як правило, у свідомому віці (від 7 до 12 років), при цьому дитина зобов'язана знати основи віри	Як правило, через хрещення у свідомому віці з обов'язковим знанням основ віри
Особливості причастя	Таїнство відбувається на квасному хлібі (хліб, який виготовлено на дріжджах). Причастя для духовництва й мирян Тілом Христовим і Його Кров'ю (хлібом і вином)	Таїнство відбувається на опрісниках (прісний хліб, виготовлений без дріжджів). Причастя для духовництва – Тілом і Кров'ю Христовими (хлібом і вином), для мирян – тільки Тілом Христовим (хлібом)	У різних напрямках використовуються різні види хліба для причастя. Причастя по-різному трактується в різних напрямках
Відношення до сповіді	Людина приносить покаяння перед Богом і сповідає гріхи в присутності священика. Сповідь вважається обов'язковою перед кожним причастям	Людина приносить покаяння перед Богом і сповідає гріхи в присутності священика. Сповідь вважається обов'язковою перед кожним причастям	Покаяння тільки перед Богом. Пастор не сповідає і не відпускає гріхи
Чернецтво	Існує чернецтво. Монастирі поділяються на загальножитійні (зі спільним майном й загальним духовним наставництвом) й особножитійні	Існує чернецтво, що оформлено в ордені (бенедиктинців, францисканців, домініканців, цистерціанців, єзуїтів й ін.)	Не признає чернецтво
Відношення до шлюбу духовництва	Біле духовенство (тобто все духовенство, крім ченців) має право одружуватися один раз	Духовенство дає цілібат (обітницю безшлюбності), за винятком священиків Церков східного обряду	Пастори можуть одружуватися
Богослужіння	Богослужіння зосереджене на таїнствах. Включає молитви, піснеспіви, проповідь. Головним богослужінням є літургія	Богослужіння зосереджене на таїнствах. Включає молитви, піснеспіви, проповідь. Головним богослужінням є меса (аналог літургії)	Богослужіння зосереджене на проповіді. Включає молитви, спів псалмів, гімнів, пісень
Шанування ікон і хреста	Шануються зображення Ісуса Христа, хреста й святих. Ікону почитають (як образ), а поклоняються Богові	Шануються зображення Ісуса Христа, хреста й святих. Ікону почитають (як образ), а поклоняються Богові	Ікони не шануються. У храмах і молитовнях іноді присутні зображення хреста
Шанування святих. Молитви за померлих	Шануються святі, їм моляться як заступникам перед Богом. Прийнято молитви за померлих	Шануються святі, їм моляться як заступникам перед Богом. Прийнято молитви за померлих	Святі не шануються. Не прийнято молитви за померлих

Згідно з інформаційними матеріалами соціологічних досліджень центру Разумкова «Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2023» більшість громадян країни ідентифікують себе з православ'ям (60,8%) та греко-католицизмом (11,0%) (табл. 5.2). При цьому найвищий відсоток православних віруючих зафіксований серед вікових категорій 50-59 років і 60 років і старші (відповідно 66,7% і 67,5%), а греко-католиків – серед вікових категорій 18-24 років і 40-49 років (відповідно 14,2% і 11,4%) [25].

Таблиця 5.2

Розподіл конфесійних прихильностей громадян України (2023 р.)

Релігії та конфесії	Регіон				Разом
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Православ'я	45,0	71,8	65,8	55,6	60,8
Римо-католицизм	2,8	0,5	0,9	0,5	1,2
Греко-католицизм	39,6	0,6	0,0	1,5	11,0
Протестантизм	1,1	1,8	0,9	1,7	1,4
Іудаїзм	0,0	0,0	0,0	0,2	<0,1
Іслам	0,0	0,0	0,4	0,5	0,1
Буддизм	0,0	0,1	0,0	0,0	<0,1
Індуїзм	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Язичництво	0,0	0,4	0,0	1,2	0,4
Просто християни	3,5	14,1	13,7	14,1	11,3
Інше	0,2	0,2	0,0	0,0	0,1
Не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань	7,8	10,4	18,4	24,4	13,4
Не відповіли	0,0	0,1	0,0	0,2	0,1

Епоха глобалізації знаменується надзвичайним загостренням сучасних міжнародних відносин за рахунок конфліктів, які пов'язані з етнічними та конфесійними сферами. **Етнічна та конфесійна ідентичність** є усвідомленням індивідами чи групами індивідів власної етнічної або конфесійної приналежності та відповідного членства у культурно відмінній спільноті. Важливо, що самі по собі **ані етнічність** (приналежність до певного етносу), **ані конфесійність** (приналежність до певної релігійної конфесії) **не є причинами конфлікту**. Вони лише за певних обставин потенційно здатні стати вагомим мобілізуючим фактором. Релігія в етнополітичному конфлікті відіграє інструментальну роль і використовується різноманітними політичними силами для обґрунтування територіальних або інших претензій, для виправдання й підсилення вже використовуваних насильницьких методів, мобілізації населення під релігійними гаслами і таким чином стає додатковою загрозою стабільності, ускладнює пошуки рішень.

Конфлікти, пов'язані зі співіснуванням етносів і конфесій, обумовлені, як правило, достатньо складним переплетінням політичних протиріч, в основі яких відчуженням певної етнічної групи від політичної влади, або навпаки, концентрація влади (політичної, економічної, фінансової) в руках певної

етнічної групи, нерівність у розподілі ресурсів всередині країни, культурне відторгнення, занепокоєння щодо своєї ідентичності або бажання частини держави чи суспільства використати етноконфесійний фактор у політичній боротьбі. До того ж, ідеї конфесійної переваги і досі присутні у деяких релігійних течіях, які активно заохочують боротьбу з тими, хто має відмінні погляди. Конфліктні відносини можуть торкатися як окремих питань, так і комплексу проблем (територія, статус, біженці). Вони можуть втілюватися у різних діях, починаючи від ворожої пропаганди, санкцій і завершуючи розривом дипломатичних відносин, мати протиріччя інтересів та протиріччя, що мають ціннісні характеристики. Базовими для розгляду таких конфліктів залишаються внутрішньо-державний і міждержавний рівні, але все більшого значення набуває і наддержавний. Для низки конфліктів великого значення набувають фактори макрорегіонального або глобального рівня (як урядових, так і неурядових впливів) [26].

На жаль, в етнічних конфліктах часто одним з основних методів впливу на опонента стає тероризм. Етнічні чистки, біженці також є наслідками таких конфліктів. Конфлікти з перевагою етнічної або конфесійної складової особливо складно вирішити, але під впливом внутрішніх трансформацій і змін зовнішнього середовища вони можуть просуватися до деескалації шляхом укладання проміжних угод, пом'якшення позицій сторін.

Підходи до класифікації етноконфесійних конфліктів залежать від вибору критерію типології, відповідно яким виділяють такі їхні види:

- I. За територією проживання: 1) міждержавні; 2) регіональні; 3) між центром і регіоном; 4) місцеві;
- II. За мотивами виникнення: 1) територіальні; 2) економічні; 3) політичні; 4) історичні; 5) ціннісні; 6) конфесійні; 7) соціально-побутові;
- III. За сферами прояву: 1) соціально-економічні; 2) культурно-мовні; 3) територіально-статусні; 4) сепаратистські;
- IV. За методами: 1) насильницькі; 2) ненасильницькі;
- V. За обсягом використання військової сили: 1) мирні; 2) з мінімальним (одноактним) використанням військової сили; 3) військові;
- VI. За розгортанням по вертикалі: 1) між центром та адміністративною одиницею; 2) між регіональними та місцевими органами;
- VII. За розгортанням по горизонталі: 1) між групами корінних і некорінних етносів (національностей); 2) мікро конфлікти на особистісному рівні [27].

III. Як свідчить досвід ХХ ст., розпад імперій та виникнення низки дрібних держав під сильним тиском національно-визвольних рухів активізує механізм нових націоналістичних рухів. У кожній з новостворених держав, де наявні національні меншини, зростає прагнення до набуття державності. Принцип націоналізму, який вимагає, щоб етнічні та політичні кордони співпадали, призводить до заниження або заперечення моральних стандартів, коли прийнятними для суспільства можуть стати етнічні чистки, геноцид тощо.

Націоналізм як поняття має нейтральне забарвлення. Вперше цей термін запропонував Йоганн Готфрід Гердер наприкінці 1770-х років. Націоналізм виникає як реакція етносу на впливи зовнішнього оточення

(економічні, соціальні, політичні, іноетнічні). Він орієнтований на розбудову нації, збереження території, єдність способу життя і цінностей, релігії і мови, менталітету. Разом з тим, радикальні прояви націоналізму з використання агресії й тоталітарних методів, расової дискримінації (як у німецькому нацизмі) чи етатизму (як в італійському фашизмі) можуть набувати руйнівного характеру, призводити до насильства і страждань. Радикальний націоналізм у більшості країн світу, як і в Україні, визнається небезпечним явищем, а його розпалювання карається законом.

Етноконфесійні конфлікти можуть бути приводом до розвитку *сепаратизму* – прагнення спільнот, груп населення чи організацій до відособлення, що ставить за кінцеву мету надання частині країни права автономії чи повного відокремлення (*сецесії*) зі створенням нової держави.

Підґрунтям сепаратизму можна вважати:

- 1) гетерогенність складу (етнічного, релігійного, соціального) населення країни;
- 2) нерівномірність розвитку (соціального, економічного, культурного, мовного) окремих регіонів, що породжує сподівання тих чи інших спільнот на самозбереження та покращення умов існування, або, навпаки, прагнення монополізувати привілейоване положення, щоб не поділяти його з іншими;
- 3) помилки, прорахунки, зловживання центральної влади, які впливають на погіршення становища окремих етнічних або конфесійних спільнот;
- 4) вплив певних держав і міжнародних терористичних організацій з метою підпорядкування та експлуатації ресурсів і населення відокремлених регіонів;
- 5) взаємні територіальні претензії етносів, що можуть бути пов'язаними з нечіткістю чи відсутністю кордонів, з проведенням нової демаркації між етносами, з поверненням на батьківщину депортованого етносу, з насильницьким включенням території етносу до складу сусідньої держави, з розчленуванням етносу між різними державами.

Основними видами сепаратизму є: релігійний сепаратизм; етнічний сепаратизм; політичний (регіональний) сепаратизм; расовий сепаратизм.

Існуюча натепер невизначеність сепаратизму у Статуті ООН призводить до неоднозначності наслідків, коли громадські рухи, що прагнуть відділення, посиляються на одні статті Статуту, а унітаристи (прихильники існування єдиної держави) – на інші.

На думку фахівців, сьогодні на планеті можна виділити понад 50 великих вогнищ сепаратизму, які охоплюють приблизно 8,5% площі суходолу і щонайменше 4% населення світу [26]. ***Вогнища сепаратизму мають регіональну специфіку***, виявляючи певну схожість основних рис внаслідок низки причин (географічна близькість, етнокультурна спільність, єдиний цивілізаційний фундамент (християнський, ісламський, буддистський), схожість особливостей історичного розвитку, подібність чинників розвитку сепаратизму, рівень політичної стабільності тощо). На теперішній час у світі виділяють такі ***регіональні різновиди сепаратизму:***

Західноєвропейський різновид сепаратизму, до якого належать вогнища конфліктів в Північній Ірландії, Країні Басків, Каталонії, Бельгії, на Корсиці та ін. Цей різновид характеризується провідною роллю етноконфесійних і

соціально-економічного чинників, перевагою високої суспільної мобілізації населення, які разом з тим, не виходять за межі цивілізованої політичної боротьби (за винятком Північної Ірландії, Корсики і Країни Басків). Як правило, основними цілями західноєвропейських національних і регіональних рухів (в тому числі в Шотландії та Уельсі, Галісії, Північній Італії, Сицилії) є досягнення максимальної національно-культурної, економічної і політичної автономії в межах існуючих державних кордонів, а не намагання негайного створення незалежної держави. Основна частина населення осередків західноєвропейського сепаратизму, як правило, тверезо, без ейфорії, сприймає розпливчасті перспективи самостійного існування. Прагматична оцінка труднощів переходу до власної державності частіше превалює над емоціями. Усвідомлення своєї малої батьківщини як частини єдиної Європи виробило у західних європейців множинну самоідентифікацію (*наприклад, багато жителів Барселони, згідно з проведеними опитуваннями громадської думки, вважають себе водночас каталонцями, іспанцями і європейцями*).

Східноєвропейський різновид сепаратизму охоплює простори Центрально-Східної Європи, Європейської частини Росії, Кавказу, Косово, Чечню, Татарстан та ін. Тут існує ціла низка невизнаних держав: Абхазія, Нагорний Карабах, Південна Осетія, Придністров'я, Косово, Республіка Сербська в Боснії, Трансільванія, Турецька республіка Північного Кіпру. Ці територіально-політичні утворення, маючи збройні формування, впевнено контролюють свою територію. В їхніх межах діють самопроголошені конституції, існують органи виконавчої і судової влади, проводяться парламентські й президентські вибори. На відміну від Західної Європи східноєвропейські націоналісти віддають перевагу вимогам політичного характеру, хоча економічний розвиток більшості цих країн знаходиться на низькому рівні. У Східній Європі рівень толерантності щодо етнічних і конфесійних меншин набагато нижчий, ніж в Західній, а розвиток культури меншин деякими верствами панівного етносу сприймається як виклик домінуючій нації, що призводить до виникнення внутрішніх конфліктів.

16 березня 2014 р. в окупованій автономній республіці Крим був проведений так званий «референдум» про від'єднання від України, а 18 березня Крим з ініціативи президента країни-спонсора тероризму був включений до Російської Федерації з порушенням прав жителів півострова та українців у незаконний спосіб – силового захоплення територій, військового перевороту і захоплення ради півострова, силового тиску на парламент з блокуванням думки представників Меджлісу кримськотатарського народу.

Азіатський різновид сепаратизму поширений в Східній, Південно-Східній, Південній Азії (Кашмір, Джамму, Пенджаб, північ Шрі Ланки (Таміл-Ілам), Читтагонг в Бангладеш, Тибет і Синьцзян, Бугенвіль). Конфлікти сягають своїм корінням у доколоніальне минуле, але відродилися після отримання країнами державної незалежності (1940–1950-ті рр.). Перед більшістю держав регіону стоять важкі економічні проблеми. У країнах з найменшими доходами (Індія, Шрі Ланка, М'янма) ризик сепаратизму для національних

окраїн максимальний. В економічно більш розвинених Малайзії та Філіппінах осередки сепаратизму повільно, але все ж таки загасають.

Африканський різновид сепаратизму (Південний Судан, Оромоленд в Ефіопії, Північне Сомалі, Кабінда в Анголі, Коморські острови, Квазу-Наталь в ПАР, Мвалі) близький до азіатського. Відмінності визначаються більш пізніми термінами отримання країнами регіону державної незалежності (переважно у 1960-ті рр.) і відповідно – в пізнішій актуалізації вогнищ конфліктів. В Африці сформованість сепаратистських рухів менша, ніж в Азії, що позначається й на їхній активності. Цей факт пояснюється тим, що більшість африканських етносів досі перебуває на племінній стадії з її звичайною міжплеменною ворожнечею, що перешкоджає створенню великих етнічних угруповань, які могли б висунути вимоги виокремлення. Головна небезпека – дуже строкатий етнічний склад більшості країн континенту, наприклад в Нігерії й Демократичній Республіці Конго налічується близько 200 етносів, в Танзанії – понад 120. Колоніальна карта Африки створювалася свого часу без врахування етнічної, економічної та культурної спільності її районів, межі зазвичай мають випадковий характер.

Американський різновид сепаратизму представлений міжетнічними конфліктами в канадському Квебеку, мексиканському Чьяпасе, а також в Гренландії, на острові Невіс, що входить до складу Федерації Сент-Кітс і Невіс. Цей різновид сепаратизму має всього 4 більш-менш виражені вогнища, що пояснюється: 1) переселенським характером держав Нового Світу, який призвів до того, що у найбільших народів Америки відсутні свої національно-історичні осередки в межах континенту, а тому апелювати до територіальної реабілітації можуть тільки корінні народи – індіанці або ескімоси, які через свою малу чисельність і високий ступінь асиміляції зрідка наважуються на боротьбу за свої права; 2) наявність лише однієї основної етнічної групи переселенців в межах кожної з колонізованих території призвело до практичної моноетнічності більшості країн регіону. Вивозилися з Африки негри-раби, які в силу свого низького соціального статусу не могли скласти конкуренції європейцям (іспанцям, португальцям, британцям, французам). Єдиною країною, колонізованою двома рівноправними націями, була Канада. Результат – кілька століть боротьби за домінування між англота франкомовними спільнотами, що породило на сьогоднішній день деякі прояви сепаратизму в Канаді (провінція Квебек). У Південній Америці сепаратизм знаходиться ще на початковій стадії. Його носіями можуть стати індіанці Перу, Колумбії, Болівії. Але поки що головна проблема цих країн – нелегальний наркобізнес. Саме він може дати поштовх і до сепаратизму.

Ісламський різновид сепаратизму або близькосхідний (Курдистан, пакистанська провінція Белуджистан, Південний Ємен та ін.) панує в ісламських країнах Близького і Середнього Сходу, Північної Африки, Центральної та Південної Азії. Для нього характерна приналежність будь-яких протиборчих груп ісламському релігійно-культурному фундаменту, який, незважаючи на значні внутрішні відмінності, в глобальному вимірі є досить цілісною системою. На території ісламської цивілізації панують

більш-менш схожі традиційно-культурні установки, значна роль релігії і релігійного права – шаріату, тут немає такого великого розмаїття етносів, як в Тропічній Африці або Індостані. При цьому вирішальне значення має етнічна самосвідомість меншин, яких притискали у національних державах свої ж одновірці. Разом з тим, слід визнати, що в країнах ісламського поясу низка внутрішніх і міждержавних конфліктів обумовлені не тільки етнічними, а й релігійними розбіжностями. Прикладами цього є конфлікти між шиїтами і сунітами в Іраку, між пуштунами і хазарейцями в Афганістані, між ісмаїлітами Гірського Бадахшана та рівнинними таджикам.

З етнічними та конфесійними конфліктами тісно пов'язана проблема трайбалізму. **Трайбалізм чи трибалізм** (від англ. *tribe* – плем'я) – форма **родоплемінної організації спільноти, яка базується на родоплемінних зв'язках**. Це явище, що є наслідком міжплеменної ворожнечі, чвар, вкрай ворожого ставлення однієї етнічної групи до іншої, етношовіністичної політики. Воно визначає пріоритет племенного підходу до життєдіяльності, коли цінність «трайбу» однозначно перевищує цінність етносу і нації, коли члени «трайбу» вважають, що представники іншого наперед помиляються. Трайбалізм є загрозою відкритості сучасного суспільства. Науковці вважають його далеким пращуром таких форм дискримінації, як **сексизм** (дискримінація людей через їхню стать або гендер) і **расизм** (ідеологія, що стверджує вищість одних рас чи етносів над іншими).

Трайбалізм здатний провокувати спалахи насильства та криваві конфлікти. Його каталізаторами можуть бути такі чинники:

- узурпація влади в руках верхівки будь-якого одного племені або союзу племен;
- боротьба за природні ресурси (прісну воду, земельні угіддя, пасовища тощо);
- прагнення відокремитися, отримати суверенітет.

Поживним ґрунтом трайбалізму є відірваність від центрів культурного життя, малограмотність, некомпетентність. Сучасний трайбалізм має широку географію, але найбільшого процвітання досягає в Африці, де в країнах на південь від Сахари все ще зберігаються архаїчні інститути та організації з родоплемінним устроєм (Бурунді, Чад, Руанда Нігерія, Ефіопія, Малі, Буркіна-Фасо тощо).

На теперішній час людство ще не винайшло єдиного механізму подолання проблем етнічних і конфесійних конфліктів, сепаратизму та трайбалізму. Попередження розпалювання цих негативних явищ лежить в площині кардинальних соціально-економічних перетворень: зменшенні прірви між багатими та бідними країнами, між бідними та багатими верствами населення в середині самих країн, підвищенні рівня якості життя населення, загальної культури та духовності людини.

Поширеним механізмом попередження етнополітичних конфліктів є **принцип делегування повноважень** від центру до суб'єктів федерації, але, нажаль, він може трансформуватися у спробу окремої групи монополізувати владу. Інший метод – **квотування** чи резервування державних посад на етнічній і конфесійній основі. Але цей підхід також не гарантує в повній мірі відсутність невдоволених представників етносів і конфесій та стабільність

суспільства. Перспективною, на думку науковців, є **підтримка альтернативних ідентичностей**, коли, наприклад, створення федерації здійснюється не на етнічній, а на територіальній основі з підсиленням виховання почуття патріотизму, відчуття спільної мети та долі, боротьби з проявами **шовінізму** (пропагування переваги одного етносу (народу, нації) над іншими) та **ксенофобії** (несприйняття спільнотою чужої культури, мови, поведінки, дискримінації за національно-культурними ознаками).

На погашення етнічних і конфесійних конфліктів, протистоянь сепаратистських рухів і трайбалізму спрямована діяльність Ради Безпеки ООН, ОБСЕ (*Organization for Security and Cooperation in Europe* (Організації з безпеки і співробітництва в Європі)), завдяки яким здійснюються заходи миротворчості та гуманітарна інтервенція.

Миротворчість – широкий спектр дій, що спрямовані на досягнення згоди між сторонами конфлікту за допомогою мирних засобів, які передбачені у розділі VI статуту ООН [28]. Спонування сторін до припинення насилля досягається різними формами миротворчості, що передбачають введення спеціальних контингентів ООН з відповідними мандатами, активізацію превентивної дипломатії, створення демілітаризованих зон тощо. Миротворчість є складовою процесу політичного врегулювання і забезпечує імплементацію політичних заходів і домовленостей. Незважаючи на суперечливу оцінку тенденцій розвитку миротворчої діяльності ООН в наш час, переважна більшість країн-членів ООН загалом підтримують розширення миротворчої діяльності та мають надію, що спільні зусилля допоможуть деталізувати міжнародно-правову базу цієї діяльності, віднайти консенсус щодо її базових принципів і таких рішень, які стануть новим імпульсом для проведення ефективних операцій із підтримання миру та недопущення ескалації конфліктів.

З метою попередження зростання загрози етнічних чисток чи геноциду під час етноконфесійних конфліктів може застосовуватися **гуманітарна інтервенція**. Це поняття відносно нове і було вперше запропоноване Генеральним секретарем ООН Кофі Аннаном і затверджено на засіданні Генеральної Асамблеї ООН у 1999 р. **Гуманітарна інтервенція** – це санкціоноване Резолюцією Ради Безпеки ООН введення збройних сил однією державою або коаліцією держав на територію тієї держави, яка здійснює масштабне насилля, вчиняє масові порушення прав людини, жорстокі придушення повстанських рухів тощо. Гуманітарна інтервенція здійснюється без згоди на це законного уряду держави, яка припускає порушення. За її проведення принцип невтручання у внутрішні справи держави (Статут ООН р.7 ст. 2) поступається місцем принципу міжнародного захисту населення. Міжнародно-правовими критеріями припустимості гуманітарної інтервенції є: 1) здійснення виключно у межах Статуту ООН; 2) проведення тільки у разі санкціонування Резолюцією РБ ООН; 3) неминучість чи наявність масових порушень прав людини; 4) вичерпаність всіх можливих мирних засобів вирішення; 5) застосування сили лише з метою припинення грубих і масових порушень прав людини та неприпустимість її використання в будь-яких інтересах держав(и), що здійснює гуманітарну інтервенцію; 6) неприпустимість застосування сили з метою зміни політичного чи

соціально-економічного ладу держави, повалення уряду; 7) обмеженість у часі застосування сили та негайне припинення силового впливу і виведення військ з іноземної території відразу після досягнення мети гуманітарної інтервенції. Гуманітарна інтервенція здійснювалася на території таких держав, як Сомалі, Ірак, Боснія та Герцеговина, Руанда, Гаїті тощо. На теперішній час зберігається дихотомія думок щодо гуманітарної інтервенції, актуальним залишається питання закріплення у міжнародних актах правопорядку механізмів її реалізації та системи контролю як базових передумов забезпечення легітимності її застосування, недопущення використання доктрини для досягнення окремими державами своїх геополітичних інтересів.

До основних принципів гармонізації взаємовідносин етносів і конфесій належать:

- принцип самовизначення;
  - вирівнювання нерівностей соціально-економічного розвитку та підтримка етносів багатонаціональних держав;
  - пріоритет загальнолюдських інтересів і цінностей;
  - визнання власного внутрішнього статусу без втручань зовні, територіальна цілісність;
  - боротьба проти всіх форм неприязні, дискримінації, ксенофобії;
- тощо.

IV. Епоха глобалізації фактично перекреслила мрії про рівність епохи Просвітництва і модерну. ***Нерівність стала маркером соціальних взаємодій на мікро- і макро рівнях, у мікро- і мега розмірностях.*** Глобальний мегатренд зростання соціальної нерівності – своєрідний парадокс, зафіксований багатьма фахівцями сучасності, який розгортається всупереч довготривалій боротьбі з ним урядів, глобальних і регіональних організацій, соціальних груп.

Нерівність може тлумачитися як відносна оцінка, яка розглядається з точки зору соціального та економічного аспектів розвитку суспільства, що пов'язана з розподілом багатства, майна, власності, капіталу, доходу, економічної влади, соціальних послуг, засобів виробництва, соціального статусу, привілеїв, можливостей виробу людини, освіти тощо. Вона відбиває багатоаспектну стратифікацію суспільства і сприймається як головна його властивість. ***Нерівність – комплексний феномен***, у структурі якого наявні декілька складових, а саме: 1) ***об'єктивна складова*** як результат нерівномірного розподілу ресурсів (благ) і нагород в суспільстві та кумулятивного ефекту такого розподілу для життєвої спроможності індивідів; 2) ***суб'єктивна чи оціночна складова*** як результат сприйняття людьми відмінностей, їхніх смислових інтерпретацій, домінуючих цінностей, в яких особливе значення відіграють моральні цінності, інтерпретації справедливості та оцінки соціальної диференціації в суб'єктивних параметрах справедливості, що спрямовують вибір індивідами способів дії або бездіяльності, провокують позитивні чи негативні емоції, задоволеність чи незадоволеність життям; 3) ***діяльнісна складова*** як результат соціальної активності та вибору людей за умов доступних інституційних можливостей [29, 30].

Імовірно історія людства не знає суспільства без нерівності, але попервах вона була незначною, тому стратифікації у простих суспільствах майже не існувало. Ускладнення організації суспільства посилює нерівність і поділило людей спочатку на рабів і рабовласників, потім на касты, верстви, класи тощо. Ступінь нерівності та її суспільне сприйняття значною мірою віддзеркалює цивілізаційні орієнтири. Глобальна нерівність у сучасному світі формується під впливом двох протилежних тенденцій, таких як: 1) конвергенція – згладжування нерівності (наприклад, за рахунок зближення рівня доходу у світі внаслідок поступового наближення доходів середнього класу в деяких країнах (Китай, Індія) до стагнуючих доходів середнього класу розвинених країн); 2) зростання нерівності за рахунок розшарування всередині країн світу (національне розшарування). Фахівці стверджують, що чим вище нерівність у країні, тим нижчі темпи її розвитку. Таким чином, якщо нерівність стає перешкодою подальшого розвитку провідних економік світу, то для бідних слаборозвинених країн її наслідки руйнівні. Країни з високим рівнем нерівності стають джерелом постійної глобальної загрози та нестабільності для всього світу.

Різностороннім дослідженням проблеми нерівності присвячені праці багатьох вчених (Платон [31], Аристотель [32], Ж. Руссо, Т. Гоббс [33], Т. Пікетті [34], Б. Міланович [35], М. Перрі [36], Дж. Стиглер [37], Дж. Стігліц [38], О. Дункан [39], Д. Трейман [40], М. Вебер [41], П. Сорокін [42], С. Волтерс [43], Е. Лібанова [44, 45], О. Серєда [46], В. Опалько [29], М. Шуба [33] та інших). Погляди провідних вчених на сутність та чинники формування нерівності відображені в основних теоріях (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Еволюція поглядів на нерівність

Теорія	Прихильники	Сутність
Теорія однолінійної культурної еволюції	Е. Тайлор, Х. Морган	Суспільства прогресують лінійно, від найнижчого рівня дикості через варварство до цивілізації. Визначальними рисами цивілізації є соціальна ієрархія та нерівність. З цих позицій, культуру європейців відзначає більша влада та більша цінність, що дозволяє їй мати військову владу над землями, які раніше не були її власністю
Теорія функціоналізму	Е. Дюркгейм, К. Девіс, У. Мур, Р. Браун	Заохочення найкращих. У всіх суспільствах одні види діяльності вважаються більш важливими, ніж інші. Люди талановиті різною мірою, що виявляється та посилюється при навчанні. У процвітаючому суспільстві найталановитіші повинні виконувати найбільш важливі функції, відповідно, для залучення кращих і більш обдарованих, суспільство повинно сприяти соціальній винагороді їхніх досягнень. Нерівність є відображенням різних рівнів користі людей для групи
Теорія структурного-функціоналізму	Т. Парсонс, Р. Мертон	Загальна схема нерівності має наступну структуру: нерівність = праця + талант + наполегливість = високі доходи + авторитет = справедлива та стійка суспільна структура, на якій тримається порядок

Продовження табл. 5.3

Теорія	Прихильники	Сутність
Теорія конфліктів	К. Маркс, Р. Мікельс, Р. Дарендорф	Нерівність є результатом такого становища, коли люди, під чийм контролем знаходяться суспільні цінності (головним чином, багатство та влада), мають можливість отримувати для себе вигоди, експлуатуючи нижчі класи
Теорія «багатство-престиж-влада»	М. Вебер	Нерівність проявляється у трьох вимірах: економічному, статусному та владному. Ці ресурси є дефіцитними за своєю природою і їх неможливо поділити порівну. В будь-якому суспільстві люди нерівні як за кожним окремим ресурсом, так і за їхньою сумою
Репутаційна теорія	У. Уорнер (Ворнер), І. Гофман	Ґрунтується на визначенні класової приналежності людей на основі оцінки їх статусу іншими членами спільноти, тобто їх репутації. Нерівність тлумачиться як функціонально необхідна для збереження суспільства, частини якого розглядаються як об'єднані та взаємозалежні в системі, що знаходиться в рівновазі
Теорія Треймана	Д. Трейман	Теорії поєднуються елементи кількох концепцій. Сутність її загальних тверджень: основні потреби людей (в їжі, одязі та притулку) однакові у всіх суспільствах, життя в яких потребує необхідних знарядь праці тощо, відповідно, проблеми, пов'язані з виробництвом цих речей, аналогічні. У результаті існує приблизно однаковий розподіл праці. В умовах розподілу праці певні люди мають більший доступ до матеріальних ресурсів і контролюють їхнє використання, ніж інші, і, відповідно, мають більш високий заробіток, володіють більшою власністю, тобто складаються різні ступені влади. Хто має владу – має привілеї. Оскільки влада і привілеї цінуються всюди, то і пов'язані з ними професії вважаються престижними. Таким чином рангові характеристики професій (нерівність) закладені у розподілі праці, ступені власності, привілеях, престижності

Головними передумовами виникнення нерівності вважають:

- 1) обмеженість ресурсів суспільства (підтримуючої ємності середовища);
- 2) нерівність здібностей та можливостей.

Французький соціолог Еміль Дюркгейм вважав, що **головними причинами** соціальної нерівності є: 1) необхідність заохочувати кращих, тобто тих хто приносить найбільшу користь суспільству; 2) різний рівень особистісних якостей і талантів у людей (біопсихічні відмінності людей за П. Сорокіним [42]. Німецький соціолог, філософ Макс Вебер визначав такі головні причини нерівності: 1) влада; 2) багатство; 3) престиж [41]. Основні причини формування нерівності (економічні, соціальні) дозволяють науковцям і практикам застосовувати для її оцінки різні показники, найпоширеніші з яких наведені в таблиці 5.4.

Таблиця 5.4

Причини нерівності та критерії її оцінки [29]

Автори	Причини	Критерії оцінки
Соціальні		
Е. Дюркгейм, О. Данкан, Д. Трейман, О. Ощепков	Престиж професії, оплата праці	Міжнародний соціально-економічний індекс професійного статусу
Я. Тінберген, Ж. Кондорсе	Різниця в отриманій освіті, різні здібності людей	Рівень освіти, кількість років навчання, ІРЛК (індекс розвитку людського капіталу)
М. Вебер, К. Маркс, П. Сорокін	Розподіл суспільства на класи, страти; соціальний статус	Рівень середнього класу, рівень бідності
С. Данканич, Р. Мертон, міжнародна організація «Оксфам»	Нерівномірний розподіл соціальних благ і можливостей, збільшення різниці між мінімальним і максимальним рівнями оплати праці	Розмір мінімальної заробітної плати, система соціальних стандартів, розмір споживчого кошику
П. Сорокін, Т. Пікетті	Біопсихічні відмінності людей; природні ресурси, особливості розвитку	Рівень життя, індекс управління природними ресурсами, індекс щастя (комплексний показник, який включає ВВП на душу населення, рівень соціальної підтримки, очікувану тривалість життя, свободу громадян приймати життєво важливі рішення, доброчинність та відношення до корупції)
Економічні		
М. Перрі, Т. Пікетті, Б. Міланович, С. Данканич	Розрив у рівнях доходів, нерівномірний розподіл і перерозподіл ресурсів, доходів, багатства	ВВП на душу населення, доходи домогосподарств, крива Лоренца (відповідність між чисельністю населення та обсягом одержуваного сумарного доходу), індекс Джині (характеризує відхилення фактичного розподілу доходів домогосподарств у певній країні від абсолютної рівності та коливається від 0 до 1), індекс Пальма (розраховується як співвідношення частки найбагатших 10% населення у валовому національному доході (ВНД) до частки найбідніших 40%)
П. Зігель, Дж. Тріз, Дж. Голдторп, К. Хоуп, М. Перрі, О. Ощепков	Різниця, співвідношення у заробітній платі	Розмір заробітної плати, індекс Кейтца (співвідношення мінімальної і номінальної середньої зарплати на одного працівника)
М. Вебер, міжнародна організація «Оксфам»	Матеріальне багатство, майновий статус, володіння капіталом, багатством	Співвідношення 1% багатих до 1% найбідніших, децильний показник (співвідношення доходів 10% найбагатшого населення до доходів 10% найбіднішого), дані про спадщину та багатство
Л. Кац, К. Мерфі	Технологічний прогрес	Відсоток впровадження інновацій
Р. Мертон, С. Данканич	Неефективність інституційної структури	Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) (інтегральний показник, що охоплює рівень життя, грамотності, освіченості і довголіття населення за країнами світу)

Багатоаспектність нерівності ускладнює її типологію (класифікацію). Американський соціолог і культуролог Питирим Сорокін виділяв такі форми соціальної нерівності: біосоціальна, етнічна, національна, гендерна [42]. Українська вчена, академік НАН України Елла Лібанова виокремлює економічну, соціальну, політичну та етнокультурну нерівності [44, 45]. З позиції розв'язання проблем розвитку людини більшість вчених вважають доцільним виділяти такі *форми нерівності* [30, 47]:

- класова нерівність (диференціація на класи, верстви і групи залежно від соціального статусу, рівня доходу, освіти тощо);
- політична нерівність (відсутність рівної можливості впливу на прийняття політичних рішень на рівні безпосередніх учасників політичного процесу);
- економічна нерівність (різний рівень матеріального забезпечення, доходів і їх суспільного розподілу, можливостей задоволення потреб);
- екологічна нерівність (нерівність у доступі до ресурсів, якісного середовища існування, відсутність гарантій захисту від загроз забруднення, екологічних криз, катастроф тощо);
- гендерна (нерівність у гарантуванні і реалізації основних прав і свобод людини залежно від статі);
- вікова нерівність (нерівність у гарантуванні і реалізації основних прав і свобод людини залежно від віку);
- освітня нерівність (посилення соціальних функцій інституту освіти, відсутність рівного доступу до освіти через її комерціалізацію);
- нерівність безпеки здоров'я (медична нерівність [30]) (відсутність захищеності від ризиків захворюваності, нерівність у доступі до ефективного медичного обслуговування тощо);
- етнічна нерівність (нерівність у доступі до благ, влади, мови тощо);
- релігійна нерівність;
- культурна нерівність (нерівність захисту культурного розвитку від деструктивних тенденцій (на думку О. Куценко, у широкому сенсі ця нерівність є узагальнюючою оболонкою для всіх нових соціальних нерівностей));
- інформаційна нерівність (заангажованість ЗМІ, відсутність об'єктивних каналів передачі інформації, нерівність доступу до інформації, інформаційних статусів (наявність чи відсутність доступу до засобів інформаційного впливу), супротиву інформаційним маніпуляціям тощо);
- цифрова нерівність (диференціація за цифровою компетентністю, вмінь та можливостей користуватися всім діапазоном можливостей цифрових технологій і пристроїв, що позбавляє людину низки комунікативних та інформаційних перспектив);
- дозвіллева нерівність (нерівність доступу до реакцій, розваг, творчості (самоконструювання, хобі, культурних ресурсів), *time-gap* – нерівність, похідна від структури зайнятості та особистісних особливостей (фізіологічних, психологічних), пов'язана також з нерівністю освітньою в частині наявності / відсутності часу на перенавчання, що вкупі з економічним чинником обумовлює специфічну структуру післядипломної освіти [48]);

- нерівність минулого чи історична нерівність у розумінні Г. Маркузе, М. Фуко, П. Бурдьє (нерівність втілена в наявності чи відсутності доступу до формування та регламентації історичної пам'яті й особливо актуальна для меншин (як етнорелігійних за своєю природою, так і ідеологічних), відносинах між різними когортами (віковими) (наприклад, між тими, хто застав 1990-і у зрілому віці, у юнацтві і не застали зовсім).

Для оцінки нерівності застосовуються різні кількісні, якісні та інтегральні показники (індекси, коефіцієнти) (див. табл. 5.4). Зростання нерівності спряжено зі специфікою диференціації доходів (рис. Д. 5.2 [30]), бідністю, макроекономічною нестабільністю, тінізацією економіки, поширенням корупції, спекулятивного збагачення (зростання доходу від капіталу, а не від продуктивної праці), тотальної недовіри до влади. Майже у всіх країнах світу в останні 30 років спостерігається суттєве зростання рівня нерівності. Так, верхні 10% суспільства присвоюють собі 37% національного багатства в Європі, 41% - у Китаї, 46% - у Росії, 55% - у Бразилії, 61% - на Близькому сході. Навіть у такій соціально орієнтованій країні, як Німеччина, рівень нерівності повернувся до періоду Першої світової війни і натеper верхні 10% суспільства мають 40% національного багатства, а нижні 50% - лише 17%, як і 100 років тому. Очевидним є зростання нерівності в США, де 1% суспільства належить близько 40% національного багатства (у 1980 р. цей показник становив 22%). Згідно з дослідженням німецького Фонду Бертельсмана, найменший рівень соціальної нерівності властивий північним країнам ЄС (Данія, Швеція, Фінляндія), а найвищий – Румунії та Греції [47]. Дослідження консалтингової компанії Henley & Partners свідчать, що за останні 10 років кількість центимільонерів (людей, капітал яких оцінюють у понад 100 млн. доларів) зростає і становить 28 тисяч 420 осіб. Суттєвий приріст зафіксований у 2023 р. Якщо порівнювати з показником у 2022 р., то у світі центимільонерів стало більше на 12%. Очікується зріст цього показника у наступні 10 років на 38% глобально до 39 000 осіб. Третина центимільонерів світу проживає у 50 ключових містах, причому 9 730 (38%) мешкають в США (775 осіб у Нью Йорку, 692 особи – у затоці Сан Франциско, 504 особи – в Лос-Анджелесі, 286 – у Чикаго). У Лондоні проживає 388 центимільонерів (1,4% загальної кількості), у Пекіні – 365, у Шанхаї – 332, у Сінгапурі – 330, у Гонконзі – 305, у Парижі і у Франції загалом – 280 осіб [49]. Разом з тим, згідно з прогнозами експертів, показник бідності серед населення, що працює, зростатиме. Бідністю у Світовому банку вважають ситуацію, за якої населення проживає менше ніж на 5,5 доларів на особу на день. У 2023 р. кількість працівників, які живуть в умовах крайньої бідності (заробляють менше 2,15 доларів на особу на день за паритетом купівельної спроможності) збільшилася на 1 млн. осіб. Кількість працівників, які живуть в умовах помірної бідності (заробіток менше 3,65 доларів на особу на день) збільшилася на 8,4 млн. осіб [50]. Розрив між бідними і багатими громадянами різних країн світу демонструє рисунок Д. 5.3 [51]. Як свідчить зображення, найбільший розрив між багатими і бідними мають ПАР (62,73%), Намібія (59,17%), Замбія (58,09%), Лесото (54,43%), Мозамбік (53,87%). Динаміку рівня бідності в Україні відображує інфографіка створена за даними Світового банку (рис. Д. 5.4) [52].

Нерівномірність соціально-економічного розвитку країн світу безпосередньо впливає на якість життя населення. **Якість життя населення** – складне багатокомпонентне явище, що залежить як від об’єктивних факторів (можливість задоволення людських потреб та інтересів за наявності певних соціально-економічних умов), так і від суб’єктивних факторів (соціально-психологічних, соціокультурних тощо). Одним з найвідоміших показників якості життя населення є індекс людського розвитку, який був розроблений у 1990 р. групою економістів на чолі з пакистанським науковцем Махбубом-уль-Хаком і використовується ООН із внесенням певних коригувань з 1993 р. Індекс людського розвитку (*Human Development Index, HDI*) – це усереднений інтегральний показник, що розраховується щорічно для міждержавного порівняння та оцінки досягнень в основних сферах людського розвитку (доходи населення (ВНД на душу населення за паритетом купівельної спроможності в доларах США), очікувана тривалість життя, рівень грамотності населення (середня кількість років, витрачених на навчання та очікувана тривалість навчання, соціально-економічна нерівність, гендерна нерівність, багатомірна бідність). Залежно від значення ІЛР країни класифікують за рівнем розвитку таким чином: 1) країни з дуже високим рівнем розвитку (42 країни); 2) країни з високим рівнем розвитку (43 країни); 3) країни із середнім рівнем розвитку (42 країни); 4) країни із низьким рівнем розвитку (42 країни); 5) країни, що розвиваються (табл. 5.5, табл. Д. 5.6) [53].

Таблиця 5.5

Індекс людського розвитку (за групами країн), 2022 р. [53]

Групи країн за рівнем людського розвитку	Індекс людського розвитку	ІЛР з урахуванням нерівності (ІЛРН)		Індекс гендерного розвитку	Індекс гендерної нерівності	Індекс багатомірної бідності			ІЛР з урахуванням планетарного навантаження	
		знач.	Загальні втрати, %			знач.	Числ., %	ІД, %	знач.	Різниця з ІЛР, %
Країни з дуже високим рівнем ІЛР	0,902	0,807	10,5	0,988	0,150	0,002	0,5	35,9	0,779	13,6
Країни з високим рівнем ІЛР	0,764	0,628	17,8	0,962	0,339	0,016	3,8	40,7	0,691	9,6
Країни з середнім рівнем ІЛР	0,640	0,447	30,2	0,870	0,476	0,091	20,5	44,1	0,622	2,8
Країни з низьким рівнем ІЛР	0,517	0,341	34,0	0,868	0,579	0,274	51,6	53,2	0,509	1,5
Країни, що розвиваються	0,694	0,524	24,5	0,929	0,485	0,088	18,2	48,5	0,652	6,1
Світ у цілому	0,739	0,576	22,1	0,951	0,462	0,088	18,2	48,5	0,685	7,3

Примітки: знач. – значення, числ. – чисельність, ІД – індекс депривації (позбавлення доступу до важливих ресурсів, обмеження прав, привілеїв); ІЛР – індекс людського розвитку, що вимірює середню величину досягнень у трьох основних вимірах людського розвитку (достойний рівень життя, здоров’я та довголіття, знання); Індекс гендерного розвитку (ІГР) – співвідношення жіночих і чоловічих значень ІЛР; Індекс гендерної нерівності (ІГН) – показник, що вимірює нерівність досягнень між жінками та чоловіками за трьома вимірами (репродуктивне здоров’я, розширення прав, можливості на ринку праці); Методики розрахунку індексів наведені за посиланням https://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2023_technical_notes.pdf. [53].

Відповідно до Звіту Програми розвитку ООН (*United Nations Development Programme, UNDP*) за 2023-2024 рр. індекс людського розвитку України дорівнює 0,734, що дозволяє відносити її до країн з високим рівнем людського розвитку. Україна посідає 100 місце у загальному рейтингу зі 193 країн і територій [53]. Проте показник ІЛР опустився до найнижчого з 2004 р. рівня. За індексом гендерної нерівності (ІГН) Україна отримала 0,188, що ставить її на 48 місце зі 166 країн світу. В Україні значення ІЛР для жінок становить 0,741 на відміну від 0,726 для чоловіків, унаслідок чого індекс гендерного розвитку (ІГР) дорівнює 1,021 (ІЛР для жінок поділений на ІЛР для чоловіків). З урахуванням соціально-економічної нерівності ІЛР України становить 0,676, тобто втрати у розвитку через нерівність складають 7,9%. Отже, зі збільшенням нерівності в країні зростають й втрати в людському розвитку.

Аналізуючи проблему нерівності доцільно зауважити, що ***не завжди нерівність є несправедливою і не завжди справедливість передбачає рівність***. В деяких випадках рівність може стати джерелом конфліктів і несправедливості, а нерівність – злагоди та справедливості. В будь-якому випадку за наявності реальної рівності можливостей завжди можна очікувати різниці в результатах через різницю у перевагах, докладених зусиллях, вкладеннях, здібностях, удачі тощо. Водночас навряд чи можна вважати справедливим те, що умови розвитку людини залежать від факторів, на які вона не в змозі впливати: успадкованого багатства і соціального становища, громадянства, етнічної належності, статі тощо. У зв'язку з цим, деякі дослідники зазначають правомірним поділяти нерівність на «***конструктивну***», яка сприяє ініціативності, винахідливості, ефективному перерозподілу ресурсів, і «***деструктивну***», яка викликає заздрість і суспільно непродуктивний розподіл.

На думку експертів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) (*Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) – міжнародна організація, що об'єднує 37 розвинених країн світу, більшість з яких є країнами з високим доходом громадян, високим ІЛР*)), нерівність має як негативний, так і позитивний вплив на зростання якості життя та економічний розвиток. До таких аспектів належать:

I. Позитивні впливи:

- 1) створення за умов високої нерівності стимулів для плідної праці, здійснення ризикових інвестицій з метою отримання переваг у майбутньому;
- 2) збільшення обсягів інвестиційних ресурсів (нагромадження капіталу);

II. Негативні впливи:

- 1) інтенсифікація регулювання за вимогами виборців, зокрема підвищення рівня оподаткування, що впливає на зниження стимулів інвестування;
- 2) подекуди відсутність можливості впровадження в країні прогресивних технологій відповідно внутрішньому попиту внаслідок високої нерівності та бідності значної частки населення;
- 3) скорочення можливостей бідних здійснювати навіть доцільні капіталовкладення (наприклад, в освіту) внаслідок недосконалого функціонування фінансових ринків, коли інвестиційні можливості індивідів залежать тільки від їх власних доходів і статків;

4) неможливість індивідів реалізувати свій потенціал, що може призвести до втрати ними трудової моделі поведінки, поширення асоціальних явищ (злочинності, алкоголізму, наркоманії тощо).

Імовірно універсального, узгодженого, єдино правильного рішення проблеми подолання нерівності на теперішній час не існує. **Загальна світова стратегія розв'язання проблеми має два вектори:** 1) зовнішній, який ґрунтується на Конвенції нового міжнародного порядку (НМЕП), прийнятої ООН у 1974 р.; 2) внутрішній, в основі якого стратегії країн, які розвиваються, що включає стимулювання національного виробництва і використання джерел самозабезпечення, надання соціального захисту та допомоги малозабезпеченим і вразливим верствам населення. В останньому звіті про людський розвиток запропоновано **3 напрямки роботи зі зменшення нерівності у світі:**

- 1) подолання прогалів у спроможності людини впливати на зміни, пильна увага спільноти до укріплення здатності людей визначати власне майбутнє;
- 2) зниження градусу суспільної поляризації: подолання політичної поляризації та недовіри є ключем до виходу з глухого кута розвитку, подолання нерівності та викликів людському розвитку;
- 3) створення глобальної архітектури суспільних благ ХХІ ст. на додаток до 2 напрямів міжнародного співробітництва, що включають надання гуманітарної допомоги та допомоги у розвитку країнам з низьким рівнем доходу, запропонований третій – підтримка фінансування глобальних суспільних благ [53].

Загалом більшість дослідників визнають нагальними такі шляхи подолання нерівності:

- розвиток соціальних послуг;
- доступність безкоштовної якісної медицини та освіти;
- забезпечення безпечної якості середовища існування;
- забезпечення ефективного соціального та наукового діалогу задля обґрунтування балансу нерівності, згладжування невинуватих відмінностей в якості життя громадян;
- допомога малозабезпеченим та інвалідам;
- розробка нормативних актів, законів, грошових компенсацій, які захищають незахищені верстви суспільства (ветеранів, інвалідів, матерів-одиначок);
- забезпечення робочими місцями всіх, створення нових можливостей зайнятості населення;
- надання однакових можливостей як чоловікам, так і жінкам;
- вдосконалення антидискримінаційного законодавства;
- боротьба з корупцією і забезпечення рівного доступу до правосуддя та рівності перед законом;
- підвищення пенсійного забезпечення населення до рівня, що відповідає реальному прожитковому мінімуму тощо.

V. Ще в античні часи антицерковні секти гностиків вчили, що нерівність у суспільстві суперечить божественному закону справедливості: Бог не робить різниці між бідними і багатими, розумними й нерозумними, чоловіками та жінками, вільними і рабами, бо ніхто не може відібрати у свого ближнього

його частку світла, щоб самому насолоджуватися подвійною. У XVIII ст. видатний представник французького просвітництва Жан-Жак Руссо зазначав, що «всі люди народжуються вільними та рівними і за природою вони – брати. Проте в житті царює нерівність, а люди між собою ведуть аж ніяк не мирний спосіб життя». На думку Руссо це пояснюватися такими властивостями людини, як ненаситне честолюбство, пристрась до багатства та заздрість [54]. Декларація незалежності США проголошена 4 липня 1776 р. визначала такі «істини»: «...всі люди створені рівними, і всі обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належить життя, свобода та прагнення щастя» [55].

Нажаль, загострення проблеми нерівності у світі, стратифікація суспільства за низкою ознак потенціювали розвиток нерівного, несправедливо упередженого ставлення та вчинення дій проти людей на основі їхньої раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, віку, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови, фізичних можливостей тощо. **Це явище сьогодні відоме як дискримінація.**

В основі дискримінації лежить **ксенофобія** (від грец. «ξένος» - інший, чужий, незнайомий та «φόβος» - страх, нетерпимість, боязнь) – неконтрольований страх стосовно інших, чужих, не своїх; різке несприйняття, упередженість, презирство і ворожість особи чи спільноти до незнайомого, інакшого, чужого, невідомого. Імовірно, біологічно ксенофобія, як ірраціональне почуття загрози, є природним механізмом захисту людини, її світогляду, культури від потенційно небезпечного впливу чужого та незрозумілого, своєрідною соціальною проєкцією інстинкту самозбереження. Багато вчених відмічають парадокс, який виявляється в тому, що, зародившись в первісному суспільстві, ксенофобія підсилюється у XXI ст., незважаючи на все більшу увагу цивілізованого світу до прав людини, подолання нерівності, визнання рівних можливостей реалізації особистості в публічному житті мультикультурного середовища. Ксенофобія є підґрунтям прояву таких явищ, як:

1. **Геноцид** (від грец. γένος – рід, плем'я та лат. caedo – вбиваю) – цілеспрямовані дії, які скоюють з наміром повного або часткового знищення національних, етнічних, расових, релігійних груп населення чи народів як таких. Ці дії, можуть включати такі акти: а) вбивство членів групи; б) спричинення серйозних тілесних чи психічних ушкоджень членам групи; в) навмисне створення для групи умов життя, які мають на меті призвести до фізичного знищення її цілком або її частини; г) насадження заходів з метою запобігання народжуваності в групі; д) насильне переміщення дітей в іншу групу [56]. Термін запропонував у 1944 р. польсько-американський науковець-правник єврейського походження Рафал (Рафаїл) Лемкін.
2. **Сегрегація** (від лат. segregatio – відокремлення) – це відокремлення, відсторонення, розмежування певної групи людей («чужих») від домінуючої групи за певними ознаками (місцем, умовами проживання, навчання, праці) без об'єктивного, правомірного виправдання такого відмежування. Часто сегрегацію трактують як форму чи різновид дискримінації.

3. **Дискримінація** (від лат. *discrenere, discrimen, discriminare* – розділяти, відділяти, оцінювати) – це рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження, позбавлення прав чи привілеїв осіб чи певної їх групи на основі будь-яких ознак (раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, віку, інвалідності, зовнішнього вигляду, етнічного походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, мови, ВІЛ-позитивного статусу тощо), які унеможливають визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина. За суттю дискримінація – це неправове обмеження прав людини за дискримінаційними ознаками чи мотивами.

Дискримінація в усіх можливих її формах і проявах є однією з найбільш поширених форм насильства та порушення прав людини. Вона перешкоджає сталому розвитку, руйнує суспільство, суперечить декларації прав людини (табл. Д. 5.7 [57], табл. Д. 5.8).

Дискримінація засновується чи виправдовується упередженнями та стереотипами щодо людей і соціальних груп. **Стереотип** – це узагальнююче переконання або думка про ту чи іншу групу людей, наприклад, що підприємці амбітні та заможні, державні службовці не мають почуття гумору, казнокради і схильні до брехні, або, що жінки мають довге волосся і носять спідниці. Основною функцією стереотипів є спрощення реальності. Як правило, стереотипи засновані або на якомусь особистому досвіді, або на враженнях, що набуває людина в період ранньої дитячої соціалізації від дорослих, оточуючих її вдома, в закладі освіти або через засоби масової інформації, які згодом стають узагальненнями для всіх людей, яких можна поєднати за якоюсь ознакою. **Упередження** – це судження, як правило, хибне, яке ми робимо про іншу людину або інших людей, не знаючи їх. Так само, як стереотипи, упередження виникають як частина процесу соціалізації. Одна з відмінностей між стереотипом і упередженням полягає в тому, що коли наявно достатньо повна інформація про людину або конкретну ситуацію, стереотип може зникати чи змінюватися. Упередження працюють як своєрідний екран, через який відбувається сприйняття реальності і, зазвичай, лише інформації недостатньо, щоб позбутися упередження, тому що воно змінює особисте сприйняття реальності. В більшості випадків ми будемо розглядати лише інформацію, яка підтверджує наше упередження, і не помітимо або «забудемо» все, що його спростовує. Отже, упередження дуже важко подолати. Якщо воно суперечить фактам, ми краще заперечимо факти, ніж саме упередження («але він не справжній християнин або українець», «вона чи він скоріше є винятком»).

До **ознак** дискримінації можна віднести:

- упереджене ставлення;
- наявність образ, хамської поведінки, приниження і насильства;
- необґрунтована відмова в прийомі на роботу, в навчанні і розвитку професійних навичок;
- неповага чужої думки, релігійних, політичних, моральних поглядів;
- перебільшення власних досягнень перед оточуючими, приниження гідності інших.

Проявами дискримінації вважають: уникання; психологічний тиск; нерівні умови та права; надання переваги іншим без очевидної на те причини у професійному плані; відкрита ненависть та приниження; фізична розправа (побиття, вбивство).

Найчастіше виділяють такі основні **форми** дискримінації:

- **пряма дискримінація** – рішення, дії або бездіяльність, які призводять до розрізнення осіб та/або групи осіб за їхніми певними ознаками, що викликає менш прихильне ставлення до них, ніж до інших в аналогічній ситуації. Фактично, це офіційно закріплені органами влади рішення, які обмежують права частини населення суспільства за певною ознакою належності до тієї чи іншої соціальної групи (наприклад, етнічної меншини);
- **непряма дискримінація** – рішення, дії або бездіяльність, правові норми або критерії оцінки, умови чи практика, які формально є однаковими, але під час здійснення чи застосування яких виникають чи можуть виникнути обмеження або привілеї стосовно особи та / або групи осіб за їхніми певними ознаками, крім випадків, якщо такі дії або бездіяльність, правові норми або критерії оцінки об'єктивно виправдані метою забезпечення рівних можливостей для окремих осіб чи груп осіб реалізовувати рівні права і свободи надані їм Конституцією і законами країни. Іншими словами, непряма дискримінація трапляється тоді, коли явно нейтральний фактор, як то вимога, відповідність критерію або практична діяльність, не можуть бути виконані особами, яких об'єднують за певними ознаками (раса, мова, релігія, громадянство, етнічне походження тощо), чи створюють для цих осіб незручні обставини, за винятком ситуації, коли цей фактор має об'єктивне та розумне виправдання. Наприклад, для прийому на роботу в бригаду будівельників є певні критерії та вимоги, яким часто не відповідають жінки, або якщо при прийомі до навчального закладу обов'язковим документом буде наявність реєстрації, яку не завжди мають представники ромської меншини (через їхній спосіб життя, який визначається їхніми цінностями та культурою), то це означатиме, що існує непряма дискримінація ромів;
- **структурна дискримінація** – дискримінація, яка здійснюється на рівні інституцій держави і на законодавчому рівні, реалізується через норми, процедури, форми відносин і поведінки, які перешкоджають досягненню реальної рівності або рівних можливостей. Структурна дискримінація є проявом упередженості системи та її інституційних, правових, організаційних дій, що захищають права однієї групи, утискаючи права іншої (інших). Наприклад, у країнах Сходу, де переважає патріархат у ментальності і натепер утискаються права жінок на державному рівні, що має вияви і в особистому житті, і в роботі жінок у державних установах.
- **підбурювання до дискримінації** – вказівки, інструкції чи заклики до дискримінації стосовно особи та / або групи осіб за певними їхніми ознаками;
- **утиск** – небажана для особи та / або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їхньої людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої чи зневажливої атмосфери.

Дискримінація може здійснюватися за однією ознакою, одночасно за двома (подвійна дискримінація) та за кількома ознаками (*мультидискримінація*). Наприклад, часто в оголошеннях роботодавців щодо найму працівників вказується бажана стать кандидатів на посаду (*сексизм*), бажаний вік аплікантки чи апліканта (*ейджизм*), очікування щодо зовнішності (*лукізм*).

Дискримінація багатоліка, що відображується у множині її *видів (типів)*.

Расова дискримінація – будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевага, засновані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя [58]. У базовому міжнародному визначенні расова дискримінація трактується більш широко і передбачає національне та етнічне походження. Надзвичайно руйнівною формою расової дискримінації та упереджень є *расизм* – політична ідеологія, що стверджує вищість одних рас чи етносів над іншими, виправдовує соціальну й національну нерівність, обґрунтовуючи її біологічними особливостями. Расизм як соціальне явище та вид ксенофобії притаманний людському суспільству здавна. У першій половині ХХ ст. він набрав форм фашизму в Італії, нацизму в Німеччині, став офіційною ідеологією Гітлерівського націонал-соціалістичного режиму, виправдовував війни за ресурси й території, геноцид «нижчих чи неповноцінних» народів (євреїв, циган, слов'ян та ін.). Офіційною політикою расової дискримінації, сегрегації та гноблення визнаний й *апартеїд* – інституційний режим пригноблення та обмеження в правах «небілого» населення Південної Африки, що процвітав в ПАР упродовж 1948-1994 років. Деякі вчені визнають апартеїдом політику сучасного Ізраїлю щодо палестинського народу, ставлення талібів до афганських жінок (гендерний апартеїд).

Етнічна (національна) дискримінація – політичні та соціальні утиски, які здійснюються панівним (домінуючим) у державі етносом щодо одного, кількох або усіх непанівних етносів (меншин) і можуть проявлятися при наданні громадянства, здійсненні судочинства, реалізації прав на соціальний захист і прав людини взагалі. Етнічна дискримінація у міжнародних актах не виокремлюється від расової. Вона є проявом ксенофобії. Її найпоширенішими різновидами є : *антисемітизм* – певне сприйняття євреїв, що виражається як ненависть до євреїв і має риторичні та фізичні прояви спрямовані на представників цього народу, їхню власність, установи, релігійні місця єврейської громади [59]; *ромофобія* (антициганізм, антиромські настрої) – гостра форма соціальної антипатії стосовно осіб ромської народності, що спряжена з неприйняттям, страхом, агресією, осудом способу життя, соціальної поведінки ромів; *ісламофобія* – негативне упереджене ставлення до представників мусульманського віросповідання, яке супроводжується провокаціями, ворожістю, проявами нетерпимості, загрозами, переслідуваннями тощо.

Релігійна дискримінація – заборона або обмеження діяльності тих чи інших релігійних конфесій, общин і груп, часткове або повне позбавлення певної частини віруючих громадян прав, пільг, привілеїв, які мають інші віруючі громадяни. Прикладами релігійної дискримінації можуть бути дискримінація слов'янського політеїзму, антиюдаїзм (релігійний антисемітизм), гноблення шиїтів в арабських країнах сунітами, які складають більшість тощо.

Політична дискримінація – свідоме обмеження свободи політичної діяльності учасників політичного процесу; часткове чи повне, тимчасове чи постійне позбавлення тих чи інших учасників політичного життя їх конституційних прав і свобод. Ця дискримінація найчастіше здійснюється за ознаками раси, статі, релігії, національності, політичних поглядів шляхом прийняття спеціального законодавства або фактичного здійснення дискримінації у повсякденному житті. Її проявами можуть бути позбавлення громадянських, виборчих прав, свободи слова, друку, зборів, союзів тощо.

Гендерна дискримінація – будь-яке розрізнення, обмеження чи перевага, засновані на гендерній ідентичності, які призводять чи можуть призвести до проявів нерівності на основі гендеру в усіх сферах суспільного життя (у праці (оплата, можливості працевлаштування, посади), освіті (доступ, вибір професії тощо), охорони здоров'я (доступ до медичних послуг, лікування тощо), політиці (доступ до політичної влади, прийняття рішень тощо), сім'ї та шлюбу тощо), медіа і рекламі. До дискримінації за гендерним фактором належать: **сексизм** або **дискримінація за статтю** – будь-яка дія, зображення, жест, усна чи письмова мова, практика чи поведінка, які ґрунтуються на ідеї нерівності людини чи групи осіб через їхню стать, що спричиняє або може тягнути за собою: а) порушення невід'ємної гідності чи права особи або групи осіб; б) спричинення фізичної, сексуальної, психологічної, соціоекономічної шкоди або страждань особі чи групі осіб; в) створення ворожого, принизливого, образливого середовища або такого, яке викликає страх; г) створення бар'єру автономії та повної реалізації прав людини для осіб чи групи осіб; д) підтримка та підсилення гендерних стереотипів; **трансгендерна дискримінація** – будь-які дії, розрізнення, обмеження чи переваги, які засновані на сексуальній орієнтації або гендерній ідентичності (*небінарний гендер, агендерні, гендерфлюїдні особи, ксеногендери, трансгенедери*) та можуть призвести до порушення рівності перед законом або рівного захисту з боку закону, або визнання, використання чи здійснення на рівних засадах всіх прав людини й основних свобод [60]. Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації впливає на гомосексуальних і бісексуальних осіб. В її основі лежить **гомофобія** чи **трансфобія** – гостра нетерпимість відхилень від цисгендерності, ірраціональний страх перед і відразу до гомосексуальності, лесбіок, геїв, бісексуалів, трансгендерів і квірів, транссексуалів (трансгендерів, які здійснили хірургічний чи гормональний «перехід» до іншого гендеру), тобто представників ЛГБТ+ спільноти.

Вікова дискримінація чи ейджизм – дискримінація особи на підставі її віку, поширена як у формальних, так і в неформальних сферах життя суспільства. Вона проявляється у готовності адекватно сприймати і співпрацювати лише

з особами, що відповідають зазлегідь встановленим віковим критеріям та у негативно-зневажливому ставленні до людей літнього віку. Ейджизм може виявлятися у таких формах, як: **едалтизм** – негативне упереджене ставлення до дітей або молодших за віком з боку дорослих людей чи осіб похилого віку, в тому числі й членів родини або референтної групи (вчителі, дорослі); **джейнізм** – дискримінація старших людей порівняно з молоддю, надання їм переваг у соціально-професійній і соціально-психологічній сферах; **едалтоцентризм** – неадекватно перебільшений рівень егоцентризму дорослого населення щодо молодших та старших. Джерелом і, одночасно, наслідком ейджизму можуть бути фобії: **педофобія** – страх перед немовлятами та дітьми; **ефебіфобія** – страх перед молоддю; **геронтофобія** – страх перед літніми людьми. Ейджизм має дві складові: **інституційну** (юридично закріплену, формалізовану дискримінацію людей певної вікової категорії) та **внутрішню** (емоційну дію стосовно осіб певного віку, що виявляється у нехтуванні, насильстві, образах, приниженні).

Лукизм або дискримінація за зовнішністю – соціальна дискримінація, яка виявляється в упередженому ставленні та хибних судженнях і діях щодо осіб, чия зовнішність не відповідає загальноприйнятим стандартам краси. Поняття «лукизм» було введене у науковий обіг у 1978 р. борцями із зайвою вагою за власні права. В наш час виділяють такі форми лукизму: **б'юттизм** – дискримінація на основі привабливості зовнішнього вигляду; **вейтизм** – дискримінація осіб за ознакою надмірної або недостатньої ваги; **хайтизм** – дискримінація за показниками зросту осіб; **сайтизм** – дискримінація на основі розміру одягу, взуття; **етнолукизм** – дискримінація представника етносу чи етнічної групи за характерними ознаками зовнішнього вигляду.

Дискримінація інвалідів – будь-яке розрізнення, виключення чи обмеження з причини інвалідності, метою або результатом якого є применшення або заперечення визнання, реалізації або здійснення нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній чи будь-якій іншій сфері [61]. Дискримінація за ознакою інвалідності може виявлятися у такий спосіб: а) відсутність «доступного середовища» (проходу, проїзду в громадських місцях для людей з обмеженими можливостями); б) необґрунтована відмова при прийомі на роботу; в) образливе ставлення; г) недопущення до участі в соціальному чи політичному житті; д) обмеження прав і свобод щодо отримання соціальних пільг, освіти тощо.

Мовна дискримінація – несправедливе ставлення до людини на підставі її рідної мови, знання та володіння офіційною (державною) мовою та іншими мовами. Поняття охоплює дискримінацію, пов'язану з рідною мовою, та будь-якими характеристиками мови та мовлення (розмір словникового запасу, модальність, синтаксис тощо). Яскравим прикладом мовної дискримінації була політика імперської Росії, а згодом СРСР, спрямована на викорінення української мови.

Існують і так звані «інші» форми дискримінації, до яких належать: дискримінація у сфері зайнятості та професійної діяльності, дискримінація ВІЛ-позитивних осіб, дискримінація за сімейним, майновим станом чи місцем проживання.

Заборона дискримінації, принцип недискримінації чи недопущення дискримінації, як і заборона катування, закріплені практично в усіх міжнародних документах, які стосуються прав і свобод людини, міждержавних відносин, діяльності міжнародних організацій, здійснення міжнародної політики. Протиправність дискримінації впливає із загально визнаних принципів і норм Статуту ООН (1945 р.) та низки міжнародних актів про права людини (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Основні міжнародні акти, які визнають протиправність дискримінації

№	Рік	Назва документу
1	1945	Статут Організації Об'єднаних Націй
2	1948	Загальна декларація ООН про права людини
3	1950	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
4	1951	Конвенція ООН про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю однакової цінності
5	1958	Конвенція ООН про дискримінацію в галузі праці і занять
6	1960	Конвенція ООН про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти
7	1963	Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації
8	1965	Міжнародна конвенція ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації
9	1966	Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права
10	1966	Міжнародний пакт ООН про економічні, соціальні і культурні права
11	1967	Декларація ООН про ліквідацію дискримінації щодо жінок
12	1973	Міжнародна конвенція ООН про припинення злочину апартеїду і покарання за нього
13	1978	Декларація ЮНЕСКО про расу і расові забобони
14	1979	Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок
15	1981	Декларація ООН про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань
16	1992	Декларація ООН про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин
17	1998	Рамкова Конвенція з питань захисту національних меншин
18	2006	Резолюція Європарламенту щодо гомофобії в Європі
19	2006	Конвенції про права осіб з інвалідністю

Акцентуючи увагу на боротьбі за права людини, протидії нерівності та проявам дискримінації, світове співтовариство запровадило низку знакових дат, серед яких:

- 10 грудня – Міжнародний день прав людини;
- 27 січня – Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту;
- 8 березня – Міжнародний день боротьби за права жінок і миру;
- 21 березня – Міжнародний день боротьби з расовою дискримінацією;
- 1 червня – Міжнародний день захисту дітей;
- 1 жовтня – Міжнародний день людей похилого віку;
- 9 листопада – Міжнародний день проти фашизму і антисемітизму;
- 16 листопада – Міжнародний день толерантності;
- 25 листопада – Міжнародний день боротьби за ліквідацію насильства щодо жінок;
- 3 грудня – Міжнародний день людей з інвалідністю;
- 9 грудня – Міжнародний день пам'яті жертв злочинів геноциду;
- Тощо.

Дискримінація в Україні заборонена Конституцією та низкою інших законів та підзаконних актів, серед яких: Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [62], Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [63], Закон України «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні» [59], Закон України «Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї» [61] тощо. **Суб'єктами**, наділеними повноваженнями щодо **запобігання та протидії дискримінації**, є: Верховна Рада України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Кабінет Міністрів України, органи місцевого самоврядування, громадські організації, фізичні та юридичні особи.

Протидія дискримінації цивілізованого світу багатоспрямована і включає:

- юридичні дії задля забезпечення дотримання права та недопущення дискримінації;
- освітні програми, які сприяють підвищенню обізнаності щодо механізмів упереджень і нетерпимості, роз'ясненню їхнього впливу на дискримінацію та пригнічення людей, розумінню цінності та переваг різноманіття, заохоченню толерантності;
- діяльність громадськості, що засуджує дискримінацію і упередженість, протидіє злочинам на ґрунті ненависті та мовної ворожнечі, надає підтримку та допомогу жертвам дискримінації, ініціює та сприяє змінам законодавства.

Фокус освіти орієнтований на розвиток у кожної особистості толерантності, неупередженого ставлення до оточення, визнання переваг від різноманітності та мобільності, а не ігнорування їх. Центральним підходом у роботі з молоддю є міжкультурне навчання – процес соціального виховання, спрямований на заохочення позитивних відносин між людьми з різними культурними традиціями, взаємну повагу та солідарність.

Антитезою дискримінації, ксенофобії можна вважати толерантність (від лат. *tolerantia* – терпимість, витривалість), яку тлумачать як норму сучасного цивілізованого світу, терпимість, повагу до чужої думки, поведінки і свободи іншої людини, лояльність, здатність з гідністю сприймати будь-яку особистість чи подію та взаємодіяти на засадах згоди й порозуміння. Згідно зі статтею 1 Декларації принципів толерантності, затвердженої резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р., **толерантність (терпимість)** – це: 1) повага, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності; 2) єдність у різноманітності і те, що уможливорює мир; 3) це не поступка, поблажливість чи потурання, а перед усім, активна позиція, яка формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини; 4) обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії, правопорядку; 5) відмова від догматизму і абсолютизму, нав'язування поглядів однієї людини іншим [64]. Толерантність – це не потурання чи поблажливість, не втрата асертивності. Вона не передбачає терплячого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від власних переконань або беззастережних поступок.

На думку частини дослідників, сучасне суспільство все ж таки повинно визначити певні **межі толерантності** – поріг, за яким терпимість до чужого способу життя (поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань) починає заважати,

загрожувати життю конкретного індивіда, громаді, етносу, нації, расі тощо. Завдяки публікації монографії Сюзанни Данути Волтерс «*Пастки толерантності*» в 2014 р., суспільство звернуло увагу й на контрверсійну тезу: толерантність і прийняття – не те, чого повинно прагнути по-справжньому демократичне суспільство [65, 66]. Авторка праці наголошує, що «пастка толерантності» полягає в тому, що ті кого толерують, погоджуються бути толерованими, а отже – асимільованими, нівельованими Іншими. Вона вказує, що за красивими шатами, якими сором'язливо прикриваються представники мейнстрім-дискурсу навколо ЛГБТК, криється не вирішена натепер серйозна проблема. Толеруються лише ті, хто відмовляються від своєї відмінності («*de-gaying gayness*»). Отже полеміка, щодо визнання толерантності як прояву щирості, мудрості і людяності, або, навпаки, як сучасної форми пасивної байдужості, перебуває далеко від однозначного розв'язання та залишається в наш час актуальною.

Усвідомлення ємності та багатогранності глобальних антропосоціальних проблем вимагає й звернення до окреслення сутності таких феноменів, як радикалізм та екстремізм.

Термін «*радикалізм*» (від англ., франц. *Radical*, від лат. *radix* – коріння) виник в Англії наприкінці XVIII ст. Першим слово «радикали» вжив ватажок британських вігів Чарльз Фокс для позначення прихильників рішучого розриву з минулим і докорінних змін в європейських державах за прикладом Франції [67]. У континентальній Європі XIX ст. термін позначав соціальні і політико-філософські роздуми, орієнтовані на громадські, політичні, економічні та культурні перетворення і відповідну реформаторську практику. Сьогодні цей термін тлумачать *як спосіб мислення і пов'язану з ним модель поведінки, які характеризують: фундаменталізм* – суворе дотримання вимог будь-якої доктрини (релігійної, політичної, філософської тощо); *утопізм* – уявлення про можливості побудови суспільства, в якому будуть викорінені основні види соціального зла; *революціонізм* – визнання неминучим кардинальної і насильницької зміни наявних соціальних відносин і правопорядку, що їх закріплює. Як зазначає М. П. Требін, радикалізм відзначає абсолютизація «простих» рішень для складних і багатогранних соціальних, політичних, економічних, міжетнічних, релігійних, екологічних та інших проблем, виправдання та ідеалізація насильства як «ефективного» засобу прямої і негайної дії, ілюзорна надія подолати соціальну та політичну беспорядність, відсутність толерантності та готовності до діалогу й пошуку компромісів [68].

Свідомості носія радикалізму властиві:

- маніхейський розподіл суспільства на непримиренні ворожі сили, на «своїх» і «чужих»;
- постійний пошук ворогів і винуватців соціальних негараздів;
- ідеалізація власних лідерів і вождів;
- жага боротьби, настій на нищівну відсіч ворогам;
- ідейна одержимість і максималізм;
- готовність до жертвоприношення в ім'я світлого майбутнього;
- пошук панацеї, універсального засобу вирішення складних соціальних проблем;

- тоталітарний стиль мислення [68].

Радикалізм свідчить про зростання до максимальних значень соціальної тривожності, що безпосередньо детермінує агресію. Радикал виникає там, де збурення раціональне сягає екзистенційного рівня й призводить до онтологічного зіткнення, опозиція переростає в активне, реактивне протистояння, з'являється мультиплікатор незгоди, неспокою, потреби діяти, що кидає виклик принципу реальності, намагаючись швидко адаптувати її та позбавитися екзистенційного страху, хоча б тимчасово. Радикал у пошуках омріяного парадизу найчастіше не здатний до компромісу. Радикал – це не добра чи погана людина, це носій ідеології, що прагне докорінних, радикальних, інколи революційних, змін у соціальній, економічній, політичній, культурній сферах. Радикалами можна вважати таких видатних особистостей, як:

- Жан-Жак Русо, праці якого, присвячені розумінню суверенітету та індивідуальної свободи, суттєво вплинули на Французьку революцію;
- Карл Маркс, праці якого стали основою комуністичного радикалізму, потенціювали революції та політичні рухи ХХ ст.;
- Махатма Ганді – засновник філософії ненасильницького супротиву, яка сприяла розвитку рухів за громадські права людини і усьому світі;
- Че Гевара – революціонер, який став символом боротьби проти капіталізму та імперіалізму;
- Тарас Шевченко – поет та художник відомий радикальними поглядами на свободу та незалежність України;
- Леся Українка – поетеса та письменниця, яка у своїх творах закликала до боротьби за національне визволення.

Джерелами радикалізму є несприятливе соціально-економічне та політичне середовище, світоглядні й ідеологічні уявлення та упередження, техногенні та екологічні загрози, зростання соціальної несправедливості і нерівності, поширення масштабів бідності, безробіття і корупції, демонтаж системи соціальних гарантій, правова незахищеність особистості та власності, відмова від демократичних перетворень і посилення авторитарних тенденцій, дезінтеграція традиційної системи цінностей, латентні та експліцитні нормативні конфлікти, відсутність доступу до ефективних політичних та освітніх інституцій, відсутність каналів для висловлення невдоволення та небажання державних структур і політичних акторів і контрагентів врахувати висловлене невдоволення тощо.

Основними ознаками радикалізму є:

- націленість на корінне, кардинальне перетворення соціуму (якщо консерватор чи ліберал орієнтовані на захист чи вдосконалення існуючої системи, то радикал прагне докорінних змін);
- прихильність до застосування рішучих заходів, методів, способів, в тому числі агресивних, репресійних, насильницьких, революційних, збройних.

Зазвичай виділяють два основних *види радикалізму*:

- *соціальний радикалізм*, який передбачає визнання пріоритету інтересів будь-якої соціальної групи перед інтересами суспільства в цілому і слугує підґрунтям політичного радикалізму. Його різновидами можуть бути національний, етнічний, релігійний, екологічний радикалізм, фемінізм тощо;

- **політичний радикалізм**, який передбачає боротьбу за володіння державною владою і представлений двома течіями: 1) лівий радикалізм (ліворадикали), що базується на постулатах анархізму, марксизму, ленінізму та інших політичних доктринах революційного характеру; 2) правий радикалізм, найважливішими критеріями якого є шовінізм, расизм, фашизм, релігійний фундаменталізм, ксенофобія, антидемократизм, ультраконсерватизм, вождизм, антиплюралізм.

Радикалізм – драйвер змін суспільства, своєрідний прояв плюралізму та свободи думок. Його роль важко оцінити однозначно. Як спосіб діяльності, що тяжіє до радикальних, крайніх методів, він може відігравати дестабілізуючу роль, потенціювати конфронтацію політичних сил, маргіналізацію та загострення конфліктів, вносити дисбаланс у систему управління. Разом з тим, радикалізм є: стимулом критичного перегляду урядом свого курсу та впровадження інновацій; сигналізатором ступеня неблагополуччя у суспільстві; трансформатором, що перешкоджає накопиченню негативної енергії всередині суспільства та знижує рівень соціальної напруженості шляхом прояву незадоволення. Яскравими прикладами того, як радикалізм може сприяти прогресу та інноваціям є авангардне мистецтво (абстракціонізм, кубізм), кінематограф, музичні революції (рок-н-рол, хіп-хоп, панк-рок, треш), соціальні мережі, інтернет, смартфони, криптовалюта та блокчейн, штучний інтелект, генна інженерія, віртуальна та доповнена реальність, електромобілі, 3D-друк.

Мінімізація деструктивних, ірраціональних впливів радикалізму вимагає комплексного рішення, що поєднує:

- системне вкорінення толерантності;
- підтримку міжкультурного, міжрелігійного, міжнаціонального діалогу в суспільстві;
- формування ідеологеми антирадикалізму, політико-правової культури справжнього демократичного, правового суспільства;
- проведення інформаційно-освітніх кампаній державними інституціями, засобами масової інформації, громадськими організаціями з метою укріплення демократизації та лібералізації всіх форм буття;
- підвищення рівня та якості життя, розширення прав і можливостей усіх соціальних верств, особливо знедолених і маргіналізованих груп;
- забезпечення рівноправного міжконфесійного та міжнаціонального діалогу [68].

Принципово важливим для сучасної людини є розуміння специфіки, відмінностей і зв'язку понять «радикалізм» та «екстремізм». Ототожнювання цих понять може призвести до соціальної стигматизації, дискримінації, порушення прав людини, придушення свобод, реформ. У загальному сенсі радикалізм означає прагнення до глибоких змін у суспільстві, політиці, або культурі, і не обов'язково має негативний характер. В свою чергу, екстремізм включає застосування радикальних методів, займає більш жорстку, нетерпиму позицію, використовує насильство, агресію, пропаганду ненависті. Екстремізм не може існувати без радикалізму, а радикалізм без екстремізму – може. Крайньою формою екстремізму часто вважають тероризм, що базується на

використанні насильства та залякування для досягнення політичних, релігійних або ідеологічних цілей.

Екстремізм (від лат. *extrmus* – крайній, межевий) – прихильність до крайніх, у першу чергу насильницьких діянь, засобів, поглядів, рішень. У ХХІ ст. екстремізм вийшов за межі державних кордонів і набув міжнародного масштабу. Він став загрозою для суб'єктів міжнародних відносин, політики мирного співробітництва та міжнародної безпеки в цілому. Засади досліджень екстремізму, як соціокультурного феномену, викладені у працях зарубіжних і вітчизняних вчених (М. О. Бердяєва, Е. Тоффлера, Ф. Фукуяма, М. Хардта, Л. Берковіца, Д. Річардсона, Є. П. Ільїна, К. Лоренца, Е. Фрома, І. А. Сазонова, О. Г. Залужного, Є. П. Сергуна, В. І. Тимошенко, П. Ю. Данильченка, Л. О. Левченка та ін.).

Як зазначає Л. О. Левченко, **екстремізм є наслідком** соціально-економічних криз, культурних протиріч, деформацій політичних інститутів, різкого падіння рівня життя, погіршення соціальних перспектив значної частини населення, домінування в суспільстві почуттів, настроїв апатії, пасивності, неповноти буття, страху перед майбутнім, придушення владою опозиції, інакомислення. Він також визначає блокування легітимної самодіяльності людини, національний гніт, амбіцій лідерів політичних партій та їхньої орієнтації на екстремальні засоби політичної діяльності. Його соціальну базу формують маргінальні прошарки, представники націоналістичних, релігійних рухів, невдоволені існуючою політичною реальністю інтелігенція, молодь, студентство, військові [69]. Екстремістським настроєм сприяє корупція, низька ефективність правоохоронних органів, криміналізація суспільства, тінізація частини економіки, відсутність у державі ідеологічної концепції, яку визнає і підтримує більшість населення [70].

Екстремізм – це різновид агресії, форма нігілістичного заперечення суспільних відносин, ідеологізоване насильство, сутність якого розкривається через такі **ознаки**:

- крайність, категоричність, безапеляційність у намірах і діях;
- подання власної позиції як єдино правильної, фанатичність до конкретних поглядів і жорстокість стосовно інших;
- прагнення досягти бажаного будь-якими способами і за допомогою будь-яких засобів;
- агресивна пропаганда, залякування та публічна демонстративна поведінка;
- використання нацистських символів і схожої атрибутики для залучення уваги;
- формування підґрунтя для терористичних дій.

Носіям екстремістських ідей властиві: фанатизм; ненависть; схвалення радикальних дій заради досягнення певної мети, нездатність до толерантності, свідоме ігнорування норм і принципів права; позиціонування власної винятковості, переваги над іншими у правах і розвитку.

За спрямованістю (об'єктом) діяльності виділяють такі види екстремізму:

- політичний екстремізм (лівий та правий), спрямований на дестабілізацію, руйнування політичної системи, державних структур, захоплення влади, знищення політичних партій чи ліквідацію їхніх лідерів, встановлення диктатури тоталітарного порядку лівого або правого гатунку;

- релігійний екстремізм, який заснований на релігійній ідеології, нетерпимості до представників інших конфесій або жорсткого протиборства в рамках однієї конфесії і може виявлятися як у діяльності окремих релігійних сект, так і в спробах створення держави, побудованої на догмах певної релігії (наприклад, ісламські радикальні течії);
- націоналістичний екстремізм (етнічний чи націонал-екстремізм) проявляється в крайніх формах націоналізму, расизму, фашизму, шовінізму, антисемітизму і тісно пов'язаний із сепаратизмом;
- екологічний екстремізм, найнебезпечнішим проявом якого є навмисне забруднення навколишнього природного середовища заради шантажу і досягнення певних політичних, економічних або ідеологічних цілей;
- економічний екстремізм;
- молодіжний екстремізм стосується найбільш незахищених верств населення (дітей і підлітків), більшість з яких несвідомо або шляхом цілеспрямованих маніпуляцій дорослих потрапляють до спільнот, які організують злочини (сатаністів, скінхедів, культів).

За критерієм масштабності можна виділяти внутрішньо- та міждержавний екстремізм.

За відношенням до владних структур екстремізм поділяють на державний та опозиційний.

За чисельністю і організованістю учасників виділяють екстремізм однаків, екстремістських співтовариств (сект, організацій), екстремізм організованих чи спонтанних груп.

За формами прояву розрізняють прихований (латентний) та відкритий екстремізм.

Усім видам екстремізму властиві спільні риси:

- насилля зазвичай озброєне або його загроза;
- одновимірність, односторонність у сприйнятті суспільних проблем, фанатизм, завзятість, шизоїдність у прагненні нав'язати свої принципи, погляди опонентам;
- бездумне, беззаперечне виконання всіх наказів, інструкцій лідерів;
- спирання на почуття, інстинкти, забобони, а не на здоровий глузд;
- нездатність до толерантності, пошуку консенсусу та компромісів, або їхнє ігнорування [69].

Протидія екстремізму – важливе завдання сьогодення, яке включає розвінчування канонів базису екстремістських практик (ідеології екстремізму), своєчасне попередження екстремістської діяльності (втілення у життя ідеології екстремізму), контроль, відповідальність та заборону екстремістських організацій. Це вимагає застосування комплексних координованих заходів соціально-економічного, політичного, правового та ідеологічного характеру, спрямованих на подолання суперечностей, нерівності, дискримінації у суспільстві, підвищення рівня легітимності влади, посилення державних інститутів, розбудови громадянського суспільства, усунення суперечливостей законодавства щодо визначення екстремізму у правовому дискурсі та судовій практиці, системний моніторинг стану та динаміки розвитку екстремістських проявів.

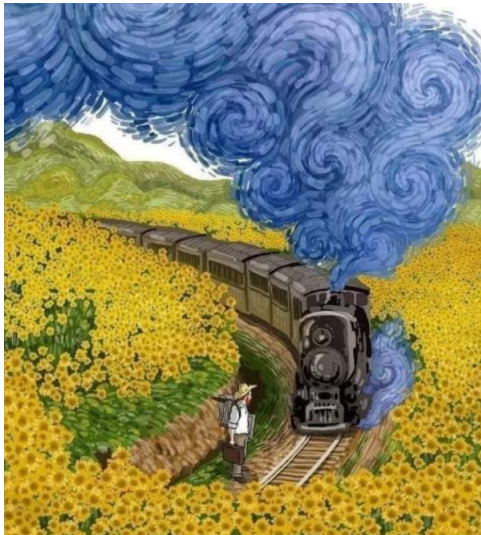
Узагальнення сутності розглянутих лекційних питань дозволяє зробити наступні **висновки**:

- дуально-трансформаційна сутність всеосяжного процесу глобалізації формує виклики нового рівня в системі взаємодії людини та суспільства, породжуючи антропосоціальні проблеми – суперечності та конфлікти, які пов'язані зі світоглядними універсаліями, типом соціальності та культурними детермінантами;
- епоха глобалізації потенціювала такий соціокультурний феномен і парадокс як «етнічний ренесанс», що можна розуміти як переосмислення етнічної ідентичності, зростання самосвідомості, ролі етнічного та конфесійного факторів у світовій історії на фоні невизначеності та нестабільності умов сучасності;
- розуміння природи, характеру, будови, структури, генези етносу, незважаючи на пильну увагу і численні праці вчених, залишаються актуальними питаннями наукового дискурсу. Сутність відродження етносів – це не лише деклароване повернення до культури пращурів, втрачених традицій і спадщини, це модернізація сучасного рівня, специфічна адаптація до мультикультурності єдиної глобалізованої метасистеми світу;
- пошук ідентичності сповнений суперечностей і, нажаль, в багатьох випадках стає фактором мобілізації розвитку етнічних і конфесійних конфліктів, надзвичайно різноманітних за проявами, мотивами, локалізацією, особливостями розгортання. При цьому ані етнічність, ані конфесійність самі по собі не є конфліктогенними. Джерела конфліктів криються у помилках політики, нерівностях у розподілі ресурсів, економічного розвитку регіонів тощо. Вирішення конфліктів може досягатися шляхом: 1) перемоги однієї зі сторін над іншою; 2) досягнення компромісу (згоди, яка укладається на основі взаємних поступок заради досягнення мети); 3) досягнення консенсусу (досягнення балансу інтересів і загальної взаємної згоди з урахуванням думок всіх сторін, зближення розбіжних поглядів і визнання спільних інтересів);
- реакцією етносу на зовнішні деструктивні виклики щодо самовизначення є націоналізм, пріоритет якого етнічні (національні) цінності, розбудова нації, збереження території, єдність способу життя, релігії, мови. Ірраціональними радикальними проявами націоналізму є тоталітарний націоналізм (фашизм, нацизм), що спираються на агресію, антираціоналізм, елітаризм, вождизм, расизм, антисемітизм;
- етнічні, конфесійні, мовні конфлікти спряжені із сепаратизмом і трайбалізмом. Попередження розпалювання цих негативних явищ лежить в площині кардинальних виважених соціально-економічних перетворень (зменшенні прірви між багатими та бідними країнами, між бідними та багатими верствами населення в середині самих країн, підвищенні рівня якості життя населення, загальної культури та духовності людини);
- до сучасних заходів погашення етнічних і конфесійних конфліктів належать миротворчість та гуманітарна інтервенція, деталізований теоретико-правовий аналіз щодо легітимності застосування яких залишається наразі актуальним питанням діяльності міжнародного співтовариства;
- нерівність – один з мегатрендів епохи глобалізації, невід'ємний атрибут

- соціальної структури, головна властивість суспільства і основа його диспропорції, форма диференціації, за якої окремі індивіди, соціальні групи, верстви, класи, країни знаходяться на різних шаблях вертикальної ієрархії та володіють нерівними життєвими шансами і можливостями задоволення потреб;
- множина та глибина прояву нерівності породжує багатоманіття її форм (класова, політична, економічна (майнова), екологічна, гендерна, вікова, освітня, медична, етнічна, релігійна, культурна, інформаційна, цифрова, дозвіллева, історична), показників оцінки (якісних, кількісних, інтегральних), аспектів впливу (негативних, позитивних) на зростання якості життя та економічний розвиток, що вимагає визначення оптимальних векторів і розробки шляхів попередження загострення напруги, ризиків, конфліктів, переосмислення співпраці в умовах поляризованого світу на основі справедливості, спрямованих на розв'язання проблеми та подолання загроз прогресу, демократії, державності, сталому розвитку суспільства;
  - одним з проявів і наслідків нерівності та стратифікації суспільства є дискримінація, що спряжена з ксенофобією, виправдовується упередженнями та стереотипами, виявляється в униканні, психологічному тиску, нерівних умовах і правах, відкритій ненависті та приниженні, фізичному насильстві. Вона має різні форми (пряма, непряма, структурна, підбурювання, утиск, індивідуальна та інституційна), може здійснюватися за однією та багатьма ознаками на основі расових, етнічних, релігійних, політичних, гендерних, вікових, мовних та інших відмінностей;
  - дискримінація руйнує суспільство, порушує права та свободи людини, нехтує цінністю різноманіття, сприяє формуванню культів, заперечує вільний рух вільних людей, які здатні мислити по-різному, але бути солідарними і рухатися в одному напрямку. Протиправність дискримінації визначена на міжнародному та національному рівнях, а протидія включає різноманітні юридичні, освітні, громадські заходи й активні дії, спрямовані на подолання нетерпимості, підвищення рівня толерантності в суспільстві, розв'язання «парадоксу терпимості», «пасток толерантності»;
  - радикалізм – багатоликий, неминучий, органічний, неоднозначний феномен сучасного суспільства, що має опозиційну природу і відбиває максимальні значення соціальної тривожності, яка детермінує агресію на фоні переживання екзистенційного страху та постійного незадоволення буттям. Актуалізація його видів і форм залежить від конкретно-історичних умов і джерел викликів. Як важливий елемент еволюції соціуму, інструмент конструювання нової реальності, він здатний як позитивно, так і негативно впливати на суспільство. Знищення радикалізму – завдання утопічне, неможливе, ірраціональне, але мінімізація його деструктивних проявів шляхом застосування комплексного підходу до формування парадигми антирадикалізму – це нагальна завдання світового співтовариства. Осмислене ставлення до радикалізму є важливою складовою розвитку здорового, динамічного, справедливого суспільства;
  - надзвичайно небезпечним явищем міжнародного масштабу є екстремізм, який розглядається в науковому дискурсі поряд з крайнім радикалізмом, нігілізмом, тероризмом, революційністю, вождізмом, фанатизмом. Екстремізм, як різновид

агресії, ідеологізоване насильство, форма нігілістичного заперечення суспільних відносин, антиправова ідеологія, свідчить про серйозні кризи і руйнації ціннісно-нормативної системи суспільства, його аномію. Він має різноманітні прояви і види, що, завдяки прогресу інформаційних технологій, інтенсифікації комунікацій, здатні швидко поширюватися і набувати масштабності. Фанатизм, ненависть, схвалення радикальних, насильницьких дій заради досягнення певної мети, нездатність до толерантності, свідоме ігнорування норм і принципів права, схильність до самопожертви і фізичного знищення противника носіїв екстремістських ідей створюють реальну небезпеку для громадянського суспільства, суперечать принципам гуманізму, рівності, законності, демократії, справедливості. Масштаби сучасного екстремізму актуалізують потребу подальших деталізованих досліджень цього феномену та невідкладну розробку ефективних заходів різноспрямованої протидії його проявам на всіх рівнях і в усіх сферах життя.

Те, що одні уявляють глобалізацією, для інших перетворюється на локалізацію; для одних – це провісник нової свободи, для інших – несподіваний і жорстокий удар долі. Першорядною серед омріяних цінностей стає мобільність, тобто свобода руху, цей споконвічно дефіцитний і нерівномірно розподілюваний товар швидко перетворюється на головний чинник розширення нашої постсучасної епохи.

Зигмунт Бауман

Свобода означає відповідальність, ось чому більшість людей бояться її.

Антуан де Сент-Екзюпері

ПИТАННЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПОЛЕМІКИ:

1. Які проблеми називають глобальними антропосоціальними? Навести приклади таких проблем.
2. Що таке етнос? Які ознаки дозволяють виокремлювати етноси?
3. Які елементи властиві етносу? Що таке субетнос, метаетнос?
4. Що таке етногенез? Форми існування етносу.
5. Які основні підходи окреслюють роль навколишнього середовища у становленні етносу?
6. Які антропоекологічні типи формують український етнос?
7. До якої сім'ї, групи, підгрупи належить українська мова?
8. Які функції виконує релігія у суспільстві?
9. Що таке конфесія? Які розбіжності конфесій християнства Вам відомі?
10. Перелічити символи світових релігій.
11. Що є причинами етнічного чи конфесійного конфліктів? Які критерії застосовують для класифікації етноконфесійних конфліктів? Основні принципи нейтралізації цих конфліктів.

12. Що таке націоналізм?
13. Що таке сепаратизм? Які види сепаратизму Вам відомі?
14. Що таке трайбалізм?
15. Що таке миротворчість, гуманітарна інтервенція?
16. Що таке нерівність? Які складові наявні в її структурі?
17. Які передумови виникнення і тенденції формування нерівності Вам відомі?
18. Які головні причини виникнення нерівності?
19. Які критерії застосовуються для оцінки нерівності?
20. Які форми нерівності Ви можете перелічити?
21. Що таке індекс людського розвитку? Які групи країн виділяють залежно від значення ІЛР?
22. Як співвідносяться категорії «рівність», «нерівність», «справедливість»?
23. Як впливає нерівність на якість життя та економічний розвиток суспільства?
24. Які загальні стратегії та шляхи подолання глобальної проблеми нерівності визнані актуальними в наш час?
25. Що таке ксенофобія?
26. Що таке дискримінація? Які її підґрунтя та прояви Вам відомі?
27. Які існують ознаки, форми та види дискримінації?
28. Які міжнародні та національні законодавчі акти покладені в основу протидії проявам дискримінації?
29. Що таке толерантність? В чому полягає сутність «парадоксу дискримінації», «пасток толерантності»?
30. Що таке радикалізм? Які джерела має цей феномен?
31. Які ознаки та види радикалізму Вам відомі?
32. Чи можна однозначно характеризувати вплив радикалізму на розвиток суспільства?
33. Які заходи протидії деструктивним впливам радикалізму Ви вважаєте дієвими?
34. Що таке екстремізм? Які джерела має цей феномен?
35. Які властивості притаманні носіям екстремістської ідеології?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гумільов Л. М. Етногенез і біосфера Землі. СПб: Кристал, 2001. 642 с.
2. Бромлей Ю. Б. Очерки теории этноса. Москва: Наука, 1983. 414 с.
3. Євтух В. Б. Етносоціологія: довідник. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 205 с.
4. Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. Москва: Наука, 1989. 247 с.
5. Бочковський О. І. Вступ до націології. Київ: Генеза, 1998. 138 с.
6. Грушевський М. Історія України-Русі. Київ: Наукова думка, 1995. Т.7. 642 с.
7. Петров В. П. Етногенез слов'ян. Київ: Наукова думка, 1972. 217 с.
8. Toynbee, A.J. A Study of History. London: Oxford University Press, Volume II. The Genesis of Civilizations. 1934. 454 p.
9. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). Київ: Знання, 1998. 250 с.

10. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
11. Кононенко П. П., Кононенко Т.П. Український етнос: генеза і перспективи. Історичний нарис. Обухів: ГНИП, 2003. 519 с.
12. Крисаченко В. С., Мостяєв О. І. Україна: природа і люди. Київ: НІСД, 2002. 632 с.
13. Балущок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етноніми. Біла Церква: Вид-во О.В. Пшонківський, 2008. 304 с.
14. Історія України. Українська етнологія: навчально-методичний посібник / укладач І.І. Романько. Кіровоград: Вид-во КЛА НАУ, 2016. 124 с.
15. Огнев'юк В., Відейко М. Історичний досвід української цивілізації. *Світогляд*. 2022. №4 (96). С. 2-19. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b2383e02-4757-4336-b188-26e0af6d7067/content> (дата звернення: 07.05.2024).
16. Савчук Б. Українська етнологія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. 559 с.
17. Арнольд Джозеф Тойнбі: Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B4_%D0%94%D0%B6%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%84_%D0%A2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B1%D1%96 (дата звернення: 07.05.2024).
18. Гумільов Лев Миколайович: Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-24704> (дата звернення: 07.05.2024).
19. Етнос: Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81> (дата звернення: 08.05.2024).
20. Горохолінська І. В. «Візуалізація» соціальних функцій релігії через оптику війни. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 3. С. 106 – 111. URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/232/215> (дата звернення: 08.05.2024).
21. Колесник І. М. Новітні релігійні течії та рухи: навчально-методичний посібник. Львів: ЛНУ, 2016. 152 с.
22. Світові релігії: Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%96_%D1%80%D0%B5%D0%B%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%97 (дата звернення: 10.05.2024).
23. Список християнських конфесій і церков: Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D1%85%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9_%D1%96_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2 (дата звернення: 11.05.2024).
24. Шаталович І. В., Байрак Л. Ю. Світові форми релігій: навчальний посібник. Дніпропетровськ: НметАУ, 2013. 65 с.
25. Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2023 (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2023. 118 с. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya-F.pdf> (дата звернення: 11.05.2024).

26. Голяков А. П., Шамраєва В. М. Етнічні проблеми, конфесіональні конфлікти й проблема трайбалізму в сучасному світі. *Глобальні проблеми сучасності: підручник* / за заг. ред. В.С. Бакірова. Харків, 2019. С. 285-305.
27. Яхно Т. П., Куревіна І. О. Конфліктологія та теорія переговорів: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 168 с.
28. Статут організації Об'єднаних Націй. Київ: Департамент громадської інформації ООН, 2008. 67 с. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 14.05.2024).
29. Опалько В. В. Ідеологія причин нерівності та суперечності глобального економічного розвитку. *Проблеми економіки*. 2018. №2 (36). С. 24-30.
30. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством / за ред. В. С. Бакірова. Харків: Соціологічна асоціація України, 2018. 277 с.
31. Платон. Держава / пер. з давньогрецької Д. Коваль. Львів: Априорі, 2021. 464 с.
32. Аристотель. Політика / пер. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
33. Шуба М. В. Проблема відсталості слаборозвинених країн. *Глобальні проблеми сучасності: підручник* / за заг. ред. В.С. Бакірова. Харків, 2019. С. 148-178.
34. Piketty T. *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2014. 685 p.
35. Milanovic B. *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge: Harvard University Press, 2016. 320 p.
36. Perry M. J. New BLS Data Show that for All «Chief Executives», the «Average CEO-to-Average Worker Pay Ratio» is Less than 5-to-1. 2016. URL: <https://www.aei.org/carpe-diem/new-bls-data-show-that-for-all-chief-executives-the-average-ceo-to-average-worker-pay-ratio-is-less-than-5-to-1/> (дата звернення: 20.05.2024).
37. Stigler G. The Theory of Economic Regulation. *Bell Journal of Economics and Management Science*. 1971. No 3. P. 3-18.
38. Стігліц Дж. Ціна нерівності: як теперішнє поділене суспільство загрожує нашому майбутньому. Київ: Темпора, 2017. 583 с.
39. Duncan O. D. A Socioeconomic Index for All Occupations / Occupations and Social Status. New York: Free Press, 1961. P. 109 -138.
40. Treiman D. J. Occupational Prestige in Comparative Perspective. New York: Academic Press, 1977. 514 p.
41. Weber M. Class, status, party / *Essays in sociology*. London: Routledge and Kegan Paul, 1970 (Originally published in 1922). P. 180–195.
42. Sorokin P. A. *Social and Cultural Mobility*. Glencoe: Free Press, 1959. 645 p.
43. Walters S. D. The Tolerance trap: how god, genes and good intentions are sabotaging gay equality. New York: NYU Press, 2014. 343 p.
44. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
45. Лібанова Е. М. Україна: глибина нерівності: Дзеркало тижня. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti-.html> (дата звернення: 20.05.2024).
46. Серєда О. О. Легітимізація соціальної нерівності як чинник конституювання соціального порядку: дис. канд. соціол. наук: 22.00.03 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 220 с.

47. Клевчік Л. Л. Соціальна нерівність як основна диспропорція в суспільстві. *Економіка та держава*. 2019. №4. С.48-51.
48. Vincent J. Robots and AI are going to make social inequality even worse, says new report: The Verge. URL: <https://www.theverge.com/2017/7/13/15963710/robots-ai-inequality-social-mobility-study> (дата звернення: 22.05.2024).
49. Озтурк І. У світі стало більше центимільонерів: хто вони і де живуть: Главком. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/u-sviti-stalo-bilshe-tsentimiljoneriv-khto-voni-i-de-zhivut-963266.html#:~:text=%D0%A1%D1%83%D1%82%D1%82%D1%94%D0%B2%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%80%D1%96%D1%81%D1%82%20%D0%B7%D0%B0%D1%84%D1%96%D0%BA%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%D1%83%202023,%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B5%D0%B9%20%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B2%D1%83%D1%94%2028%20420%20%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1> (дата звернення: 22.05.2024).
50. Невтішний прогноз. Рівень безробіття та соціальної нерівності у світі зростатимуть: Responsible Future (інформаційний простір сталого розвитку). URL: <https://responsiblefuture.com.ua/nevtishnij-prnoz-riven-bezrobittya-ta-sotsialna-nerivnist-u-sviti-zrostatimut/#:~:text=%D0%A3%20%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0%D1%85%20%D0%B7%20%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA> (дата звернення: 23.05.2024).
51. Індекс Джині – 2020 у світі: Слово і діло (аналітичний портал). URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/04/23/infografika/svit/indeks-dzhyni-2020-sviti-yakym-buv-rozryv-mizh-bahatym-bidnym-naselennyam> (дата звернення: 23.05.2024).
52. Як змінювався рівень бідності в Україні: Слово і діло (аналітичний портал). URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/05/04/infografika/ekonomika/yak-zminyuvav-sya-riven-bidnosti-ukrayini#:~:text=%D0%A3%202017%20%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96%2010%2C8,%D0%B7%D1%80%D1%96%D1%81%20%D0%B4%D0%BE%2024%2C1%25> (дата звернення: 23.05.2024).
53. Звіт про людський розвиток 2023-24: вихід із глухого кута: переосмислення співпраці в поляризованому світі. Нью Йорк: ПРООН, 2024. 38 с. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr2023-24overviewru.pdf> (дата звернення: 23.05.2024).
54. Руссо Ж.-Ж. Вибрані трактати / пер. з франц. О. Йосипенко. Київ: Фоліо, 2019. 608 с.
55. The Declaration of Independence: A Transcription. InCongress, July 4, 1776 URL: http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration_transcript.html (дата звернення: 26.05.2024).
56. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: Approved and proposed for signature and ratification or accession by General Assembly resolution 260 A (III) of 9 December 1948 Entry into force: 12 January 1951, in accordance with article XIII. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf (дата звернення: 29.05.2024).

57. Загальна декларація прав людини: Верховна Рада України. Законодавство України від 10.12.1948 (документ 995_015, поточна редакція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 30. 05.2024).
58. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: Верховна Рада України. Законодавство України (документ 995_105, поточна – редакція від 04.02.1994, підстава – 3936-XII). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 04. 06.2024).
59. Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні: Закон України від 22.09.2021, документ 1770-IX, чинний. *Відомості Верховної Ради України*. 2021, №51, Ст. 419. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-IX#Text> (дата звернення: 04. 06.2024).
60. Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності в Європі. Страсбург: Вид-во Ради Європи, 2012. – 169 с.
61. Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї: Закон України від 16.12.2009, документ 1767-VI, чинний. *Відомості Верховної Ради України*. 2010, №9, Ст. 77. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17#Text> (дата звернення: 04. 06.2024).
62. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 13.05.2014 №5207 – VI, чинний. *Відомості Верховної Ради України*. 2013, №32, Ст. 412. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 04. 06.2024).
63. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 03.08.2023 № 2866-IV, чинний. *Відомості Верховної Ради України*. 2005, №52, ст. 561. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 04. 06.2024).
64. Декларація принципів толерантності: Національна історична бібліотека України. URL: <https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/337/> (дата звернення: 06. 06.2024).
65. Walters S.D. *The Tolerance Trap: How God, Genes, and Good Intentions are Sabotaging Gay Equality*. New York: NYU Press, 2014. 343 p.
66. Гнедкова Г. «Пастка толерантності», або Крок вперед і два назад. *Східноєвропейський журнал феміністичних та квір-студій*. URL: <https://feminist.krytyka.com/ua/articles/pastka-tolerantnosti-abo-krok-vpered-i-dva-nazad> (дата звернення: 06. 06.2024).
67. Мустафін О. *Справжня історія пізнього нового часу*. Харків: Фоліо, 2017. 432 с.
68. Требін М. П. Радикалізм у сучасному світі: соціально-політичний аналіз. *Вісник Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого. Соціологія*. Харків, 2019. №4 (43). С. 118-132.
69. Левченко Л. О. Радикалізм та екстремізм як крайні прояви нонконформної поведінки: загальнотеоретичний аспект. *Політологія*. 2009. Т. 110. Вип. 97. С. 77-80. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2009/110-97-14.pdf> (дата звернення: 21.06.2024).
70. Тимошенко В. І. Політико-правова характеристика екстремізму. *Science Ries: Juridical Science*. 2017. №2 (2). С. 21-25. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/1b93f791-f9ce-4e0a-82de-9295ffecab45/content> (дата звернення: 21.06.2024).

РОЗДІЛ ІV. ГЛОБАЛЬНІ ЦІЛІ ЛЮДСТВА МЕРЕЖЕВОЇ ЕПОХИ ТРЕТЬОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

ЛЕКЦІЯ 6.

ТЕМА: ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМА СТАЛОГО РОЗВИТКУ.

Мета: поглиблення уявлень про глобальну проблему сталого розвитку суспільства, етимологію та історію поняття «сталий розвиток», засади концепції сталого розвитку, глобальні виклики та стратегію сталого розвитку України в глобалізованому світі; систематизація знань про індикатори, цілі, вектори сталого розвитку, особливості вирішення глобальних проблем в національних кордонах і в планетарному масштабі; формування навичок критичного, системного мислення, вмінь та навичок практичного застосування системного підходу до аналізу глобальних процесів, менталітету; розвиток глобального мислення, фахових компетентностей, загальної культури і свідомості.

План

1. *Вирішення глобальних проблем в масштабах держав та біосфери планети.*
2. *Зміст та історія становлення поняття «сталий розвиток».*
3. *Ключові поняття, складові, принципи, умови переходу до сталого розвитку.*
4. *Вектори, цілі, індикатори сталого розвитку.*
5. *Складові та принципи механізму сталого розвитку.*

I. Глобальні проблеми стосуються світу в цілому, але мають прояви й на рівні його регіонів, окремих країн, поселень тощо. Розглядаючи проблеми різного рівня як конкретне вираження універсальних категорій «загальне», «особливе», «одиничне», А. П. Голюков, О. А. Довгаль, В. І. Сідоров [1] інтерпретують їхню диференціацію таким чином, що приватні проблеми виступають як поодинокі, локальні та регіональні – як особливі, а глобальні – як загальні. Проблема може вважатися глобальною тільки тоді, коли вона актуальна для будь-якого регіону планети. Тобто, всі глобальні проблеми мають водночас і регіональне значення, але не всі регіональні проблеми можуть вважатися глобальними. При цьому, слід зазначити, що глобальні проблеми можуть бути вирішеними лише в процесі глобального розвитку інструментами глобальної політики.

Глобальний розвиток об'єктивно постає як частина макроеволюції вищої форми організації живої та неживої матерії. Він втілюється у прогресі як безперервному зростанні складності внутрішньої організації та функціонування людства і забезпечується безперервними кумулятивними ефектами, завдяки покращенню кількісних показників, які відбивають прогрес економіки, політики, соціальної сфери здобутий працею багатьох поколінь Натомість *глобальна політика* амбівалентна. Вона може як сприяти організації природи та суспільства, так і руйнувати їх наявну організацію, формувати низькоорганізовані системи через свідомо чи несвідомо інспіровані соціальні й природні катаклізми, зокрема, через їхню найвищу форму (планетарну війну за допомогою зброї масового

знищення [1]. Хоча, потенційна неоднозначність і різноспрямованість глобальної політики не усуває можливості її конструктивного впливу на глобальний розвиток.

Глобальну політику характеризують рішення – відповіді (відгуки) на глобальні проблеми та запити, зокрема безпекові. Вона еволюціонує разом із розвитком унаслідок зростання «комплексної взаємозалежності» всередині людства, що призводить до змін підходів до глобального (планетарного) управління. Глобальна політика формує політичні та правові межі людства, мобілізує ресурси вирішення глобальних проблем, впливає на культуру і свідомість і, одночасно, здатна деформувати вектори глобального розвитку, сповільнювати його темпи.

Концепції глобального розвитку містять розробки загального плану, націлені на виділення головного принципу змін у процесах планетарного масштабу з метою їх стабілізації та вирішення переважно глобальних проблем. Плани створення наднаціональних інститутів орієнтовані на свідому і поступову передачу влади від суверенних держав наднаціональним політичним структурам та організаціям як регіонального, так і глобального масштабу. Серед концепцій глобального розвитку варто відмітити такі, як: стратегія виживання людства; концепція взаємозалежності; концепція створення наднаціональних інститутів влади.

Стратегія виживання людства, засновниками якої були американський вчений сербського походження **Михайло Месарович** і німецький вчений **Едуард Пестель**, була створена однією з перших (рис. 6.1, рис. 6.2). Вона ґрунтується на ідеї «органічного росту». Автори стратегії вважали основною причиною сучасних труднощів «недиференційоване, незбалансоване зростання», яке виявляється у відсутності координації розвитку кожної частини світу (держави) з іншими частинами й без урахування наслідків, що можуть виникати. Вчені стверджували, що сучасне людство зазнає «кризового синдрому», який повинний стати вирішальним стимулом для переходу до світової системи «органічного зростання», яка б розвивалась як єдиний організм, де кожна складова відіграє свою виняткову роль і користується певною часткою загальних благ, які корелюють з її роллю та забезпечують подальший її розвиток в інтересах цілого. Ідея науковців щодо розробки стратегії всесвітнього виживання отримала багато прихильників.

Концепція взаємозалежності, засновниками якої були американський академік **Роберт Когейн** та американський політолог **Джозеф Най**, ґрунтується на визнанні спільних інтересів у багатьох держав, що обмовлено такими чинниками: 1) виникнення та загострення глобальних проблем; 2) перехід науково-технічної революції на етап, якому властиві створення та контролювання цілої низки новітньої техніки і технологій найбільш розвиненими державами, що має життєвизначальне значення для багатьох країн; 3) зростання економічних взаємозв'язків і взаємозалежності у сучасному світі. Взаємозалежність нерідко створює «асиметричні відносини» між державами, тобто відносини, за яких національним інтересам певних країн заподіюється певна шкода. Взаємозалежність, заснована на принципі «кожен сам за себе», повинна

Рис. 6.1. Месарович Михайло (Mesarovich Mykhailo) математик, науковий керівник моделювання глобальних змін ООН, член Римського клубу [2].

Рис. 6.2. Пестель Едуард (Pestel Eduard) інженер, професор механіки, політик, голова Німецької Асоціації Римського клубу [3].

поступитися місцем концепції «взаєморозвитку», в основі якої так званий план «синергії світів», що має бути досягнутим на добровільній основі та означати гармонійний розвиток «зони багатих країн Півночі» і «зони бідних країн Півдня».

Концепція створення наднаціональних інститутів влади, засновниками якої були **Григорій Тункін і Рейн Мюллерсон**, наполягає, що для розв'язання глобальних проблем необхідна передача влади від рядів суверенних держав до наднаціональних інститутів та організацій як регіонального, так і глобального масштабу. Щодо формування самої глобальної системи інститутів влади у світовому співтоваристві набуло поширення кілька точок зору, а саме:

- створення спеціальних міжнародних організацій, здатних до рішучого впливу на кардинальні загальнолюдські питання і, зрештою, сприяння радикальним перетворенням сучасної цивілізації;
- невідкладна модернізація нині діючих міжнародних організацій і створення за їхнім типом нових установ;
- створення всесвітнього парламенту та світового уряду.

Отже, глобальні проблеми, як відображення діалектики сучасного світу, складності, суперечливості взаємодій та зростання взаємозалежності держав світового співтовариства, потенціюють сприйняття світу як цілісності, що об'єднана загальнолюдськими інтересами і, перш за все, збереження миру, попередження руйнування середовища існування, запобігання загибелі людства, створення умов для його подальшого прогресу в осяжному майбутньому. Вочевидь, що глобальні проблеми неможливо вирішити швидко на рівні окремих країн. Для цього потрібний єдиний міжнародний механізм регулювання рішень та дій, дієві міжнародні правові важелі та економічні норми.

II. Стратегія сталого розвитку як ідея нової культурної парадигми з'явилась наприкінці ХХ століття.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. у зарубіжній літературі в галузі економіки, екології, соціології, політології і права широке розповсюдження отримав термін «**сталий розвиток**» (від англ. *sustainable development* – дослівний

переклад «життєздатний розвиток», а переклад за сенсом «самопідтримуваний розвиток»). Цей термін почав вживатися поряд, а згодом, замість терміну «*екорозвиток*», який запропонував *Моріс Стронг* при підготовці у 1972 р. до Стокгольмської конференції з навколишнього середовища (екорозвиток – це соціально бажаний, економічно припустимий, екологічно розумний та безпечний розвиток суспільства, що є протиставленням як необмеженому, так й нульовому економічному зросту) (рис. 6.3).

З ініціативи Генерального Секретаря ООН у 1983 році було створено Міжнародну комісію ООН з навколишнього середовища та розвитку. До складу Комісії ввійшло близько 200 кращих у світі фахівців з екологічних, політичних питань та розвитку, які представляли п'ять континентів планети. Очолила роботу Міжнародної комісії прем'єр-міністр Норвегії *Гру Харлем Брундтланд* (рис. 6.4). Результатом роботи Комісії стала доповідь «*Наше спільне майбутнє*», представлена у 1987 році. Центральне місце у доповіді займала концепція взаємодії суспільства та природи. У документі вперше застосовувалось поняття «сталий розвиток».

Рис. 6.3. Моріс Стронг (*Maurice Strong*) канадський та американський бізнесмен, природоохоронний діяч, радник Генсека ООН, засновник і перший директор ЮНЕП [4].

Рис. 6.4. Гру Харлем Брундтланд (*Gro Harlem Brundtland*) – норвезька політична діячка, прем'єр міністр, голова Міжнародної комісії з Навколишнього середовища та розвитку ООН [5].

Уявлення про сталий розвиток, розроблені Міжнародною комісією ООН з навколишнього середовища та розвитку, було покладено в основу документів, прийняття яких відбулось під час проведення Другої Міжнародної конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку у Ріо-де-Жанейро у червні 1992 року за присутності 178 держав-учасників, у тому числі й України. Зміст Концепції сталого розвитку викладений у Декларації з навколишнього середовища та розвитку (табл. Д. 6.1) та у Довгостроковій програмі подальших дій у глобальному масштабі «Порядок денний на XXI століття» («*Agenda 21*») [6].

Ефективним стимулюванням сталого розвитку на різних рівнях розвитку суспільства (від глобального до регіонального) став *Кіотський протокол*, підписаний 38 країнами ЄС у грудні 1997 р. в Японії (м. Кіото). Досить важливими з точки зору стимулювання розвитку концепції були рішення, прийняті на таких міжнародних заходах:

- 1994 р., м. Бриджтаун, Барбадос
- 1999 р., м. Лондон, Велика Британія
- вересень 2000 р., м. Нью Йорк, США
- червень 2001 р., м. Гетеборг, Швеція
- 18-22 березні 2002 р., м. Монтеррей, Мексика
- 26 серпня – 4 вересня 2002 р., -м. Йоханнесбург, ПАР
- 22 – 26 червня 2012 р., м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія
- 25 вересня 2015 р., м. Нью Йорк, США
- Глобальна конференція зі сталого розвитку малих острівних країн
  - Глобальний форум «Здорова планета»
  - Всесвітній саміт тисячоліття («Декларація тисячоліття», «Цілі розвитку тисячоліття» (табл. Д. 6.2))
  - Саміт країн ЄС «Стратегія сталого розвитку Європейського Союзу»
  - Міжнародна конференція з фінансування розвитку
  - Всесвітній саміт зі сталого розвитку («Саміт Землі», 2002)
  - Конференція ООН зі сталого розвитку «Ріо+20» або «Ріо – 2012» («Майбутнє, якого ми прагнемо»)
  - Саміт зі сталого розвитку («Перетворення нашого світу: порядок денний сталого розвитку до 2030 рок»)

На теперішній час наявно досить багато визначень поняття «сталий розвиток» (табл. 6.1). Найпоширенішим є визначення, яке подала леді Брундтланд у доповіді «Наше спільне майбутнє» Міжнародної комісії ООН [7]:

Сталий розвиток – це розвиток, який задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Таблиця 6.1

Тлумачення поняття «сталий розвиток» у науковому дискурсі

Автори(и)	Дефініція
Корнійчук Л, Шевчук В. [8]	розвиток без зростання, тобто без виходу ресурсопотоку за межі регенеративних і поглинаючих можливостей довкілля
Розенберг Г, Гелашвілі Д., Краснощоків Г. [9]	сукупність якісно-кількісних характеристик зростання, що не виснажують наявні ресурси та зберігають цілісність навколишнього світу
Данилов-Данильян В., Лосєв К. [10]	здатність системи досягати поставлених цілей, незважаючи на дестабілізуючий вплив внутрішнього і зовнішнього середовища за рахунок використання соціально-економічних та екологічних ресурсів
Данилишин Б., Дорогунцов С., Міщенко В. [11]	система відносин суспільного виробництва, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним ростом, нормалізацією якісного стану природного середовища, ростом матеріальних і духовних потреб населення
Буркинський Б., Осауленко А., Степанов В. [12]	здатність системи витримувати зміни, спричинені зовнішніми та внутрішніми впливами в економічних та екологічних підсистемах, а також здатність збереження визначеної динамічної рівноваги
Волошин В., Горленко О., Нуртдінов Р. [13]	система покращення якості життя, ренатуралізації природи та підвищення виробництва громадської праці; інституціолізована форма економічного розвитку, пов'язана з поступальним рухом суспільства в цілях досягнення об'єктивно прогресивної системи

Продовження табл. 6.1

Автори(и)	Дефініція
	суспільних цінностей, на основі гармонійного поєднання економічних, екологічних і соціальних факторів
Садеков А. [14]	форма соціально-економічного розвитку суспільства на базі постіндустріальної моделі господарювання і з використанням механізмів еколого-економічного управління
Герасимчук З. [15]	процес забезпечення функціонування територіальної системи із заданими параметрами в певних умовах, протягом необхідного проміжку часу, що веде до гармонізації факторів виробництва та підвищення якості життя теперішніх і наступних поколінь за умови збереження і поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища
Подпругін М. [16]	комплексний процес, що передбачає покращення умов життя на основі досягнення збалансованого соціально-економічного й екологічного розвитку, що відбувається з врахуванням ресурсно-географічного потенціалу регіону та соціально-економічної інфраструктури
Ханова О., Скібіна С. [17]	сукупність взаємозалежних соціальних, економічних, управлінських та природоохоронних заходів, спрямованих на створення системи суспільних відносин на основі партнерства, етичних цінностей, екологічно чистого довкілля
Нагара М. [18]	плюралістичний, комплементарний процес, що перебуває у взаємозв'язку з економічними, соціальними та екологічними системами, зумовлює їх динаміку і спрямованість з метою примноження і якісного зростання інтегрального соціально-еколого-економічного ефекту, збереження та збагачення навколишнього природного середовища
Дорогунцов С., Ральчук О. [19]	траєкторія довготермінового збільшення загального блага людства, яка поділяється на такі складові: соціально-економічну та техногенно екологічну безпеки
Трегобчук В. [20]	економічне зростання, за якого ефективно розв'язуються найважливіші проблеми життєзабезпечення суспільства без виснаження, деградації та забруднення довкілля
Прадун В. [21]	розвиток, який забезпечує певний тип рівноваги, тобто баланс між всіма складовими елементами інтегрованої екосистеми, насамперед культурної, в тому числі й агроекосистеми
Дейлі Г. [22]	гармонійний, збалансований, безконфліктний прогрес всієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремо взятих країн нашої планети за науково обґрунтованими планами, коли в процесі неухильного інноваційно-інтенсивного економічного розвитку країн одночасно і позитивно вирішується весь комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації бідності, експлуатації та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення, у тому числі за етнічними, расовими чи статевими ознаками.
Всесвітній комітет з питань довкілля та розвитку ООН [23]	зобов'язання суспільства діяти у спосіб, що підтримуватиме життя, і дозволить нашим нащадкам жити комфортно у дружньому, чистому і здоровому світі
Боголюбов В., Клименко М, Мельник Л. [24]	розвиток суспільства без зростання, яке призводить до виходу за межі господарської ємності біосфери

Сталий розвиток – це *керований розвиток*, що базується на *системному підході* та сучасних *інформаційних технологіях*, які дозволяють досить швидко *моделювати* різні варіанти напрямків розвитку та з високою точністю *прогнозувати* їхні результати й обирати найбільш оптимальні. Зазначимо, що переклад поняття «сталий розвиток» визнаний багатьма науковцями не зовсім коректним, оскільки поняття «розвиток» і «сталість» певною мірою заперечують одне одному. Навіть у динамічних системах стан нерівноваги чергується з тривалими періодами рівноваги. У вітчизняній літературі поряд з терміном «сталий розвиток» деякі науковці вживають терміни «збалансований розвиток», «стійкий розвиток», «гармонійний розвиток», «збалансоване природокористування», «екологізація», «екологізація суспільного розвитку».

III. Ряд вчених вважають концепцію сталого розвитку найперспективнішою ідеологією XXI століття і навіть всього третього тисячоліття. На теперішній час вона є найпоширенішою і нерідко іменується «всесвітньою моделлю майбутнього цивілізації». Покладене в її основу визначення сталого розвитку включає в себе *два ключових поняття*, а саме:

- поняття «*потреби*», зокрема потреби, що необхідні для існування верств населення, які повинні бути предметом першочергового пріоритету;
- поняття «*обмеження*», що обумовлені станом технологій та організації суспільства, які накладаються на здатність навколишнього середовища задовольняти сучасні та майбутні потреби.

Перехід суспільства до сталого розвитку залежить від реалізації, в першу чергу, таких основних завдань сучасності, як:

- збереження вцілілих і відновлення до рівня природної продуктивності деградованих екосистем;
- раціоналізація споживання;
- «екологізація» виробництва;
- нормалізація чисельності населення.

Успіх реалізації завдань вимагає консолідації багатоспрямованих зусиль щодо вдосконалення:

1. Політичної системи, яка здатна забезпечувати участь широких верств населення у прийнятті рішень.
2. Економічної системи, що здатна сприяти розширенню відтворення та технічному прогресу на власній базі, яка постійно зміцнюється й оновлюється у відповідь на запити реалій та осяжного майбутнього.
3. Соціальної системи, що здатна забезпечити зняття напруги й адекватну відповідь на виклики, які виникають внаслідок негармонійного економічного розвитку.
4. Системи виробництва, яка зберігає еколого-ресурсну базу.
5. Технологічної системи, що забезпечує постійний пошук нових рішень.
6. Міжнародної системи, що сприяє стійкості торгівельних і фінансових зв'язків.
7. Адміністративної системи досить гнучкої та здатної до самокорегування.

Парадигма сталого розвитку орієнтована на узгодження трьох його основних складових (рис. 6.5):

- **економічна складова** передбачає оптимальне використання природних ресурсів, впровадження екологічних природо-, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, виробництво екологічно безпечної продукції, мінімізацію та переробку відходів, забезпечення потенціалу зростання економіки та її інноваційної спрямованості, інтенсифікацію наукових досліджень, що застосовуються на виробництві, збалансований розвиток галузей господарства та усунення економічних диспропорцій, оптимізацію розміщення продуктивних сил, стимулювання підприємницького та бізнес-середовища, дотації пріоритетних галузей господарства та розвиток інфраструктури (індустріальні парки, бізнес-хаби тощо);
- **екологічна складова** передбачає необхідність забезпечення цілісності і життєздатності біологічних та екологічних систем, збереження біорізноманіття та динамічної рівноваги екосистем різних рівнів, впровадження еколого-економічних методів регулювання природокористування, мінімізацію шкідливих впливів антропогенної діяльності, оптимізацію порушених земель, створення дієвої системи екологічної освіти громадян та стимулювання перманентної просвітницької екологічної діяльності;
- **соціальна складова** спрямована на збереження стабільності існуючих соціальних і культурних систем, культурного капіталу і різноманіття, скорочення числа руйнівних конфліктів, справедливий розподіл ресурсів і можливостей між усіма членами суспільства з урахуванням необхідності дотримання рівності прав майбутніх поколінь, забезпечення високої якості життя громадян, покращення здоров'я та збільшення тривалості життя, забезпечення рівного доступу до соціальних послуг, освіти, науки, гідний рівень пенсійного забезпечення, розвиток інтелектуального суспільного капіталу.

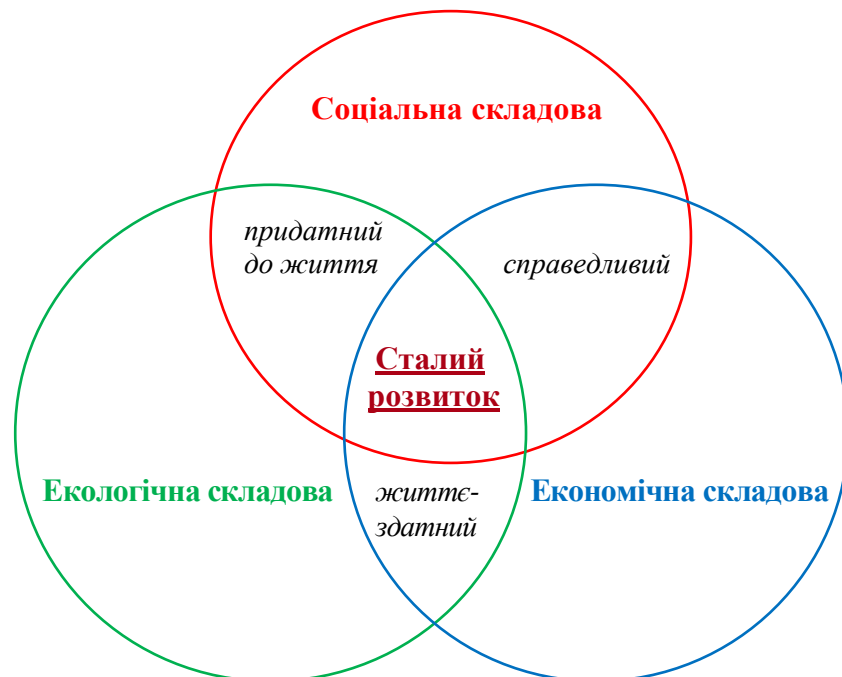

Рис. 6.5. Складові сталого розвитку.

Досвід зарубіжних і вітчизняних фахівців засвідчує доцільність впровадження для забезпечення сталого розвитку низки фундаментальних

(базових) *принципів стратегічного планування й організації*, серед яких:

1. Базові принципи стратегічного планування:

- взаємозв'язки та кореляція цілей і завдань стратегії сталого розвитку кожної держави на мегарівні (із глобальними цілями, цілями розвитку ЄС), макрота мезорівнях (регіональних та місцевих стратегічних документів відповідно до загальнодержавних). При цьому регіональні та місцеві стратегічні документи (у контексті децентралізації) можуть бути більш автономними, проте не повинні суперечити загальнодержавній стратегії;
- системність планових документів, чітка визначеність доцільності існування певної кількості документів, які повинні бути взаємопов'язані між собою;
- часова узгодженість, тому що невідповідність термінів реалізації різних стратегічних документів вносить дисонанс у всю систему стратегічного планування. Терміни реалізації стратегічних документів різних рівнів повинні бути узгоджені для забезпечення досягнення цілей ключової стратегії у визначений термін. Перелік заходів у певних часових рамках повинен бути реальним для виконання в конкретному часовому проміжку;
- взаємопідпорядкованість планів, приведення відповідності цілей та завдань, розроблених раніше, до нових змін, що прийняті, територіальних планів до стратегічних;
- взаємоузгодженість планів одного порядку (узгодження планів різних галузей між собою, стратегій суміжних територій, регіонів);
- реалістичність та результативність стратегічних планів, неприпустимість їхнього формального виконання через масштабно заплановані цілі у стислі часові проміжки;
- фінансова забезпеченість (з різних джерел, з урахуванням інфляційних коливань та зміни вартості, відсутності перебоїв у бюджетному фінансуванні).

2. Організаційні принципи:

- наявність ефективного правового поля для реалізації цілей державного регулювання сталого розвитку, удосконалення нормативно-правових актів щодо розуміння сутності сталого розвитку, стратегічного управління;
- чіткий розподіл функцій, обов'язків і відповідальності між органами виконавчої влади різних рівнів у процесі реалізації стратегічних планових документів;
- застосування принципів нового публічного менеджменту (*New Public Management*) в процесі розробки стратегій та реалізації державної політики. Важливим стає не лише процес інформування та прозорість розробки стратегічних документів, але й спільна діяльність органів влади та зацікавлених сторін у реалізації положень стратегій, що може реалізовуватись у форматі експертних обговорень, інформаційних сесій, тренінгів тощо;
- максимальне залучення всіх можливих стейкхолдерів до процесу стратегічного планування, реалізації стратегій та врахування експертних позицій при розробці подальших планів реалізації, широкого залучення громадськості, перекладення реалізації окремих завдань та заходів на громадські організації;
- адресність, яка передбачає визначену відповідальність за реалізацію окремих заходів конкретних органів державної влади, що сприяє формуванню сукупності адміністративно-територіальних заходів, спрямованих на

регулювання сталого розвитку;

- контрольованість, яка повинна бути систематичною щодо моніторингових показників і звітування за показниками оцінювання (індикаторами) із залученням міжнародних і державних структур, громадського контролю;
- відповідальність за реалізацію стратегічних планів і санкцій у разі недосягнення планових показників [25, 26].

IV. Від самого проголошення ідеї сталого розвитку, а особливо після проведення у 1992 р. Конференції в Ріо-де-Жанейро, Україна (на початку як республіка СРСР, а у подальшому – як незалежна держава) бере участь у цьому процесі. Спочатку питаннями сталого розвитку опікувались головним чином наукові та громадські організації. Вже у 1997-1998 рр. були зроблені перші кроки щодо офіційного визнання Всесвітньої стратегії сталого розвитку на національному рівні: 1) створено Національну комісію сталого розвитку України при Кабінеті Міністрів України; 2) підготовлено урядовий проект Концепції сталого розвитку України. З метою мобілізації та нарощування потенціалу переходу до сталого розвитку в Україні розроблено Комплексну програму реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоханнесбурзі (2002 р.) на 2003-2015 рр., яка була схвалена Національною комісією сталого розвитку при Кабінеті Міністрів України.

З 25 вересня 2015 р., відповідно до визначених на Саміті ООН зі сталого розвитку у Нью Йорку (США) у документі «Перетворення нашого світу: порядок денний сталого розвитку до 2030 року» 17 глобальних Цілей сталого розвитку на період до 2030 р., стратегія сталого розвитку «Україна-2020» була оновлена, з урахуванням SWOT-аналізу та аналізу прогалин політики, законодавчих актів, програм і планів у восьми галузях (економіка, соціальна політика, природокористування та охорона довкілля, сільське господарство, енергетика, транспорт, регіональний та місцевий розвиток, освіта та наука). У вересні 2015 р. уряд України представив Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», а президент Петро Порошенко оприлюднив її ключові моменти та орієнтири розвитку країни до 2030 р. у виступі на Саміті ООН, який відбувся в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (США, Нью-Йорк). Цільові показники визначені для 3 етапів реалізації стратегії: 2017-2020 рр., 2021-2025 рр., 2026-2030 рр. 30 вересня 2019 р. Президент України Володимир Зеленський підписав Указ «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», у першому пункті якого зазначено: «підтримуючи проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», забезпечувати дотримання Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року» [27].

Стратегія сталого розвитку України до 2030 рок орієнтована на вектори, визначені в Стратегії сталого розвитку «Україна-2020»:

- **вектор розвитку** – забезпечення сталого розвитку країни, проведення структурних реформ, забезпечення економічного зростання екологічно

невиснажливим способом, створення сприятливих умов для ведення господарської діяльності;

- **вектор безпеки** – забезпечення безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності, забезпечення миру і захисту кордонів, чесного та неупередженого правосуддя, невідкладне проведення очищення влади на всіх рівнях та забезпечення впровадження ефективних механізмів протидії корупції. Пріоритетом є безпека життя та здоров'я людини, що неможливо без ефективної системи охорони громадського здоров'я, надання належних медичних послуг, захищеності соціально вразливих верств населення, безпечного стану довкілля і доступу до якісної питної води й санітарії, безпечних і якісних харчових продуктів та промислових товарів;
- **вектор відповідальності** – забезпечення гарантій кожному громадянину, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак, мати доступ до високоякісної освіти, системи охорони здоров'я та інших послуг в державному та приватному секторах;
- **вектор гордості** – забезпечення взаємної поваги і толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт [28].

Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун під час виступу на Саміті зі сталого розвитку в Нью Йорку у 2015 р. наголошував, що «справжнім тестом відданості Порядку денному – 2030 стане його виконання. Нам потрібні дії з боку всіх та всюди. Наш орієнтир – сімнадцять Цілей сталого розвитку. Вони є переліком обов'язкових справ для людей та планети, планом досягнення успіху» [29]. Світ має 15 років, аби досягти 17 амбітних цілей сталого розвитку (рис. 6.6).

Рис. 6.6. 17 цілей сталого розвитку [29].

Інклюзивний процес адаптації глобальних цілей сталого розвитку, визначених підсумковим документом «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» Саміту ООН у Нью-Йорку, в Україні відбувався протягом 2016 року на засадах принципу «нікого не залишити

осторонь». Контекстуалізація завдань Цілей сталого розвитку проходила шляхом відкритого процесу зі створенням 17 робочих підгруп (відповідно до кожної цілі) та проведенням 32 круглих столів, 4 національних та 10 регіональних консультацій. До процесу було залучено 800 фахівців за напрямками, що відповідають тематичним сферам ЦСР, – урядовці, управлінці, спеціалісти установ ООН, дипломати, науковці, економісти, демографи, медичні працівники, епідеміологи, екологи, освітяни, журналісти, підприємці, лідери недержавних організацій та інші представники громадянського суспільства. Науковий супровід підготовки національної доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна» здійснювала академік-секретар Відділення економіки НАН України Елла Лібанова. Адаптована до глобальних національна система Цілей сталого розвитку включає 86 завдань національного розвитку та 172 показники для їх моніторингу. Відповідність глобальних завдань цілей сталого розвитку та національних відображує таблиця 6.2, створена на основі матеріалів Національної доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна» [30].

Таблиця 6.2

Зіставлення глобальних завдань цілей сталого розвитку із національними завданнями [30]

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
Ціль 1. Подолання бідності в усіх її формах та усюди (подолання бідності)	1.1. До 2030 р. ліквідувати крайню бідність для всіх людей в усьому світі (нині крайня бідність визначається як добове споживання на суму менш ніж 1,25 доларів США на день)	1.1. Скоротити в 4 рази рівень бідності, зокрема шляхом ліквідації її крайніх форм
	1.2. До 2030 р. скоротити принаймні наполовину частки чоловіків, жінок і дітей будь-якого віку, що є бідними за всіма вимірами, згідно з національними визначеннями	Завдання враховано
	1.3. Упровадити на національному рівні належні системи і заходи соціального захисту для всіх, включаючи встановлення мінімальних рівнів, і до 2030 р. досягти суттєвого охоплення бідних і уразливих верств населення	1.2. Збільшити охоплення бідного населення адресними програмами соціальної підтримки
	1.4. До 2030 р. забезпечити, щоб усі чоловіки і жінки, особливо незаможні та вразливі, мали рівні права на економічні ресурси, доступ до базових послуг, володіння і розпорядження землею та іншими формами власності, успадкованого майна, природних ресурсів, відповідних нових технологій і фінансових послуг, включаючи мікрофінансування	Завдання враховано
	1.5. До 2030 р. підвищити життєстійкість малозабезпечених і осіб, які перебувають в уразливому становищі, зменшити їх незахищеність і вразливість перед викликаними зміною клімату екстремальними явищами та іншими економічними, соціальними й екологічними потрясіннями і лихами	1.3. Підвищити життєстійкість соціально вразливих верств населення
	2.1. До 2030 р. покінчити з голодом і забезпечити всім, особливо малозабезпеченим і вразливим групам населення, включаючи немовлят, цілорічний доступ до безпечної, поживної та достатньої їжі	2.1. Забезпечити доступність збалансованого харчування на рівні науково обґрунтованих норм для всіх верств населення

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
Ціль 2. Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, розвиток сільського господарства (подолання голоду)	2.2. До 2030 р. покінчити з усіма формами недоїдання, у тому числі до 2025 р. досягти погоджених на міжнародному рівні цільових показників, що стосуються боротьби з затримкою росту і виснаженням у дітей віком до 5 років, а також задовольняти потреби в харчуванні дівчаток підліткового віку, вагітних, жінок, які годують, та літніх людей	Завдання враховано
	2.3. До 2030 р. подвоїти продуктивність сільського господарства і доходи дрібних виробників продовольства, зокрема жінок, представників корінних народів, фермерських сімейних господарств, скотарів і рибалок, у тому числі шляхом забезпечення гарантованого та рівного доступу до землі, інших виробничих ресурсів і факторів сільськогосподарського виробництва, знань, фінансових послуг, ринків, можливостей для збільшення доданої вартості та зайнятості в несільськогосподарських секторах	2.2. Підвищити вдвічі продуктивність сільського господарства, в першу чергу за рахунок використання інноваційних технологій
	2.4. До 2030 р. забезпечити створення стійких систем виробництва продуктів харчування й упровадити методи ведення сільського господарства, які дозволяють підвищити життєстійкість і продуктивність та збільшити обсяги виробництва, сприяють збереженню екосистем, зміцнюють здатність адаптуватися до зміни клімату, екстремальних погодних явищ, засух, повеней та інших лих і поступово покращують якість земель та ґрунтів	2.3. Забезпечити створення стійких систем виробництва продуктів харчування, що сприяють збереженню екосистем і поступово покращують якість земель та ґрунтів, у першу чергу за рахунок використання інноваційних технологій
	2.5. До 2020 р. забезпечити збереження генетичного різноманіття насіння і культивованих рослин, а також сільськогосподарських і домашніх тварин та відповідних ним диких видів, у тому числі шляхом належного утримання на національному, регіональному та міжнародному рівнях різноманітних банків насіння і рослин, сприяти розширенню доступу до генетичних ресурсів і пов'язаних з ними традиційних знань та спільному використанню на справедливій і рівній основі вигід від їх застосування на умовах, погоджених на міжнародному рівні	Завдання враховано
Ціль 3. Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці (міцне здоров'я та благополуччя)	3.1. До 2030 р. знизити глобальний коефіцієнт материнської смертності до менш ніж 70 випадків на 100 000 живонароджених	3.1. Знизити материнську смертність
	3.2. До 2030 р. покласти край смертності, якій можна запобігти, новонароджених і дітей віком до 5 років, при цьому всі країни повинні прагнути зменшити неонатальну смертність до не більше як 12 випадків на 1000 живонароджених, а смертність у віці до 5 років – до не більше ніж 25 випадків на 1000 живонароджених	3.2. Мінімізувати смертність, якій можна запобігти, серед дітей віком до 5 років
	3.3. До 2030 р. покласти край епідеміям СНІДу, туберкульозу, малярії та тропічних хвороб, яким не приділяється належної уваги, забезпечити боротьбу з гепатитом, захворюваннями, що передаються через воду, та іншими інфекційними захворюваннями	3.3. Зупинити епідемії ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, у тому числі за рахунок використання інноваційних практик та засобів лікування
	3.4. До 2030 р. зменшити на третину передчасну	3.4. Знизити передчасну

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
<p align="center">Ціль 3. Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь- якому віці (міцне здоров'я та благополуччя)</p>	смертність від неінфекційних захворювань за допомогою профілактики та лікування, а також підтримувати психічне здоров'я і благополуччя	смертність від неінфекційних захворювань
	3.5. Покращувати профілактику та лікування залежності від психоактивних речовин, у тому числі зловживання наркотичними засобами й алкоголем	Завдання враховано
	3.6. До 2020 р. у всьому світі вдвічі скоротити кількість смертей і травм унаслідок дорожньо-транспортних пригод	3.6. Знизити рівень отримання тяжких травм і смертності внаслідок ДТП, у т. ч. за рахунок використання інноваційних практик реанімації, лікування постраждалих унаслідок ДТП
	3.7. До 2030 р. забезпечити загальний доступ до послуг з охорони сексуального та репродуктивного здоров'я, включаючи послуги з планування сім'ї, інформування та просвіту, й урахування питань охорони репродуктивного здоров'я в національних стратегіях і програмах	Завдання враховано
	3.8. Забезпечити загальне охоплення послугами охорони здоров'я, у т. ч. захист від фінансових ризиків, доступ до якісних основних медико-санітарних послуг і до безпечних, ефективних, якісних і недорогих основних лікарських засобів і вакцин для всіх	3.7. Забезпечити загальну якість імунізації населення з використанням інноваційних препаратів
<p align="center">Ціль 4. Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання упродовж усього життя для всіх (якісна освіта)</p>	4.1. До 2030 р. забезпечити, щоб всі дівчатка і хлопчики завершували здобуття безкоштовної, рівноправної і якісної початкової та середньої освіти, що дозволяє домогтися затребуваних і ефективних результатів навчання	4.1. Забезпечити доступність якісної шкільної освіти для всіх дітей та підлітків
	4.3. До 2030 р. забезпечити для всіх жінок і чоловіків рівний доступ до недорогої та якісної професійно-технічної та вищої освіти, у тому числі університетської	4.3. Забезпечити доступність професійної освіти. 4.4. Підвищити якість вищої освіти та забезпечити її тісний зв'язок з наукою, сприяти формуванню в країні міст освіти та науки
	4.4. До 2030 р. істотно збільшити число молодих і дорослих людей, які володіють затребуваними навичками, у тому числі професійно-технічними навичками, для працевлаштування, отримання гідної роботи та занять підприємницькою діяльністю	4.5. Збільшити поширеність серед населення знань і навичок, необхідних для отримання гідної роботи та підприємницької діяльності
	4.5. До 2030 р. ліквідувати гендерну нерівність у сфері освіти і забезпечити рівний доступ до освіти та професійно-технічної підготовки всіх рівнів для уразливих груп населення, у тому числі інвалідів, представників корінних народів і дітей, які перебувають в уразливому становищі	4.6. Ліквідувати гендерну нерівність серед шкільних учителів
	4.6. До 2030 р. забезпечити, щоб всі молоді люди і значна частка дорослого населення, як чоловіків, так і жінок, вміли читати, писати й рахувати	Завдання не враховано

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
	4.7. До 2030 р. забезпечити, щоб усі учні здобували знання і навички, необхідні для сприяння сталому розвитку, у т. ч. шляхом навчання з питань сталого розвитку та сталого способу життя, прав людини, гендерної рівності, пропаганди культури миру та ненасильства, громадянства світу й усвідомлення цінності культурного різноманіття і внеску культури в сталий розвиток	Завдання враховано
Ціль 5. Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток (гендерна рівність)	5.1. Повсюдно ліквідувати всі форми дискримінації щодо всіх жінок і дівчат	5.1. Створити умови для ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок і дівчат
	5.2. Ліквідувати всі форми насильства щодо всіх жінок і дівчаток у публічній і приватній сферах, включаючи торгівлю людьми, сексуальну та інші форми експлуатації	5.2. Знизити рівень гендерно зумовленого та домашнього насильства, забезпечити ефективне запобігання його проявам та своєчасну допомогу постраждалим
	5.3. Ліквідувати всі шкідливі види практики, такі як дитячі, ранні та примусові шлюби й операції, що калічать, на жіночих статевих органах	Завдання враховано
	5.4. Визнавати й цінувати неоплачувану працю з догляду і роботу з ведення домашнього господарства, надаючи комунальні послуги, інфраструктуру та системи соціального захисту та заохочуючи принцип спільної відповідальності у веденні господарства і в сім'ї, з урахуванням національних умов	5.3. Заохочувати спільну відповідальність за ведення господарства та виховання дитини
	5.5. Забезпечити всебічну й реальну участь жінок і рівні для них можливості для лідерства на всіх рівнях прийняття рішень у політичному, економічному та суспільному житті	5.4. Забезпечити рівні можливості представництва на вищих рівнях прийняття рішень у політичному та суспільному житті
	5.6. Забезпечити загальний доступ до послуг у галузі охорони сексуального і репродуктивного здоров'я та до реалізації репродуктивних прав відповідно до Програми дій Міжнародної конференції з народонаселення і розвитку, Пекінської платформи дій та підсумкових документів конференцій з розгляду перебігу їх виконання	5.5. Розширити доступ населення до послуг з планування сім'ї та знизити рівень підліткової народжуваності
Ціль 6. Забезпечення доступності та сталого управління водними ресурсами та санітарією (чиста вода та належні санітарні мови)	6.1. До 2030 р. забезпечити загальний і рівноправний доступ до безпечної і доступної (прийнятної) за ціною питної води для всіх	6.1. Забезпечити доступність якісних послуг з постачання безпечної питної води, будівництво та реконструкцію систем централізованого питного водопостачання із застосуванням новітніх технологій та обладнання
	6.2. До 2030 р. забезпечити загальний і рівноправний доступ до належних санітарно-гігієнічних засобів і покласти край відкритій дефекації, приділяючи особливу увагу потребам жінок і дівчаток, а також осіб, які перебувають в уразливому становищі	6.2. Забезпечити доступність сучасних систем водовідведення, будівництво та реконструкцію водозабірних та каналізаційних очисних споруд із застосуванням новітніх технологій та обладнання
	6.3. До 2030 р. підвищити якість води за допомогою зменшення забруднення, ліквідації скидання відходів і зведення до мінімуму викидів	6.3 Зменшити обсяги скидання неочищених стічних вод, у першу чергу, з використанням

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
	небезпечних хімічних речовин та матеріалів, скорочення вдвічі частки неочищених стічних вод і значного збільшення масштабів рециркуляції та безпечного повторного використання стічних вод у всьому світі	інноваційних технологій водоочищення на державному та індивідуальному рівня
	6.4. До 2030 р. істотно підвищити ефективність водокористування в усіх секторах та забезпечити стійкий забір і подачу прісної води для вирішення проблеми нестачі води та значного скорочення кількості осіб, які страждають від нестачі води	6.4. Підвищити ефективність водокористування
	6.5. До 2030 р. забезпечити комплексне управління водними ресурсами на всіх рівнях, у тому числі, за необхідності, на основі транскордонного співробітництва	6.5. Забезпечити впровадження інтегрованого управління водними ресурсами
	6.6. Забезпечити охорону і відновлення пов'язаних з водою екосистем, у тому числі гір, лісів, водно-болотних угідь, річок, водоносних шарів і озер	Завдання враховано
Ціль 7. Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх (доступна та «чиста» енергія)	7.1. До 2030 р. забезпечити загальний доступ до недорогого, надійного і сучасного енергопостачання	7.1. Розширити інфраструктуру та модернізувати мережі для забезпечення надійного і сталого енергопостачання на основі впровадження інноваційних технологій. 7.2. Забезпечити диверсифікацію постачання первинних енергетичних ресурсів
	7.2. До 2030 р. значно збільшити частку енергії з відновлюваних джерел у світовому енергетичному балансі	7.3. Збільшити частку енергії з відновлюваних джерел у національному енергетичному балансі, зокрема за рахунок введення додаткових потужностей об'єктів, що виробляють енергію з відновлюваних джерел
	7.3. До 2030 року подвоїти глобальний показник підвищення енергоефективності	7.4. Підвищити енергоефективність економіки
Ціль 8. Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх (гідна праця та економічне зростання)	8.1. Підтримувати економічне зростання на одну особу населення відповідно до національних умов і, зокрема, зростання валового внутрішнього продукту на рівні не менше 7% на рік у найменш розвинених країнах	Завдання враховано
	8.2. Домогтися підвищення продуктивності в економіці шляхом диверсифікації, технічної модернізації та інноваційної діяльності, в тому числі приділяючи особливу увагу секторам з високою доданою вартістю і працемістким секторам	8.1. Забезпечити стійке зростання ВВП на основі модернізації виробництва, розвитку інновацій, підвищення експортного потенціалу, виводу на зовнішні ринки продукції з високою часткою доданої вартості
	8.3. Просувати проведення орієнтованої на розвиток політики, яка сприяє продуктивній діяльності, створенню гідних робочих місць, підприємництву, творчості й інноваційній діяльності, та заохочувати офіційне визнання і розвиток мікро-, малих і середніх підприємств, у тому числі шляхом надання їм доступу до фінансових послуг	Завдання враховано
	8.4. Упродовж усього терміну до кінця 2030р.	8.2. Підвищувати ефективність

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
<p align="center">Ціль 8. Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх (гідна праця та економічне зростання)</p>	<p>поступово підвищувати глобальну ефективність використання ресурсів у системах споживання і виробництва та прагнути, щоб економічне зростання не супроводжувалося погіршенням стану навколишнього середовища, як це передбачається Десятирічною стратегією дій з переходу до використання раціональних моделей споживання і виробництва, причому першими цим повинні зайнятися розвинені країни</p>	<p>виробництва на засадах сталого розвитку та розвитку високотехнологічних конкурентних виробництв</p>
	<p>8.5. До 2030 р. забезпечити повну і продуктивну зайнятість та гідну працю для всіх жінок і чоловіків, у тому числі молодих людей та інвалідів, і рівну оплату за працю рівної цінності</p>	<p>8.3. Підвищити рівень зайнятості населення</p>
	<p>8.6. До 2020 р. суттєво скоротити частку молоді, яка не працює, не вчиться і не набуває професійних навичок</p>	<p>8.4. Скоротити частку молоді, яка не працює, не навчається і не набуває професійних навичок</p>
	<p>8.7. Вжити термінових та ефективних заходів для того, щоб викоринити примусову працю, покінчити з сучасним рабством і торгівлею людьми та забезпечити заборону й ліквідацію найгірших форм дитячої праці, включаючи вербування та використання дітей-солдатів, а до 2025 року покінчити з дитячою працею у всіх її формах</p>	<p>Завдання враховано</p>
	<p>8.8. Захищати трудові права і сприяти забезпеченню надійних і безпечних умов праці для всіх трудящих, включаючи трудящих-мігрантів, особливо жінок-мігрантів, та осіб, які не мають стабільної зайнятості</p>	<p>8.5. Сприяти забезпеченню надійних та безпечних умов праці для всіх працюючих, зокрема шляхом застосовування інноваційних технологій у сфері охорони праці та промислової безпеки</p>
	<p>8.9. До 2030 р. забезпечити розробку і здійснення стратегій заохочення сталого туризму, який сприяє створенню робочих місць, розвитку місцевої культури і виробництву місцевої продукції</p>	<p>Завдання враховано</p>
	<p>8.10. Зміцнювати спроможність національних фінансових установ заохочувати і розширювати доступ до банківських, страхових і фінансових послуг для всіх</p>	<p>8.6. Створити інституційні та фінансові можливості для самореалізації потенціалу економічно активної частини населення та розвитку креативної економіки</p>
<p align="center">Ціль 9. Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям</p>	<p>9.1. Розвивати якісну, надійну, стійку та сталу інфраструктуру, включаючи регіональну та транскордонну інфраструктуру, з метою підтримки економічного розвитку та добробуту людей, приділяючи особливу увагу забезпеченню недорогого і рівноправного доступу для всіх</p>	<p>9.1. Розвивати якісну, надійну, сталу та доступну інфраструктуру, яка базується на використанні інноваційних технологій, у т.ч. екологічно чистих видів транспорту Відповідає за своїм змістом глобальному завданню, але у більш узагальненій редакції; 9.2. Забезпечити розширення використання електротранспорту та відповідної мережі інфраструктури; 9.3. Забезпечити доступність дорожньо-транспортної інфраструктури, яка базується на використанні інноваційних технологій, зокрема через розширення</p>

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
<p align="center">Ціль 9. Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям (промисловість, інновації та інфраструктура)</p>	<p>9.2. Сприяти всеохоплюючій і стійкій індустріалізації, до 2030 р. суттєво підвищити рівень зайнятості у промисловості та частку промислового виробництва у валовому внутрішньому продукті відповідно до національних умов і подвоїти відповідні показники в найменш розвинених країнах</p>	<p>форм участі держави у різних інфраструктурних проектах</p> <p>9.4. Сприяти прискореному розвитку високо- та середньовисокотехнологічних секторів переробної промисловості, які формуються на основі використання ланцюгів «освіта – наука – виробництво» та кластерного підходу за напрямками: розвиток інноваційної екосистеми; розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій (ТКТ); застосування ІКТ в АПК, енергетиці, транспорті та промисловості; високотехнологічне машинобудування; створення нових матеріалів; розвиток фармацевтичної та біоінженерної галузей</p>
	<p>9.3. Розширити доступ дрібних промислових та інших підприємств, особливо в країнах, що розвиваються, до фінансових послуг, у т. ч. до недорогих кредитів, і посилити їх інтеграцію до виробничо-збутових ланцюжків та ринків</p>	<p>Завдання враховано</p>
	<p>9.4. До 2030 р. модернізувати інфраструктуру і переобладнати промислові підприємства, зробивши їх стійкими за рахунок підвищення ефективності використання ресурсів, широкого застосування чистих та екологічно безпечних технологій і промислових процесів за участю всіх країн відповідно до їх індивідуальних можливостей</p>	<p>Завдання враховано</p>
	<p>9.5. Активізувати наукові дослідження, нарощувати технологічний потенціал промислових секторів у всіх країнах, особливо в країнах, що розвиваються, у тому числі шляхом стимулювання до 2030 р. інноваційної діяльності та значного збільшення кількості працівників у сфері ДіР у розрахунку на 1 млн осіб, а також державних і приватних витрат на ДіР</p>	<p>9.5. Створити фінансову та інституційну системи (інноваційну інфраструктуру), що забезпечуватимуть розвиток наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок</p>
	<p align="center">Ціль 10. Скорочення нерівності всередині країн і між ними (скорочення нерівності)</p>	<p>10.1. До 2030 р. поступово досягти й підтримувати зростання доходів найменш забезпечених 40 % населення на рівні, що перевищує середній по країні</p>
<p>10.2. До 2030 р. підтримати законодавчим шляхом та заохочувати активну участь усіх людей у соціальному, економічному і політичному житті незалежно від їхнього віку, статі, інвалідності, раси, етнічної належності, походження, релігії, економічного чи іншого статусу</p>		<p>Завдання враховано</p>
<p>10.3. Забезпечити рівність можливостей і зменшити нерівність результатів, у тому числі шляхом скасування дискримінаційних законів, політики і практики та сприяння прийняттю відповідного законодавства, політики та заходів у цьому напрямі</p>		<p>10.2. Запобігати проявам дискримінації в суспільстві; 10.3. Забезпечити доступність послуг соціальної сфери</p>
<p>10.4. Прийняти відповідну політику, особли-</p>		

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
	во бюджетно-податкову політику, політику у сфері заробітної плати та соціального захисту, і поступово домагатися забезпечення більшої рівності	10.4. Проводити політику оплати праці на засадах рівності та справедливості
	10.5. Удосконалювати методи регулювання та моніторингу глобальних фінансових ринків і установ, більш послідовно застосовувати такі методи	Завдання враховано
	10.6. Забезпечити більшу представленість і більше право голосу країн, що розвиваються, у процесах прийняття рішень у глобальних міжнародних економічних і фінансових установах, щоб зробити ці установи більш ефективними, авторитетними, підзвітними і легітимними	Завдання враховано
	10.7. Сприяти впорядкованій, безпечній, законній і відповідальній міграції та мобільності людей, у тому числі за допомогою проведення спланованої і добре продуманої міграційної політики	Завдання враховано
<p align="center">Ціль 11. Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів (сталий розвиток міст і громад)</p>	11.1. До 2030 р. забезпечити загальний доступ до достатнього, безпечного і недорогого житла й основних послуг	11.1. Забезпечити доступність житла
	11.2. До 2030 р. забезпечити всім можливість користуватися безпечними, недорогими, доступними та екологічно стійкими транспортними системами на основі підвищення безпеки дорожнього руху, зокрема розширення використання громадського транспорту, приділяючи особливу увагу потребам тих, хто перебуває в уразливому становищі, жінок, дітей, інвалідів і літніх осіб	Завдання враховано
	11.3. До 2030 р. розширити масштаби відкритості для всіх і екологічно стійкої урбанізації та можливості для комплексного і сталого планування населених пунктів та управління ними на основі широкої участі в усіх країнах	11.2. Забезпечити розвиток поселень і територій виключно на засадах комплексного планування та управління за участю громадськості
	11.4. Активізувати зусилля із захисту та збереження всесвітньої культурної і природної спадщини	11.3. Забезпечити збереження культурної і природної спадщини із залученням приватного сектору
	11.5. До 2030 р. суттєво скоротити кількість загиблих і постраждалих та значно зменшити прямий економічний збиток у формі втрат світового валового внутрішнього продукту внаслідок лих, у тому числі пов'язаних з водою, приділяючи особливу увагу захисту малозабезпечених і вразливих груп населення	11.4. Забезпечити своєчасне оповіщення населення про надзвичайні ситуації з використанням інноваційних технологій
	11.6. До 2030 р. зменшити негативний екологічний вплив міст у перерахунку на одну особу населення, в тому числі шляхом приділення особливої уваги якості повітря і видаленню міських та інших відходів	11.5. Зменшити негативний вплив забруднюючих речовин у тому числі на довкілля міст, зокрема шляхом використання інноваційних технологій; 11.6. Забезпечити розробку і реалізацію стратегій місцевого розвитку, спрямованих на економічне зростання, створення робочих місць, розвиток туризму,

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
		рекреації, місцевої культури і виробництво місцевої продукції
	11.7. До 2030 р. забезпечити загальний доступ до безпечних, доступних і відкритих для всіх зелених зон та громадських місць, особливо для жінок і дітей, літніх людей та інвалідів	Завдання враховано
Ціль 12. Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва (відповідальне споживання та виробництво)	12.1. Здійснювати Десятирічну стратегію дій з переходу до використання раціональних моделей споживання і виробництва за участю всіх країн і з урахуванням їх розвитку і потенціалу, причому першими до неї повинні приступити розвинені країни	Завдання враховано
	12.2. До 2030 р. домогтися раціонального освоєння й ефективного використання природних ресурсів	12.1. Знизити ресурсоемність економіки
	12.3. До 2030 р. скоротити вдвічі в перерахунку на одну особу населення загально-світовий обсяг харчових відходів на роздрібному та споживчому рівнях і зменшити втрати продовольства у виробничо-збутових ланцюжках, у тому числі післязбиральні втрати	12.2. Зменшити втрати продовольства у виробничо-збутових ланцюжках
	12.4. До 2020 р. домогтися екологічно раціонального використання хімічних речовин і всіх відходів упродовж усього їх життєвого циклу відповідно до узгоджених міжнародних принципів, істотно скоротити потрапляння цих речовин у повітря, воду і ґрунт, щоб звести до мінімуму їх негативний вплив на здоров'я людей та навколишнє середовище	12.3. Забезпечити стале використання хімічних речовин на основі інноваційних технологій та виробництв
	12.5. До 2030 р. суттєво зменшити обсяг відходів шляхом вживання заходів щодо запобігання їх утворенню, їх скорочення, переробки та повторного використання	12.4. Зменшити обсяг утворення відходів і збільшити обсяг їх переробки та повторного використання на основі інноваційних технологій та виробництв
	12.6. Рекомендувати компаніям, особливо великим і транснаціональним, застосовувати стійкі методи виробництва та відображати інформацію про раціональне використання ресурсів у своїх звітах	Завдання враховано
	12.7. Сприяти забезпеченню сталої практики державних закупівель відповідно до національних стратегій і пріоритетів	Завдання враховано
	12.8. До 2030 р. забезпечити, щоб люди в усьому світі мали відповідну інформацію та відомості про сталий розвиток і спосіб життя в гармонії з природою	Завдання враховано
Ціль 13. Вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміню клімату та його наслідками	13.1. Підвищити опірність і здатність адаптуватися до небезпечних кліматичних явищ і стихійних лих у всіх країнах	13.1. Обмежити викиди парникових газів в економіці
	13.2. Включити заходи реагування на зміну клімату в політику, стратегії та планування на національному рівні	Завдання враховано
	13.3. Поліпшити просвітництво, поширення інформації і можливості людей та установ щодо пом'якшення гостроти та послаблення наслідків зміни клімату, адаптації до них і раннього попередження	Завдання враховано

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
<p>Ціль 14. Збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку (збереження морських ресурсів)</p>	14.1. До 2025 р. забезпечити запобігання та суттєве скорочення будь-якого забруднення морського середовища, у тому числі внаслідок діяльності на суші, включаючи забруднення морським сміттям і поживними речовинами	14.1. Скоротити забруднення морського середовища
	14.2. До 2020 р. забезпечити раціональне використання і захист морських та прибережних екосистем з метою запобігти значному негативному впливу, у тому числі шляхом підвищення стійкості цих екосистем, і вжити заходів щодо їх відновлення для забезпечення гарного екологічного стану та продуктивності океанів	14.2. Забезпечити стале використання і захист морських та прибережних екосистем, підвищення їх стійкості та відновлення з використанням інноваційних технологій
	14.3. Мінімізувати і ліквідувати наслідки закислення океану, в тому числі завдяки розвитку наукового співробітництва на всіх рівнях	Завдання враховано
	14.4. До 2020 р. забезпечити ефективне регулювання видобутку і покласти край перелову, незаконному, незареєстрованому та нерегульованому рибному промислу і згубній рибпромисловій практиці, а також виконати науково обґрунтовані плани господарської діяльності, для того щоб відновити рибні запаси в найкоротші можливі терміни, довівши їх до принаймні таких рівнів, які здатні забезпечувати максимальний екологічно раціональний улов з урахуванням біологічних характеристик цих запасів	14.3. Запровадити ефективне регулювання видобутку морських біоресурсів
	14.5. До 2020 р. охопити природоохоронними заходами принаймні 10% прибережних і морських районів відповідно до національного законодавства і міжнародного права та на основі найкращої наявної наукової інформації	Завдання враховано
	14.6. До 2020 р. заборонити деякі форми субсидій для рибного промислу, що спричинюють створення надмірних потужностей і перелову, скасувати субсидії, які сприяють незаконному, незареєстрованому та нерегульованому рибному промислу, й утримуватися від введення нових таких субсидій, визнаючи, що належне та ефективне застосування особливого і диференційованого режиму щодо країн, які розвиваються, та найменш розвинених країн має бути невід'ємною частиною переговорів з питання про субсидування рибного промислу, які ведуться в рамках Світової організації торгівлі	Завдання не враховано
	14.7. До 2030 р. підвищити економічні вигоди, одержувані малими острівними державами, що розвиваються, і найменш розвиненими країнами від екологічно раціонального використання морських ресурсів, у тому числі завдяки екологічно раціональній організації рибного господарства, аквакультури і туризму	Завдання не враховано
	15.1. До 2020 р. забезпечити збереження, відновлення та раціональне використання наземних і внутрішніх прісноводних екосистем та	15.1. Забезпечити збереження, відновлення, стале використання наземних і внутрішніх прісновод-

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
<p>Ціль 15. Захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття (захист екосистем суші)</p>	їхніх послуг, у тому числі лісів, водноболотних угідь, гір і посушливих земель, відповідно до зобов'язань, що випливають з міжнародних угод	них екосистем
	15.2. До 2020 р. сприяти впровадженню методів раціонального використання всіх типів лісів, зупинити знеліснення, відновити деградовані ліси, значно розширити масштаби лісонасадження і лісовідновлення в усьому світі	15.2. Сприяти сталому управлінню лісами
	15.3. До 2030 р. вести боротьбу з опустелюванням, відновити деградовані землі та ґрунти, включаючи землі, що потерпають від опустелювання, засух і повеней, та прагнути того, щоб у всьому світі не погіршувався стан земель	15.3. Відновити деградовані землі та ґрунти з використанням інноваційних технологій
	15.4. До 2030 р. забезпечити збереження гірських екосистем, у тому числі їхнього біорізноманіття, щоб підвищити їх здатність давати блага, необхідні для сталого розвитку	15.4. Забезпечити збереження гірських екосистем
	15.5. негайно вжити значущі заходи щодо стримування деградації природних середовищ існування, зупинити втрату біологічного різноманіття і до 2020 р. забезпечити збереження та запобігання зникненню видів, що перебувають під загрозою вимирання	Завдання враховано
	15.6. Сприяти справедливому розподілу благ від використання генетичних ресурсів і допомагати забезпечувати належний доступ до таких ресурсів на умовах, погоджених на міжнародному рівні	Завдання враховано
	15.7. негайно вжити заходів з метою покласти край браконьєрству і контрабандній торгівлі охоронюваними видами флори й фауни, та вирішити проблеми, що стосуються як попиту на незаконні продукти живої природи, так і їх пропозиції	Завдання враховано
	15.8. До 2020 р. вжити заходів щодо запобігання проникненню чужорідних інвазивних видів у частині значного зменшення їх впливу на наземні та водні екосистеми, а також щодо запобігання обмеженню чисельності або знищенню пріоритетних видів	Завдання враховано
	15.9. До 2020 р. забезпечити облік цінності екосистем і біологічного різноманіття в ході загальнонаціонального й місцевого планування та процесів розвитку, а також при розробці стратегій і планів скорочення масштабів бідності	Завдання враховано
<p>Ціль 16. Сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого</p>	16.1. Значно скоротити поширеність усіх форм насильства та зменшити показники смертності від цього явища в усьому світі	16.1. Скоротити поширеність насильства
	16.2. Покласти край наругам, експлуатації, торгівлі й усім формам насильства і тортур щодо дітей	16.2. Збільшити виявлення постраждалих від торгівлі людьми та всіх форм експлуатації
	16.3. Сприяти верховенству права на національному та міжнародному рівнях і забезпечити всім рівний доступ до правосуддя	16.3. Підвищити рівень довіри до суду та забезпечити рівний доступ до правосуддя

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
<p>розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях (мир, справедливість та сильні інститути (верховенство закону))</p>	16.4. До 2030 р. значно зменшити незаконні фінансові потоки та потоки зброї, активізувати діяльність з виявлення й повернення викрадених активів і вести боротьбу з усіма формами організованої злочинності	16.4. Зміцнити систему запобігання та протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму, поширення зброї масового знищення; 16.5. Скоротити незаконний обіг зброї, боєприпасів та вибухових матеріалів
	16.5. Значно скоротити масштаби корупції та хабарництва у всіх їхніх формах	16.6. Скоротити масштаби корупції
	16.6. Створити ефективні, підзвітні та прозорі установи на всіх рівнях	Завдання враховано
	16.7. Забезпечити відповідальне прийняття рішень репрезентативними органами на всіх рівнях за участю всіх верств суспільства	16.7. Підвищити ефективність діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування
	16.8. Розширити й активізувати участь країн, що розвиваються, в діяльності органів глобального регулювання	Завдання не враховано
	16.9. До 2030 р. забезпечити наявність у всіх людей законних посвідчень особистості, включаючи свідоцтва про народження	Завдання не враховано
	16.10. Забезпечити доступ громадськості до інформації і захистити основні свободи відповідно до національного законодавства і міжнародних угод	Завдання враховано
<p>Ціль 17. Зміцнення засобів здійснення й активізації роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку (співпраця і партнерство заради сталого розвитку)</p>	<p>Фінанси 17.1. Посилити мобілізацію ресурсів із внутрішніх джерел, у тому числі завдяки міжнародній підтримці країн, що розвиваються, для підвищення національної спроможності щодо збирання податків та інших доходів</p>	17.1. Мобілізувати додаткові фінансові ресурси на основі заохочення інвестицій іноземних та вітчизняних інвесторів
	<p>Фінанси 17.2. Забезпечити, щоб розвинені країни повністю виконали свої зобов'язання з надання офіційної допомоги з метою розвитку (ОДР), у тому числі узяття багатьма розвиненими країнами зобов'язання досягти цільового показника виділення коштів по лінії ОДР країнам, що розвиваються, на рівні 0,7% свого валового національного доходу (ВНД) і виділення ОДР найменш розвиненим країнам на рівні 0,15–0,20% свого ВНД; державам, що надають ОДР, пропонується розглянути питання про те, щоб поставити перед собою мету виділяти не менше 0,2% свого ВНД по лінії ОДР для найменш розвинених країн</p>	Завдання не враховано
	<p>Фінанси 17.3. Мобілізувати додаткові фінансові ресурси з найрізноманітніших джерел для країн, що розвиваються</p>	Завдання не враховано
	<p>Фінанси 17.4. Надавати країнам, що розвиваються, допомогу з метою забезпечення довгострокової прийнятності рівня їх заборгованості завдяки проведенню скоординованої політики, спрямованої на заохочення, залежно від обставин, фінансування за рахунок</p>	17.2. Послідовно знижувати боргове навантаження на економіку

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
<p align="center">Ціль 17. Зміцнення засобів здійснення й активізації роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку (співпраця і партнерство заради сталого розвитку)</p>	<p>позикових коштів, полегшення боргового тягаря та реструктуризації заборгованості, а також вирішити проблему зовнішньої заборгованості бідних країн з великою заборгованістю, щоб полегшити їх борговий тягар</p>	
	<p>Фінанси 17.5. Прийняти і застосовувати режими заохочення інвестицій в інтересах найменш розвинених країн</p>	Завдання не враховано
	<p>Технологія 17.6. Розширювати співпрацю по лінії Північ-Південь і Південь-Південь, а також тристороннє регіональне і міжнародне співробітництво в галузях науки, техніки й інновацій та доступ до відповідних досягнень; активізувати обмін знаннями на взаємно узгоджених умовах, у тому числі завдяки поліпшенню координації між існуючими механізмами, зокрема на рівні ООН, а також за допомогою глобального механізму сприяння передачі технологій</p>	Завдання враховано
	<p>Технологія 17.7. Сприяти розробці, передачі, поширенню та освоєнню екологічно безпечних технологій, насамперед для країн, що розвиваються, на взаємно узгоджених сприятливих умовах, у тому числі на пільгових і преференційних умовах</p>	Завдання враховано
	<p>Технологія 17.8. Забезпечити до 2017 р. повномасштабне функціонування банку технологій і механізму розвитку науки, технологій та інновацій в інтересах найменш розвинених країн і розширити використання високоєфективних технологій, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій</p>	Завдання не враховано
	<p>Нарощування потенціалу 17.9. Посилити міжнародну підтримку ефективного і цілеспрямованого нарощування потенціалу країн для сприяння реалізації національних планів досягнення всіх цілей у сфері сталого розвитку, у тому числі завдяки співпраці по лінії Північ-Південь і Південь-Південь та тристороннього співробітництва</p>	Завдання враховано
	<p>Торгівля 17.10. Заохочувати універсальну, засновану на правилах, відкриту, недискримінаційну і справедливую багатосторонню торговельну систему в рамках Світової організації торгівлі, у тому числі завдяки завершенню переговорів у рамках Дохійського порядку денного у сфері розвитку</p>	Завдання не враховано (завдання не є релевантним для України)
	<p>Торгівля 17.11. Значно збільшити експорт країн, що розвиваються, зокрема з метою подвоєння частки найменш розвинених країн у світовому експорті до 2020 р.</p>	Завдання не враховано (завдання не є релевантним для України)

Продовження табл. 6.2

Ціль	Завдання (глобальне визначення)	Завдання (національне визначення)
Ціль 17. Зміцнення засобів здійснення й активізації роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку (співпраця і партнерство заради сталого розвитку)	Торгівля 17.12. Забезпечити своєчасне надання всім найменш розвиненим країнам на довгостроковій основі безмитного і безквотного доступу на ринки, відповідно до рішень Світової організації торгівлі, у тому числі шляхом забезпечення прозорості та простоти преференційних правил походження, які застосовуються щодо товарів, імпортованих із найменш розвинених країн і сприяють полегшенню доступу на ринки	Завдання не враховано (завдання не є релевантним для України)
	Системні питання <i>Послідовність політики та діяльності установ</i> 17.13. Підвищити глобальну макроекономічну стабільність, у тому числі шляхом координації політики та забезпечення її послідовності	Завдання враховано
	Системні питання <i>Послідовність політики та діяльності установ</i> 17.14. Зробити більш послідовною політику щодо забезпечення сталого розвитку	Завдання враховано
	Системні питання <i>Послідовність політики та діяльності установ</i> 17.15. Поважати наявний у кожній країні простір для стратегічного маневру, провідну роль країни у розробці та проведенні в життя політики ліквідації бідності й політики в галузі сталого розвитку	Завдання враховано
	Системні питання <i>Партнерства за участю багатьох зацікавлених сторін</i> 17.16. Зміцнювати Глобальне партнерство в інтересах сталого розвитку, доповнюване партнерствами за участю багатьох зацікавлених сторін, які мобілізують і поширюють знання, досвід, технології та фінансові ресурси, для досягнення цілей у сфері сталого розвитку в усіх країнах, особливо у країнах, що розвиваються	Завдання враховано
	Системні питання <i>Партнерства за участю багатьох зацікавлених сторін</i> 17.17. Стимулювати й заохочувати ефективне партнерство між державними організаціями, між державним і приватним секторами та між організаціями громадянського суспільства, спираючись на досвід і стратегії використання ресурсів партнерів	17.3. Розвивати партнерські відносини влади і бізнесу для досягнення Цілей Сталого Розвитку
	Системні питання <i>Дані, моніторинг, підзвітність</i> 17.18. До 2020 р. посилити підтримку з метою нарощування потенціалу країн, що розвиваються, найменш розвинених країн і малих острівних держав, для того щоб значно підвищити доступність високоякісних, актуальних і достовірних даних, дезагрегованих за рівнем доходів, гендерною належністю, віком, расою, національністю, міграційним статусом, інвалідністю, географічним місцезнаходженням та іншими характеристиками, значущими з урахуванням національних умов	Завдання враховано
	Системні питання <i>Дані, моніторинг, підзвітність</i> 17.19. До 2030 р., спираючись на нинішні ініціативи, розробити на додаток до показника валового внутрішнього продукту також інші показники вимірювання прогресу щодо сталого розвитку та сприяти нарощуванню потенціалу країн у галузі статистики	Завдання враховано

Задля досягнення завдань кожної цілі, визначеної у національній доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна» розроблено загальні рекомендації та цільові значення індикаторів (показників, індексів) для окремих етапів (2015 р., 2020 р., 2025 р., 2030 р.) (табл. Д. 6.3).

Індикатор сталого розвитку – це показник, який дозволяє оцінювати стан або зміни економічної, соціальної або екологічної складової сталого розвитку з метою інтерпретації змін, прогнозу розвитку ситуації та розробки управлінських рішень; це певні, доступні для спостереження та вимірювання, характеристики, нормативи і умови, які використовуються для оцінки якості життя людей, стану їхнього здоров'я, стану довкілля, оцінки впливу людської діяльності на стан навколишнього природного середовища. Основними вимогами до індикаторів є:

- **простота** у визначенні та вимірюванні;
- **валідність**, тобто адекватність методики розрахунку конкретним завданням, що забезпечує достовірність вихідної інформації, надійність та об'єктивність методики отримання і обробки даних;
- **чутливість**, що визначає придатність для вимірювання змін об'єкту у часі та просторі;
- **рентабельність та економічність**, що характеризує мінімальність витрат на вимірювання, визначення, оцінювання без шкоди для якості та результативності;
- **надійність результатів**, яка не залежить від суб'єктів оцінювання.

Існує декілька підходів до класифікації індикаторів сталого розвитку. Серед них виділяють системні індикатори окремих аспектів розвитку та інтегральні (агреговані чи комплексні) індикатори (соціально-економічні, еколого-економічні, соціально-екологічні, еколого-соціо-економічні індекси). Наприклад, Глобальний індекс інновацій базується на понад 80 показниках інноваційного потенціалу, включаючи інвестиції в дослідження та розробки, витрати на освіту та високотехнологічну продукцію, позиції найкращих університетів у рейтингу *QS World University Rankings*. За цільовою спрямованістю фахівці Комісії ООН зі сталого розвитку виділяють три групи індикаторів: 1) індикатори – рушійна сила, які характеризують людську діяльність, процеси і характеристики, що впливають на сталий розвиток; 2) індикатори стану, які характеризують поточний стан різних аспектів сталого розвитку; 3) індикатори реагування, які дозволяють здійснювати політичний чи якийсь інший вплив для реагування на зміни поточного стану. Найчастіше індикатори сталого розвитку поділяють на такі групи:

- **економічні індикатори** (темпи зростання ВВП, зміна характеристик споживання, доступ до використання природних ресурсів, частка екологічно безпечних технологій у загальному обсязі технологій, співвідношення кількості продуктів, товарів, послуг, вироблених чи здійснених із заощадженням природних ресурсів, до загальної їхньої чисельності, співвідношення кількості продуктів, товарів, послуг, вироблених чи здійснених із заощадженням енергії чи використанням альтернативних джерел енергії, до загальної їхньої чисельності);

- **екологічні індикатори** (споживання водних ресурсів, в тому числі чистої питної води, обсяги стічних вод та ефективність їх очищення, площа заповідних територій, площа природно-рекреаційних територій, кількість лісових угідь та темпи зростання заліснення, обсяги викидів в атмосфері, в тому числі від транспортних засобів, обсяги побутових відходів, в тому числі частка обсягу побутових відходів, що утилізується, обсяги радіоактивних відходів, обсяги хімічних та інших небезпечних відходів, в тому числі непридатних та заборонених до використання пестицидів, кількість господарств, які запроваджують практику сталого сільського господарства, кількість господарств, які запроваджують органічне землеробство);
- **соціальні індикатори** (середня тривалість життя людини, співвідношення середньої та мінімальної заробітних плат, чисельність населення, яке мешкає в екологічно небезпечних мовах, темпи зростання зайнятості населення, зниження рівня дитячої смертності, доступ до послуг у сфері санітарії, доступ до інформації, захист і поліпшення здоров'я людей, співвідношення динаміки витрат на освіту до динаміки зростання ВВП, середній рівень освіти дорослого населення, питома вага людей з вищою освітою);
- **інституційні індикатори** (наявність законодавчої бази з питань сталого розвитку (концепція, стратегія, плани: загальнодержавні, регіональні, місцеві), наявність державних і місцевих органів, що здійснюють управління з впровадження сталого розвитку, витрати на утримання органів державного управління, витрати на утримання органів місцевого самоврядування, індекс ефективності державного управління, участь громадськості в обговоренні та прийнятті рішень).

До найпоширеніших індикаторів оцінки сталого розвитку в контексті економічної, соціальної та екологічної складових належать: Всесвітній індекс благодійності, індекс людського розвитку, міжнародний індекс щастя, індекс економічної свободи, біоемність та екологічний слід, індекс розумних міст, індекс екологічної сталості, глобальний індекс зеленої економіки, глобальний індекс інновацій, індекс процвітання тощо (табл. 6.3).

Слід заважити, що індикатори досягнення цілей сталого розвитку (240 показників), відповідно до ступеня методологічного опрацювання, уніфікації та доступності до вимірювання, можна згрупувати й таким чином:

- концептуально зрозумілі показники, відносно яких існують стандарти та загальноприйнята методологія розрахунку, а більшість країн, у тому числі країна, регулярно публікують дані;
- концептуально зрозумілі показники, відносно яких існують стандарти та загальноприйнята методологія, але країни, у тому числі Україна, публікують дані нерегулярно;
- показники, для яких або взагалі не існує стандартів та загальноприйнятої методології, або вони знаходяться на стадії розробки / випробувань (наприклад, показник 1.4.1. «частка населення, яке проживає в домогосподарствах із доступом до базових послуг» не має методології розрахунку та міжнародних стандартів, а показник «частка населення, яке має доступ до недорогих лікарських засобів та вакцин на постійній основі» полемічний внаслідок

відсутності переліку недорогих лікарських засобів (хоча б мінімального їхнього набору)) [30].

В Україні інформація збирається за 96 показниками, серед яких 52 показники розраховуються та аналізуються у повній відповідності до чинних міжнародних стандартів, а 44 – частково відповідають існуючим міжнародним стандартам.

Таблиця 6.3

Деякі індикатори оцінки сталого розвитку в контексті економічної, соціальної та екологічної складових [31]

Назва індексу	Економічна складова	Соціальна складова			Екологічна складова		
		праця	здоров'я	освіта	навколишнє середовище	сталий розвиток	стабільність та безпека
Індекс людського розвитку	+	-	+	+	-	-	-
Індекс соціального прогресу	-	-	+	+	+	+	+
Індекс якості життя	+	+	+	-	-	-	+
Індекс кращого життя	+	+	+	+	+	+	+
Індекс процвітання	+	+	+	+	+	+	+
Глобальний індекс миролюбності	-	/	/	-	-	/	+
Валове національне щастя	+	/	+	+	+	+	+
Міжнародний індекс щастя	-	-	+	-	+	/	+
Індекс екологічної ефективності	-	-	+	-	+	-	+
Індекс живої планети	-	-	-	-	+	-	+
Екологічний слід	-	-	-	-	+	-	+
Індекс скоригованих чистих/ істинних/накопичених заощаджень	+	-	-	/	+	+	-
Індекс конкурентоспроможного розвитку	+	-	+	+	-	-	-
Індекс економічної свободи	+	+	-	-	-	-	-
Індекс продовольчої безпеки	+	-	-	-	-	+	+

Примітка: «+» - оцінка, «/» - часткова оцінка, «-» - не впливає на оцінку показника.

V. Цілеорієнтований механізм реалізації сталого розвитку є комплексним, складноструктурованим, передбачає застосування низки інструментів, важелів, засобів і включає такі складові:

- **правова чи інституціонально-правова**, що включає створення та належне функціонування необхідної нормативно-правової бази, інституціональне забезпечення сталого розвитку, чітке окреслення відповідальності органів влади щодо ефективності реалізації завдань, регламентацію взаємного представництва інтересів і розмежування повноважень між центральними, місцевими органами виконавчої влади і органами самоврядування, забезпечення взаємокоординації та взаємозв'язків між формальними і неформальними інститутами;
- **організаційно-управлінська**, що передбачає розробку стратегій розвитку регіонів, централізацію та децентралізацію державної влади, забезпечення

оптимізації внутрішньої структури та дієвості системи управління стратегічним розвитком; цільове створення міжвідомчого органу з реалізації стратегії для забезпечення консолідації зусиль різних рівнів управління, приватного сектору і громадськості та контролю виконання етапних завдань з боку всіх перерахованих сторін;

- **фінансова**, яка покликана сприяти удосконаленню фінансово-бюджетних відносин, виробленню критеріїв і механізмів надання фінансової підтримки, формуванню фінансових джерел на основі державно-приватного партнерства; залученню коштів зовнішніх і внутрішніх інвесторів для реалізації конкретних інвестиційних проектів, програм міжнародних фінансових організацій, розподілу та використанню фондів фінансових ресурсів з метою забезпечення різноманітних потреб населення, суб'єктів господарювання, державних і недержавних структур за умови збалансованого розвитку економічної, екологічної, соціальної складових сталого розвитку;
- **економіко-інноваційна**, що передбачає застосування на основі системного програмного підходу такої сукупності заходів, які б найефективніше сприяли подоланню проблем природокористування та спрямовували розвиток у напрямку інноваційно-інвестиційного, високотехнологічного, ресурсощадного й екологічно безпечного виробництва, «зеленої» економіки із застосуванням таких елементів, як: економічне стимулювання створення нових робочих місць; економічне стимулювання впровадження інноваційних технологій, економічне стимулювання використання альтернативних джерел енергії; використання екологічних податків; створення мережі міжрегіональних мобільних лабораторій для підтвердження відповідності якості товарів та вирішення спірних питань щодо рівня їх якості та забезпечення відповідного маркування; встановлення пільгового оподаткування або введення «зелених» податків на види діяльності, які не завдають шкоди довкіллю; залучення бюджетних та позабюджетних коштів на реалізацію програм зниження навантаження на екосистеми та впровадження ідей сталого розвитку тощо;
- **екологічна**, що спрямована на збереження динамічної екологічної рівноваги, усвідомлення безальтернативності біосферосумісності людини та природи, удосконалення еколого-господарського балансу територій з урахуванням потенційних можливостей природного середовища, що здатні забезпечити відновлення природних ресурсів і гарантувати відсутність деструктивних змін і негативних наслідків, подальшу розробку законодавства з питань чіткого розмежування повноважень між рівнями влади у сфері екології та природоохоронної діяльності. Її дієвими важелями можуть бути: екологічне страхування як форма відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля; екологічна освіта, що включає популяризацію екологічної програми національного розвитку; сприяння розробці й упровадженню екологічних інновацій; поліпшення інвестиційного клімату в регіонах за рахунок зниження екологічного ризику; удосконалення екологічної інфраструктури виробничої сфери; стимулювання системи екологічно орієнтованого підприємництва; організація взаємодії державних структур управління з науково-дослідними організаціями екологічної

спрямованості в рамках реалізації пріоритетних еколого-економічних проектів та ініціатив; екологізація процесів споживання й надання послуг, типів і видів стандартів; обов'язковість відповідальності за порушення екологічного законодавства та завдану шкоду тощо;

- **соціальна**, що вимагає створення умов для підвищення рівня та якості життя населення через запровадження соціальних стандартів, формування оптимальної мережі закладів соціальної інфраструктури та спрямування інвестицій у їх подальший розвиток і підвищення якості послуг тощо. Її основними функціями можна вважати: поліпшення якості вирішення гострих соціальних проблем (зокрема, проблем ринку праці, забезпечення вертикальної соціальної мобільності населення, адаптації в суспільстві молоді); подальший розвиток ринків послуг соціального призначення, зокрема в частині диверсифікації форм надання та оптимізації доступу до них; підвищення внеску освіти і науки у модернізацію розвитку шляхом формування системи безперервної освіти; інтеграції питань сталого розвитку в систему дошкільної, середньої (базової, профільної), вищої, неформальної освіти; актуалізації змісту й оптимізації структури професійної освіти із залученням позитивного досвіду державних службовців та освітян; задоволення потреб господарського комплексу в кваліфікованих фахівцях з необхідними компетентностями; розвитку наукових досліджень прикладного спрямування, елементів і цілісних територіальних систем інноваційного господарювання (регіональних освітньо-науково-виробничих кластерів); створення умов та ефективних механізмів утвердження відкритого громадянського суспільства; соціальний моніторинг;
- **інформаційно-комунікаційна**, що спрямована на: послідовне впровадження інформаційно-комунікаційних технологій із забезпеченням їхньої загальнодоступності, інтеграції у різні сектори управління, виробництва, суспільного життя; глобалізацію комп'ютерних мереж і використання міжнародного досвіду інформаційного регулювання систем різних рівнів; інформатизацію діяльності органів влади та самоврядування із формуванням електронного врядування; створення системи об'єктивного інформування всіх зацікавлених сторін про політичні, економічні, екологічні, соціальні аспекти сталого розвитку України і світу; удосконалення роботи інформаційно-аналітичних центрів, освітніх і науково-дослідних установ, центрів ефективних практик сталого розвитку [24, 25, 28, 32, 33, 34, 35, 36].

Механізм сталого розвитку вимагає перманентного вдосконалення відповідно до викликів і запитів суспільства у змінних умовах сьогодення на основі таких базових принципів: системність; цілісність підходу до поєднання інтересів суб'єктів виробничих і соціальних процесів у межах наскрізної та послідовної політики сталого розвитку, що реалізується на різних рівнях; ефективність використання ресурсів і заходів збереження біорізноманіття; адаптивність за рахунок урахування об'єктивних відмінностей територіальних утворень різного масштабу, специфіки та статусу із застосуванням диференційованого підходу до вибору оптимальних методів і важелів впливу; комплексність міжгалузевої взаємодії та інтеграція економічної, екологічної, соціальної політики і моніторингу впровадження стратегії; інноваційність;

міжнародна партнерська співпраця; прозорість та підзвітність управління; відкритість доступу громадськості до реалізації політики сталого розвитку; захист і збереження культурного різноманіття, традицій, культурної та історичної спадщини; капіталізація технологічного, інтелектуального потенціалів; відповідальність кожного за долю нащадків та всього органічного світу на основі системного бачення людини, суспільства, природи, Всесвіту тощо.

Підсумовуючи викладений лекційний матеріал, доцільно зробити такі узагальнення:

- інтенсифікація розвитку техносфери та спряжених з цим глобальних процесів вже у другій половині ХХ століття спонукали провідних науковців світу до майже одностайної констатації факту загострення глобальних проблем, вирішення яких в процесі глобального розвитку вимагає залучення інструментів глобальної політики, міждержавного планування, єдиного міжнародного механізму прийняття та регулювання рішень та дій, уніфікованих і дієвих міжнародних правових важелів, екологічних, економічних соціальних норм і стандартів. Втрата оптимістично-технологічних конотацій і реальність загрози омніциду стимулювали розробки різних концепцій і стратегій у пошуку шляхів збереження середовища існування та процвітання людства в осяжному майбутньому;
- кінець ХХ – початок ХХІ ст. ознаменувався формулюванням і розвитком нових концептуальних доктрин, найвідомішою з яких стала концепція сталого розвитку. Підходи до розуміння сталого розвитку і натепер є предметом гострих дискусій науковців-теоретиків, професіоналів-практиків, громадських діячів. Проте, вочевидь, ідея сталого розвитку, як своєрідний інноваційний сценарій цивілізаційного прогресу людства, на противагу інерційному розвитку, відбиває прорив до нового світогляду і нової системи цінностей, вектор прояву адаптаційного потенціалу *Homo sapiens* в умовах єдності історичного процесу розвитку всієї біосфери планети;
- логічним узагальненням напрацювань видатних учених, наукових доповідей Римського клубу, Декларації першої міжнародної конференції ООН з навколишнього середовища в Стокгольмі (1972р.), розробок і доповіді Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища та розвитку (1987 р.) стало окреслення основних положень і принципів концепції сталого розвитку, задекларованих у 1992 р. на Другій міжнародній конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку у Ріо-де-Жанейро у «Декларації з навколишнього середовища та розвитку» та у програмному документі «Порядок денний на ХХІ століття»;
- відкидаючи полемічність контексту етимологічної інтерпретації самого словосполучення, натепер термін «сталий розвиток» трактують як такий розвиток, який задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Він є керованим процесом, що ґрунтується на системному підході, сучасних інформаційних технологіях, які дозволяють досить швидко моделювати та прогнозувати результати різних варіантів прояву інтегрального ефекту соціо-еколого-економічних змін і стану навколишнього природного середовища

та обирати, з урахуванням актуальних обмежень та потреб, найбільш оптимальні шляхи створення умов для збереження динамічної екологічної рівноваги середовища існування, подальшого економічного зростання та досягнення бажаних соціальних цілей;

- концепція сталого розвитку ґрунтується на визнаних світовим співтовариством фундаментальних цінностях (свобода, рівність, солідарність, толерантність, повага до природи, спільна відповідальність, верховенство права, інклюзивність тощо). Її дієвість забезпечується: перманентним удосконаленням глобальних стратегічних та операційних цілей; стимулюванням розвитку партнерської співпраці на різних рівнях інтеграції; гармонізацією галузевих, національних стратегій і програм з метою їхньої адаптації до нових глобальних орієнтирів розвитку (17 глобальних Цілей Сталого Розвитку); постійним моніторингом вирішення завдань, досягнень та ризиків з використанням системи індикаторів; удосконаленням системи показників вимірювання досягнень цілей сталого розвитку, методології їх визначення на основі міжнародних стандартів; корегуванням комплексного механізму реалізації сталого розвитку відповідно до викликів і запитів суспільства у змінних умовах сьогодення; цілеспрямованою імплементацією систем, механізмів, інструментів екологічного управління у практичну діяльність суб'єктів господарювання всіх рівнів, секторів, галузей;
- формування глобального мислення, нової планетарної форми культури – процес надзвичайно важких і невизначено тривалий, контури якого ще недостатньо окреслені та осмислені. Успішне впровадження ідей і цілей сталого розвитку можливе лише за принципової глибинної трансформації духовної культури суспільства. Саме зрілість Людини розумної як Людини духовної з якісними перебудовами суспільної свідомості та цивілізаційного світогляду створює своєрідну екологічну нішу *Homo sapiens*, що обмежує перехід творчої, інноваційної діяльності у руйнівну та нищівну, надає сенс технічному й економічному прогресу та визначає сенс життя людини в цілому. Кожна окрема, конкретна людина, яка претендує на звання «Людина», повинна усвідомлювати відповідальність за долю нащадків і всього органічного світу та діяти відповідно до фундаментальних закономірностей земного буття, що керують потоками речовини, енергії, інформації у просторі та часі й уможливають саме життя. В. І. Вернадський наголошував, що «...людина як мешканець планети може й повинна мислити та діяти по новому не тільки в аспекті окремої особистості, родини, роду, держави чи їх союзів, але й в планетарному аспекті». Сьогодні у світі вже визначено основні виклики, проблеми, загрози, сильні і слабкі сторони економіки, політики, певні прогалини у законодавстві, встановлено індикатори досягнення цілей та окреслено часові терміни розв'язання нагальних завдань сталого розвитку, але, як неодноразово зазначалося на форумах різного рангу, очікувані позитивні зміни відбуваються достатньо повільно. Наявна ситуація ще і ще раз засвідчує складність усвідомлення людиною та людством своєї природи, безальтернативності біосферосумісності, якісно нової взаємозалежності кожного від усіх та підкреслює нагальність активного використання освітніх і просвітницьких інструментів, інтеграції питань сталого розвитку в систему освіти.

Незважаючи на дивовижні речі, на які здатні сьогодні люди, ми все ще не визначилися зі своїми цілями і, схоже, як завжди, незадоволені. Ми пройшли шлях від каное та галер до пароплавів і космічних кораблів – але ніхто не знає, куди ми йдемо. Ми стали значно могутнішими, ніж колись, але маємо дуже слабе уявлення про те, що робити з усією цією потугою. Ситуація погіршується тим, що люди в наш час здаються безвідповідальнішими, ніж раніше. Ми самі призначили себе богами, яких об'єднують лише закони фізики і які нікому не підзвітні. Відповідно, ми шкодимо тваринам, та навколишній екосистемі, шукаючи в них лише власний комфорт та втіху, але ніколи не знаходячи задоволення. Чи є у світі щось небезпечніше за незадоволених та безвідповідальних богів, які самі не знають, чого вони хочуть?

Ювал Ной Харарі.

Проблема теперішнього стану сучасної цивілізації полягає в тому, що вона перестала задавати собі питання. Відмова від деяких питань несе в собі більшу небезпеку, ніж нездатність відповісти на питання, які вже поставлені на повістку дня, а неправильно задані питання часто допомагають відволікти увагу від дійсно важливих проблем. Ціна мовчання обчислюється у твердій валюті людських страждань. Зрештою вся різниця між долею та призначенням, між дрейфом за течією та цілеспрямованою подорожжю саме в тому і полягає, щоб задавати правильні питання. Ставити під питання, здавалося б, беззаперечні істини нашого образу життя – це, мабуть, сама необхідна послуга, яку ми можемо надати нашим братам-людям і самим собі.

Корнеліус Касторіадіс.

Що стосується майбутнього, то питання не в тому, щоб його передбачити, а тому, щоб зробити його можливим.

Антуан де Сент-Екзюпері.

ПИТАННЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПОЛЕМІКИ:

1. Який характер і значення має глобальна політика?
2. В чому полягає сутність стратегії виживання людства? Хто був її засновниками?
3. В чому полягає сутність концепції взаємозалежності? Хто її автори?
4. В чому полягає сутність концепції створення наднаціональних інститутів влади? Які точки зору є найпоширенішими щодо формування глобальної системи інститутів влади?
5. Що таке екорозвиток? Хто автор цього терміну?
6. Що таке сталий розвиток? Коли з'явився цей термін?
7. В яких міжнародних документах була вперше викладена концепція сталого розвитку?
8. Які міжнародні заходи відіграли суттєву роль у становленні концепції сталого розвитку?
9. Які ключові поняття покладено в основу визначення сталого розвитку?
10. Які складові властиві сталому розвитку? В чому полягає їхня сутність?

11. Впровадження яких базових принципів стратегічного планування й організації сталого розвитку визнано доцільними фахівцями різних галузей?
12. Які історичні події та документи описують участь України у розбудові концепції сталого розвитку на державному рівні?
13. Які вектори характеризують Стратегію сталого розвитку України?
14. Досягнення яких глобальних цілей передбачає сталий розвиток?
15. Що таке індикатор сталого розвитку?
16. Які підходи до класифікації індикаторів сталого розвитку Вам відомі?
17. Які індекси оцінки сталого розвитку Вам відомі?
18. Який міжнародний документ містить регламентуючі принципи сталого розвитку? Де і коли він був оприлюднений?
19. Скільки цілей розвитку тисячоліття було визначено? Де і коли вони були оголошені?
20. В якому міжнародному документі були вперше визначені цілі сталого розвитку? Де і коли він був оприлюднений?
21. Який характер властивий механізму реалізації сталого розвитку? На яких базових принципах він ґрунтується?
22. Які складові включає механізм сталого розвитку?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голіков А. П., Довгаль О. А., Сідоров В. І. Глобальні цілі людства у XXI столітті *Глобальні проблеми сучасності: підручник* / за заг. ред. В. С. Бакірова. Харків, 2019. С. 524-555.
2. Михайло Месарович: Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE_%D0%9C%D0%B5%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 26.06.2024).
3. Eduard Pestel: Springertr Link. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11482-018-9634-z> (дата звернення: 26.06.2024).
4. Maurice Strong, climate and development Pioneer: CBC News. URL: <https://www.Cbc.ca/news/politics/maurice-strong-dead-obit-un-1.3341829> (дата звернення: 26.06.2024).
5. Gro Harlem Brundtland: Wikimedia Commons. URL: https://commons.wikimedia.Org/wiki/Gro_Harlem_Brundtland (дата звернення: 26.06.2024).
6. Agenda 21: Sustainable Development Goals. Knowledge platform. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/outcomedocuments/agenda21> (дата звернення: 27.06.2024).
7. Брундтланд Г. Наше спільне майбутнє: Міжнародна комісія з навколишнього середовища та розвитку. Оксфорд: Оксфорд Юніверсіті Пресс, 1987. 512 с.
8. Корнійчук Л, Шевчук В. Сталий розвиток і глобальна місія України. *Економіка України*. 2014. № 4. С. 4-13.
9. Розенберг Г. С., Гелашвили Д. Б., Хасаев Г. Р. Экологическое образование и образованность – два «кита» устойчивого развития. Самара: Самарский гос. Эконом. Ун-т, 2014. 292 с.

10. Данилов-Данильян В. И. Устойчивое развитие (теоретико-методологический анализ). *Экономика и математические методы*. 2013. Т. 39. С. 123-135.
11. Данилишин Б., Дорогунцов С., Міщенко В. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. Київ : РВПС України, 2001. 716 с.
12. Буркинский В. Б., Степанов В. Н., Харичков С. К. Экономико-экологические основы регионального природопользования и развития. Одесса: Феникс, 2016. 575 с.
13. Волошин В. В. Підходи до концепції сталого розвитку та її інтерпретації стосовно України. *Український географічний журнал*. 2013. № 3. С. 197-202.
14. Садеков А. А. Предпринимательство и устойчивое развитие. Донецк: Донец. Гос. Ун-т экономики и торговли им. М. Туган-Барановского, 2012. 449 с.
15. Герасимчук З. В. Екологічна безпека регіону: діагностика і механізм забезпечення: монографія. Луцьк: Луц. Держ. техн. Ун-т., Надстир'я, 2015. 280 с.
16. Подпругин М. О. Устойчивое развитие региона: понятие, основные подходы и факторы. *Предпринимательство*. 2012. № 24. С. 214-221.
17. Ханова О. В., Скібіна С. О. Сталий розвиток країн ЄС: методика й індикатори оцінювання. *Проблеми економіки*. 2017. № 3. С. 20-32.
18. Нагара М. Б. Сталий розвиток: трансформація парадигми в умовах екологізації економіки. *Інноваційна економіка*. 2021. 5-6 (88). С.36-42.
19. Дорогунцов С. І., Ральчук О. М. Сталий розвиток і безпека: аспекти сполучення. Київ: Знання України, 2002. 34 с.
20. Трегобчук В. М. Концепція сталого розвитку для України. *Вісник НАН України*. 2002. № 2. С. 28–40.
21. Прадун В. П. Економіко-екологічні основи сталого розвитку регіональних агропромислових комплексів: Автореф. дис... д-ра. екон. Наук: 08.07.02. НАН України, Об'єдн. Ін-т економіки. Київ, 2005. 38с.
22. Herman E. Daly. *Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development*. Boston: Beacon Press, 1996. 312 p.
23. *Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living*. Gland, Switzerland: IUCN/UNEP/WWF, 1991. P.10.
24. Стратегія сталого розвитку: Підручник / В. М. Боголюбов, М. О. Клименко, Мельник Л. Г., О. О. Ракоїд / За редакцією професора В. М. Боголюбова. Київ: ВЦ НУБІПУ, 2018. 446 с.
25. Бурик З.М. Розробка концепції сталого розвитку України – теорія та складові. *Web of Scholar*. 2018. 8 (26), Vol. 2. P. 39-49.
26. Куспяк Г.І., Куспяк І.С. Сталий розвиток: етапи становлення, сутність поняття, основні вектори та інтерфейси. *Державне будівництво*. 2020. № 1. С. 1-18. URL: <https://periodicals.karazin.ua/db/article/view/19181> (дата звернення: 27.06.2024).
27. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019, чинний, документ 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 01.07.2024).
28. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року: Проект-2017. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/UNDP_Strategy_v0_6-optimized.pdf (дата звернення: 01.07.2024).

29. 17 цілей сталого розвитку – відлік часу пішов: веб сайт Українського екологічного клубу «Зелена Хвиля». URL: <https://ecoclubua.com/state/17-tsilej-staloho-rozvytku/> (дата звернення: 01.07.2024).
30. Цілі Сталого Розвитку: Україна: Національна доповідь. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf> (дата звернення: 01.07.2024).
31. Зайцева Л.О. Класифікація індикаторів оцінки сталого розвитку. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Економіка і правління*. 2020. Т.31 (70). №4. С. 75-80. URL: https://www.econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/31_70_4/31_70_4_2/15.pdf (дата звернення: 01.07.2024).
32. Маленко Я. В., Ворошилова Н. В., Кобрюшко О. О. Проблеми фундаментальної екології: курс лекцій / за ред. Я. В. Маленко. Кривий Ріг: КДПУ, 2023. 195 с. URL: <https://doi.org/10.31812/123456789/7894> (дата звернення: 01.07.2024).
33. Ільченко В. Н. Сутність та складові механізму сталого розвитку регіону. *European Journal of Economics and Management*. 2019, V. 5, Iss. 1. Рр. 212-219. URL: https://eujem.cz/wp-content/uploads/2019/eujem_2019_5_1/29.pdf (дата звернення: 07.07.2024).
34. Сердюк Д. А. Фінансові інструменти сталого розвитку України: дис. д-ра. філ.: спец. 07 «Управління та адміністрування» (072 «Фінанси, банківська справа та страхування»). Чернігів, 2024. 205 с. URL: https://stu.cn.ua/wp-content/uploads/2024/05/serdyuk_dysertacziya_26.04.pdf (дата звернення: 11.07.2024).
35. Ватченко А. Б., Ільченко В. Н. Механізм забезпечення сталого розвитку регіонів України. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011, вип.21 (19). С. 205-212.
36. Латинін М., Біловіцька Ю. Теоретичні підходи до функціонування механізмів державної політики сталого розвитку «зеленої» економіки в Україні. *Науковий вісник: Державне управління*. 2022. №1 (11). С.74-91. URL: <https://nvdu.Undicz.org.ua/index.php/nvdu/article/view/216/235> (дата звернення: 11.07.2024).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Тема 1. Глобалізація як феномен сучасного етапу розвитку людства.

Обрати правильну(і) відповідь(і).

1. Сучасну популярність та широкий вжиток термін «глобалізація» отримав після використання у працях:

А. Теодора Левіта;	Б. Джозефа Стігліца;
В. Джорджа Сороса;	Г. Френсіса Броделя.
2. Глобалізацію характеризують як:

А. Явище;	Б. Процес;
В. Науку;	Г. Феномен.
3. До основних ознак глобалізації належать:

А. Взаємозалежність;	Б. Незалежність;
В. Локальність;	Г. Фрагментарність.
4. Термін «глобалізація» вперше з'явився в англomовному словнику в:

А. 1980 році;	Б. 1961 році;
В. 1983 році;	Г. 1971 році.
5. Прихильниками концепції архаїчної глобалізації були:

А. Елвін Тоффлер;	Б. Роланд Робертсон;
В. Теодор Левітт;	Г. Френсіс Бродель.
6. Автором концепції глобалізації як деякої позачасової властивості, що іманентно притаманна історичному процесу розвитку світового суспільства є:

А. Ауреліо Печчеї;	Б. Едуард Азроянц;
В. Станіслав Лем;	Г. Ервін Ласло.
7. Концепція, яка розглядає глобалізацію як сучасний економічний феномен, називається:

А. Концепція архаїчної глобалізації;	Б. Концепція протоголобалістів;
В. Концепція реалістів;	Г. Концепція ліберальної глобалізації.
8. Концепція, прихильники якої визнають двоетапне розмежування глобальних процесів, називається:

А. Концепція архаїчної глобалізації;	Б. Концепція протоголобалістів;
В. Концепція реалістів;	Г. Концепція ліберальної глобалізації.
9. Науково-технологічними передумовами глобалізації можна вважати:

А. Уніфікацію системи людських потреб;	Б. Лібералізацію міжнародної торгівлі;
В. Виникнення єдиного інформаційного простору, цифрових технологій;	Г. Міжнародний поділ праці.
10. Заперечення існування феномену глобалізації характеризує погляди:

А. Глобалістів;	Б. Альтерглобалістів;
В. Антиглобалістів;	Г. Альфаглобалістів.
11. Утворення всесвітнього ринку фінансів, формування транснаціональних корпорацій відносять до такої форми прояву глобалізації:

А. Технологічна глобалізація;	Б. Екологічна глобалізація;
В. Економічна глобалізація;	Г. Політична глобалізація.
12. Проявом екологічної глобалізації є:

- А. Порушення динамічної екологічної рівноваги біосфери;
  - Б. Універсалізація ідей, буденної свідомості, наукового знання;
  - В. Становлення глобального інформаційного простору;
  - Г. Виникнення всесвітнього ринку товарів і послуг.
13. Міжнародний обмін студентами, розвиток дистанційної можна віднести до групи таких передумов глобалізації:
- А. Політико-ідеологічні передумови;
  - Б. Соціально-економічні передумови;
  - В. Культурологічні передумови;
  - Г. Науково-технологічні передумови.
14. До позитивних наслідків глобалізації можна віднести:
- А. Зміни структури виробництва та переміщення масового випуску трудомістких товарів у країни, які розвиваються, зі зменшенням долі традиційних галузей виробництва;
  - Б. Вільна торгівля на взаємовигідній основі;
  - В. Підвищення якості життя, розвиток творчості та інновацій;
  - Г. ослаблення національних систем соціального захисту.
15. Негативними наслідками глобалізації вважають:
- А. Посилення стратифікації та диспропорцій світової економіки;
  - Б. Підвищення ефективності використання ресурсів на основі розвитку глобальної конкуренції;
  - В. Стандартизація національних культур;
  - Г. Уніфікація принципів і правил міжнародної координації, можливостей вибору та доступу до нових ідей.

Навести відповідний науковий термін:

1. Сукупність людей, єдине глобальне утворення всіх культур і цивілізацій_____.
2. Мультисоціальний, дуально-трансформаційний, всеохоплюючий процес перетворення світового співтовариства у відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних взаємозв'язків і взаємозалежностей_____.
3. Масовий суспільний рух противників американо-євроцентричної моделі глобалізації, що пропонують інші стратегії, виступають за посилення соціального змісту та демократичної спрямованості глобального устрою, формування громадянського суспільства на гуманістичних засадах в інтересах широких мас_____.
4. Суперечливе, двоїсте ставлення, почуття до тієї ж самої події, предмета, ідеї_____.
5. Притаманна певному предмету, явищу, процесу внутрішня властивість чи закономірність, яка є протилежністю трансцендентному_____.
6. Історичний період (етап) глобалізації, що співпадає з періодом розквіту колоніалізму, характеризується переходом до активної фази взаємонаближення на основі укріплення торгівельних та інвестиційних відносин у глобальному масштабі і відрізняється від сучасної глобалізації експансіонізмом, способами управління торгівлею і рівнем обміну інформацією_____.
7. Приведення будь-чого до єдиної форми, системи_____.

Тема 2. Глобальні проблеми сучасності як система.

Обрати правильну(і) відповідь(і).

1. Глобальна проблема – це:
  - А. Ситуація, в якій стикаються з двома альтернативними варіантами і треба прийняти рішення;
  - Б. Загальнопланетарна, загальнозначуща, всеосяжна, об'єктивна проблема, що виникає та розвивається внаслідок діяльності суспільства, генерує реальні загрози і небезпеки для людства і вимагає для свого вирішення консолідації зусиль всього світового співтовариства;
  - В. Певне твердження, що буквально суперечить самому собі;
  - Г. Теоретичне чи практичне питання, що вимагає розв'язання, вивчення, дослідження.
2. Підхід, який розглядає глобальні проблеми як складну динамічну систему, впорядковану певним способом множину взаємопов'язаних елементів, компонентів, зв'язків, відносин, що утворюють цілісну єдність з певною структурою, називають:
  - А. Генетичним;   Б. Динамічним;   В. Системним;   Г. Онтологічним.
3. До найважливіших чинників, які зумовлюють виникнення і загострення глобальних проблем людства, належать:
  - А. Демілітаризація економік країн світу;
  - Б. Зростання чисельності населення планети;
  - В. Впровадження ресурсозберігаючих технологій;
  - Г. Конкуренція між країнами за право власності на природні ресурси.
4. До основних характеристик глобальних проблем належать:

А. Емерджентність;	Б. Загальнозначущість;
В. Суб'єктивність;	Г. Конфліктогенність.
5. Ознаками глобальних проблем є:

А. Цілеспрямованість;	Б. Універсальність;
В. Ортодоксальність;	Г. Ресурсоємність.
6. Застосування галузевого критерію дозволяє виділяти такі глобальні проблеми:
  - А. Зміни клімату;   Б. Екологічні;   В. Універсальні;   Г. Демографічні.
7. Класифікацію глобальних проблем за критерієм гостроти їх прояву та регулювання за допомогою матеріальних і фінансових інструментів запропонував:

А. Юрій Гладкий;	Б. Вай Цан;
В. Хан-Франсуа Рішар;	Г. Мирослава Книш.
8. Класифікацію глобальних проблем за принципом «гральних кісточок» чи «доміно» популяризував:

А. Юрій Гладкий;	Б. Вай Цан;
В. Хан-Франсуа Рішар;	Г. Вадим Загладін.
9. Підхід до типології глобальних проблем, заснований на їх розумінні у вигляді шості підсистем, що пересікаються та взаємодоповнюють одна одну, запропонували:

А. Юрій Гладкий, Андрій Чумаков;	Б. Мирослава Книш, Любов Котик;
В. Ван Цан, Жан-Франсуа Рішар;	Г. Вадим Загладін, Іван Фролов.

10. За характером виділяють такі глобальні проблеми:
 А. Проблеми універсального характеру; Б. Соціально-екологічні проблеми;
 В. Проблеми змішаного характеру; Г. Проблеми людини.
11. В основу філософсько-методологічного підходу до класифікації глобальних проблем покладено критерії:
 А. Системність, ієрархічність та методологія досліджень;
 Б. Загальні ознаки, властивості, характер і «планетаризація» проблем;
 В. Видовий, галузевий критерії;
 Г. Конфліктогенність, системність та характер взаємодій.
12. Інтерсоціальні глобальні проблеми виникають в системі:
 А. «Людина – природа»; Б. «Людина – людина»;
 В. «Суспільство – суспільства»; Г. «Людина – суспільство».
13. Глобальні проблеми, які виникають в системі «людина – суспільство – природа», називають:
 А. Інтерсоціальними; Б. Антропосоціоекологічними;
 В. Асоціальними; Г. Антропосоціальними.
14. До групи антропосоціальних проблем належать:
 А. Проблема охорони та збереження біорізноманіття;
 Б. Проблема розвитку охорони здоров'я;
 В. Проблема боротьби з міжнародним наркобізнесом;
 Г. Проблема освіти.
15. До групи антропосоціоекологічних проблем відносять:
 А. Проблема забезпечення людства продовольством;
 Б. Проблема озонового шару;
 В. Проблема народонаселення;
 Г. Проблема запобігання війни, роззброєння та збереження миру.

Навести відповідний науковий термін:

1. Теоретичне чи практичне питання, що вимагає розв'язання, вивчення, дослідження_____.
2. Якісна характеристика сучасного світу, яка розкриває його рух до інтегрованості й цілісності, проявляється в усіх вимірах його буття та виявах людської свідомості, означає формування спільності соціальних, економічних, політичних, культурних, інформаційних, правових відносин, які набули планетарних масштабів_____.
3. Наявність у будь-якої системи особливих властивостей, що відсутні у її підсистемах, елементах_____.
4. Проблеми у сфері суспільних взаємовідносин, в основі яких лежать протиріччя та відмінності в різних за своїм характером міжнародних відносинах_____.
5. Процес перетворення інформації та послуг у цифровий формат, що включає в себе використання комп'ютерних технологій для збільшення ефективності, доступності та обміну даними_____.
6. Ріст досліджуваної величини у геометричній прогресії, за якою величина зростає зі швидкістю, пропорційною її величині (чим більше значення має, тим швидше зростає)_____.
7. Стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, спільноти, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз_____.

Тема 3. Глобальні екологічні проблеми як наслідок взаємодій в системі «людина – суспільство – природа».

Обрати правильну(і) відповідь(і).

1. Розвитку властиві такі характеристики:
  - А. Якісні зміни;   Б. Оборотність;   В. Інтенсивність;   Г. Спрямованість.
2. До суттєвих властивостей розвитку належать:
  - А. Суб'єктивність;   Б. Абсолютність;   В. Уніфікація;   Г. Протиріччя.
3. Спрямованість та результати розвитку дозволяють розрізняти:
  - А. Еволюцію;   Б. Прогрес;   В. Рух;   Г. Регрес.
4. Форма розвитку, що виявляється поступовими кількісними та якісними змінами, називається:
  - А. Революційна;   Б. Інтенсивна;   В. Екстенсивна;   Г. Еволюційна.
5. Стагнація – це:
  - А. Хід розвитку, послідовність етапів, стадій, станів процесу;
  - Б. проміжний стан між прогресом і регресом, тривалий застій;
  - В. Деградація, падіння якісних і кількісних характеристик системи, рівня системної організації, занепад;
  - Г. поступальний розвиток по висхідній лінії, перехід від менш стабільного, нижчого до більш стабільного, вищого, досконалішого стану, підвищення рівня організації, диференціації системи.
6. Прихильниками концепції суперечливості прогресу були такі видатні вчені:
  - А. Освальд Шпенглер;   Б. Аристотель;
  - В. Фрідріх Енгельс;   Г. Фрідріх Ніцше.
7. Загальними критеріями прогресу суспільства вважають:
  - А. Щастя людини;
  - Б. Ступінь свободи особистості;
  - В. Депривацію індивіда чи соціальної групи;
  - Г. Маргіналізація суспільства.
8. Розвиток глобальної екосистеми Землі називається:
  - А. Автогенез;   Б. Антропогенез;   В. Біосферогенез;   Г. Соціогенез.
9. Термін «техногенез» запропонував _____ у _____ році:
  - А. Олександр Євгенович Ферсман;   а) 1926 році;
  - Б. Володимир Іванович Вернадський;   б) 1934 році;
  - В. Олександр Ілліч Перельман;   в) 1944 році;
  - Г. Костянтин Меркурійович Ситник;   г) 1961 році.
10. Техногенез – це:
  - А. Розвиток глобальної екосистеми Землі;
  - Б. Процес зміни природних систем внаслідок геохімічних, геологічних, геофізичних процесів, обумовлених виробничою (технічною та технологічною) діяльністю людини, вилученням з навколишнього середовища, концентрацією та перегрупуванням цілої низки хімічних елементів, мінеральних і органічних сполук;
  - В. Методи обробки матеріалів, речовин в промисловості; сукупність знань про послідовність операцій в процесі виробництва будь-чого;
  - Г. Частина біосфери, змінена людьми за допомогою прямої чи опосередкованої

дії технічних засобів з метою відповідності соціально-економічним потребам людства.

11. Цільовою установкою періоду науково-технічної революції трансформації індустріального суспільства у постіндустріальне було:
  - А. Коеволюція суспільства та природи;
  - Б. Перетворення природи;
  - В. Панування над природою;
  - Г. Виживання шляхом пристосування до природних умов.
12. Парадигма, що ґрунтується на пріоритеті потреб людини перед цінностями живої та неживої природи, називається:
  - А. Геоекспансіоніська; Б. Техноцентрична; В. Антропоцентрична; Г. Космологічна.
13. Парадигма, яка ґрунтується на відповідальності суспільства за діяльність у природі, розумінні безальтернативності біосферосумісності людини і природи, екологічній етиці та гуманізмі, називається:
  - А. Антропоцентрична; Б. Ноосферна; В. Екологічна; Г. Техноцентрична.
14. Термін «екологічний імператив» запропонував:

А. Микита Моїсєєв;	Б. Володимир Вернадський;
В. Михайло Месарович;	Г. Олдо Леопольд.
15. Автором терміна «ноосфера» є:

А. П'єр Тейяр де Шарден;	Б. Микита Моїсєєв;
В. Володимир Вернадський;	Г. Едуард Ле Руа.

Навести відповідний науковий термін:

1. Низхідний, зворотний рух, деградація, падіння якісних і кількісних характеристик системи, падіння рівня системної організації, втрата здатності виконувати ті або інші функції, відсутність лінійної залежності між продуктивністю та складністю, занепад _____.
2. Стан руху, хід розвитку, послідовність етапів, стадій, станів процесу, спосіб фіксації множини перетинів простору та часу, можливість їхньої візуалізації та осмислення суб'єктом-дослідником, засіб інтеграції виявлених змін статичного аспекту властивостей і відносин та диференціації часових станів об'єкту чи процесу, реалізованих у певних вимірах (зрізах) просторової структури _____.
3. Форма прояву розвитку, засіб досягнення найкращого з можливих станів розвитку як результату, безперервний, поступовий, спрямований, необоротний історичний розвиток _____.
4. Частина біосфери, змінена людьми за допомогою прямої або опосередкованої дії технічних засобів з метою відповідності соціально-економічним потребам людства _____.
5. Арена взаємодії людини та природи, на якій зосереджені всі сучасні екологічні проблеми та колізії; сукупність біосфери, ноосфери та техносфери _____.
6. Сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки і культури; система понять, уявлень, принципів підходів до існування, які властиві певному періоду розвитку цивілізації _____.
7. Світогляд, філософія, ідеологія, парадигма, яка визначає відповідальність за діяльність у природі, використання й стимулювання відтворювальних або відновлювальних сил природи, розуміння безальтернативності біосферосумісності людини _____.

Тема 4. Інтерсоціальні глобальні проблеми розвитку сучасного світу.

Обрати правильну(і) відповідь(і).

1. Цивілізація – це:
  - А. Група людей, яка історично сформувалася і має схожі зовнішні ознаки, що передаються спадково;
  - Б. Людська спільнота, яка впродовж певного часу має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці, культурі, спільні духовні цінності, ідеали, ментальність;
  - В. Сукупність всіх людей на планеті Земля;
  - Г. Стійке соціальне угруповання людей, що виникло упродовж тривалого історичного розвитку на певній території, де люди мають власну біологічну складову, мову, культуру.
2. Цивілізація, представники якої становлять сьогодні найбільшу частку населення світу, називається:
  - А. Західна;   Б. Ісламська;   В. Конфуціанська;   Г. Православна.
3. Крайню форму силового вирішення політичних конфліктів найвищого ступеня інтенсивності, ознаками якої є формальний акт оголошення, розрив дипломатичних відносин, анулювання двосторонніх договорів називають:
  - А. Криза відносин;   Б. Війна;   В. Конфронтація;   Г. Агресія.
4. Основними характеристиками гібридної війни є:
  - А. Формальний акт оголошення;
  - Б. Приховування та заперечення країною-агресором участі у конфлікті;
  - В. Розрив дипломатичних відносин між державами;
  - Г. Агресія без оголошення війни.
5. За масштабом війни поділяють на:
  - А. Обмежені, тотальні;
  - Б. Локальні, регіональні, світові;
  - В. Міжнародні, громадянські;
  - Г. Класичні техногенно-силові, економічні, інформаційні, мережеві.
6. Країною, яка має натеper найбільший ядерний арсенал, є:
  - А. Франція;   Б. Сполучені Штати Америки;   В. Росія;   Г. Китай.
7. Тероризм – це:
  - А. Форма розв'язання міждержавних або внутрішньо-державних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили;
  - Б. Суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення, органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей, або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей;
  - В. Збройне зіткнення між державами або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні;
  - Г. Застосування сили (фізичної чи військової) для досягнення будь-чого.
8. Соціально-політична спрямованість дій дозволяє виділяти такі види тероризму:
  - А. Транснаціональний, внутрішньодержавний;

- Б. Державний, недержавний;
 В. Лівий, правий;
 Г. Демонстративний, інструментальний.
9. Найнебезпечнішою терористичною організацією, яка була заснована і діє на території Афганістану, є:
 А. ІДІЛ;   Б. Хезболла;   В. Талібан;   Г. ХАМАС.
10. Терористична організація, назва якої у перекладі на українську мову звучить як «Партія Аллаха», має назву:
 А. Аль Каїда;   Б. Бохо Харам;   В. Хезболла;   Г. Талібан.
11. Терористична організація, яка взяла на себе відповідальність за скоєння атаки на вежі-близнюки у Нью Йорку (США) 11 вересня 2001 р., називається:
 А. ІДІЛ;   Б. Талібан;   В. ХАМАС;   Г. Аль Каїда.
12. У системі ООН питання співробітництва у сфері протидії тероризму належить до компетенції:
 А. SIPRI;   Б. Рада безпеки ООН;   В. Інтерпол;   Г. ОБСЕ.
13. Країною-лідером виробництва опіумного маку на глобальному ринку є:
 А. Колумбія;   Б. Мексика;   В. Афганістан;   Г. М'янма.
14. Сировиною для виготовлення марихуани є:
 А. Опіумний мак;   Б. Конопля;   В. Кока;   Г. Гашиш.
15. До синтетичних психоактивних речовин належать:
 А. Кокаїн;   Б. Марихуана;   В. Героїн;   Г. Екстазі.

Навести відповідний науковий термін:

- Спосіб вирішення розбіжностей або конфліктів між двома чи більше сторонами, який передбачає готовність учасників піти на поступки задля досягнення корисної для всіх сторін угоди (пошук золотої середини)_____.
- Війна, що поєднує застосування державних і недержавних, традиційних і нетрадиційних стратегій, ресурсів, засобів, методів підривної діяльності, механізмів кібервійни з метою досягнення певних політичних цілей_____.
- Особливий режим у країні або окремій її частині, який вводять за рішенням вищих органів державної влади у виняткових обставинах (війна, стихійне лихо, загроза державного перевороту тощо)_____.
- Комплекс заходів, здійснюваних з метою переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій на функціонування в умовах воєнного часу_____.
- Залякування влади та населення шляхом здійснення насильства і погроз насильством з метою придушення та усунення політичних супротивників і конкурентів, нав'язування їм своєї лінії поведінки_____.
- Держава, влада якої базується на систематичному порушенні прав і свобод своїх громадян і громадян інших держав на їхній території, залякуванні та застосуванні сили проти цивільного населення інших держав всупереч міжнародному праву_____.
- Контрабандне поширення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що згідно зі статтями кримінального кодексу більшості цивілізованих країн світу класифікується як злочин_____.

Тема 5. Антропосоціальні глобальні проблеми сучасності.

Обрати правильну(і) відповідь(і).

1. Форма існування етносу, історична етносоціальна спільнота людей, що характеризується власною назвою, історичною територією, спільними міфами, історичною пам'яттю, масовою громадською культурою, мовою, економікою й однаковими для всіх членів правами та обов'язками, називається:

А. Суперетнос;	Б. Плем'я;
В. Нація;	Г. Народність.
2. Етнічні групи, які внаслідок міграції мешкають за межами основного етнічного масиву, як у близькому так і в далекому зарубіжжі, але зберігають мову, етнічну самосвідомість, особливості культури й побуту, називають:

А. Діаспора;	Б. Етнічна периферія;
В. Метаетнос;	Г. Етнічне ядро.
3. Процес відокремлення від єдиного етносу якоїсь його частини, що згодом розвивається в окремий етнос, називають:

А. Парціація;	Б. Сепарація;
В. Дисперсизація;	Г. Фузія.
4. Засновником природничо-наукового підходу, згідно з яким етнос являє собою природну форму існування виду *Homo sapiens*, а різноманіття етносів є наслідком різноманіття ландшафтів, був:

А. Арнольд Тойнбі;	Б. Михайло Грушевський;
В. Лев Гумільов;	Г. Юліан Бромлей.
5. До монотеїстичних релігій належать:

А. Іудаїзм;	Б. Буддизм;
В. Тотемізм;	Г. Християнство.
6. Найбільш численним антропологічним типом українців є:

А. Норікський;	Б. Центральньо-український;
В. Динарський;	Г. Верхньодніпровський.
7. Найпоширенішою за кількістю вірян у світі релігією є:

А. Іслам;	Б. Буддизм;
В. Індуїзм;	Г. Християнство.
8. До основних конфесій християнства належать:

А. Православ'я;	Б. Іудаїзм;
В. Протестантизм;	Г. Сунізм.
9. Священними текстами Іудаїзму є:

А. Біблія;	Б. Коран;
В. Трипітака;	Г. Танах.
10. Семісвічник, що є символом очікування Месії, вічного світла, миру, надії, чистоти і уособлює світло, що сходить на людські душі, називається:

А. Шаткона;	Б. Менора;
В. Дхармачакра;	Г. Уроборос.
11. Прагнення спільнот, груп населення чи організацій до відособлення, що ставить за кінцеву мету надання частині країни права автономії чи сецесії зі створенням нової держави – це:

Навести відповідний науковий термін:

1. Стійка культурно-мовна спільнота людей, що історично сформувалася на певній території, має відносно стабільні особливості культури та психіки, а також етнічну самосвідомість _____.
2. Сукупність вірувань і віровчень, наявних у суспільстві, які включають звичаї, обряди, правила життя і поведінки людей та ґрунтуються на вірі в існування надприродних (персоніфікованих чи ні) сил, що супроводжується переконанням у здатності цих сил або сили впливати на долю людей _____.
3. Особливість віросповідання в межах певного релігійного вчення, а також об'єднання віруючих-послідовників цього віросповідання _____.
4. Комплексний феномен, оцінка, яка розглядається з точки зору соціального та економічного аспектів розвитку суспільства, що пов'язана з розподілом багатства, майна, власності, капіталу, доходу, економічної влади, соціальних послуг, засобів виробництва, соціального статусу, привілеїв, можливостей вибору людини, освіти тощо _____.
5. Санкціоноване Резолюцією Ради Безпеки ООН введення збройних сил однієї держави або коаліції держав на територію тієї держави, яка здійснює масштабне насилля, вчиняє масові порушення прав людини, жорстокі придушення повстанських рухів, що здійснюється без згоди уряду держави-порушника принципу міжнародного захисту населення _____.
6. Рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на неправове обмеження, позбавлення прав чи привілеїв осіб чи певної їх групи на основі будь-яких ознак (раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, віку, інвалідності, зовнішнього вигляду, етнічного походження, сімейного, майнового стану, місця проживання, мови, ВІЛ-позитивного статусу тощо), які унеможливають визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина _____.
7. Соціальне явище, вид ксенофобії, форма дискримінації, політична ідеологія, що стверджує вищість одних рас чи етносів над іншими, виправдовує соціальну й національну нерівність, обґрунтовуючи її біологічними особливостями _____.
8. Норма сучасного цивілізованого світу, терпимість, повага до чужої думки, поведінки і свободи іншої людини, лояльність, здатність з гідністю сприймати будь-яку особистість чи подію та взаємодіяти на засадах згоди й порозуміння _____.
9. Ідеологічна форма виправдання права панування одних етносів над іншими етнічними спільнотами і групами за допомогою антинаукових тверджень про винятковість і месіанське призначення окремих рас і народів, необхідність поширення «вищої» культури тощо _____.
10. Прихильність до крайніх, у першу чергу насильницьких діянь, засобів, поглядів, рішень, різновид агресії, форма нігілістичного заперечення суспільних відносин, ідеологізоване насильство, сутність якого розкривається через такі ознаки: крайність, категоричність, безапеляційність у намірах і діях; фанатичність до конкретних поглядів і жорстокість стосовно інших; прагнення досягти бажаного будь-якими способами; агресивна пропаганда, залякування та публічна демонстративна поведінка; використання нацистських символів і схожої атрибутики для залучення уваги; формування підґрунтя для терористичних дій _____.

Тема 6. Глобальні виклики та проблема сталого розвитку.

Обрати правильну(і) відповідь(і).

1. Засновниками концепції «стратегія виживання людства» були:

А. Едуард Пестель;	Б. Моріс Стронг;
В. Рейн Мюллерсон;	Г. Михайло Месарович.
2. Концепцію взаємозалежності глобального розвитку сформулювали вчені:

А. Григорій Тункін;	Б. Джозеф Най;
В. Роберт Когейн;	Г. Пауль Ерліх.
3. Ідея формування глобальної системи інститутів влади як засіб розв'язання глобальних проблем покладена в основу концепції:

А. Стратегія виживання людства;	Б. Зіткнення цивілізацій;
В. Сталого розвитку;	Г. Створення наднаціональних інститутів влади.
4. У 1972 р. Моріс Стронг при підготовці до Всесвітньої Конференції ООН з навколишнього середовища запропонував термін:

А. Збалансований розвиток;	Б. Стійкий розвиток;
В. Гармонійний розвиток;	Г. Екорозвиток.
5. Міжнародна комісія ООН з навколишнього середовища та розвитку була створена з ініціативи Генерального секретаря ООН у:

А. 1972 році;	Б. 1992 році;	В. 1983 році;	Г. 1987 році.
---------------	---------------	---------------	---------------
6. Термін «сталий розвиток» вперше був оприлюднений Головою Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища та розвитку _____ у ____ році:

А. Моріс Стронг;	а) 1972 році;
Б. Пан Гі Мун;	б) 1987 році;
В. Гру Харлем Брундтланд;	в) 1992 році;
Г. Антоніу Гуттеріш;	г) 2000 році.
7. Зміст концепції сталого розвитку вперше був оприлюднений у документах _____ у ____ році:

А. «Наше спільне майбутнє»;	а) 2000 році;
Б. «Декларація з навколишнього середовища та розвитку»;	б) 1987 році;
В. «Декларація тисячоліття»;	в) 1992 році;
Г. «Порядок денний на ХХІ століття»;	г) 1997 році.
8. Визначення сталого розвитку включає в себе такі ключові поняття:

А. Обмеження;	Б. Можливості;	В. Бажання;	Г. Потреби.
---------------	----------------	-------------	-------------
9. Парадигма сталого розвитку орієнтована на узгодження таких його основних складових:

А. Політична;	Б. Екологічна;	В. Економічна;	Г. Соціальна.
---------------	----------------	----------------	---------------
10. Документ «_____» містить __ регламентуючих принципів сталого розвитку:

А. «Декларація тисячоліття»;	а) 8 принципів;
Б. «Декларація з навколишнього середовища та розвитку»;	б) 17 принципів;
В. «Майбутнє, якого ми прагнемо»;	в) 27 принципів;
Г. «Порядок денний на ХХІ століття»;	г) 12 принципів.
11. Цілі сталого розвитку вперше оприлюднені в документі _____ у ____ році:

- А. «Порядок денний на ХХІ століття»; а) 1992 р.;
- Б. «Декларація тисячоліття»; б) 2015 р.;
- В. «Перетворення нашого світу: порядок денний на період до 2030 року»; в) 2000 р.;
- Г. «Наше спільне майбутнє»; г) 1987 р.
12. За цільовою спрямованістю виділяють такі групи індикаторів сталого розвитку:
- А. Прості індикатори, складні індикатори;
- Б. Індикатори-рушійна сила, індикатори стану, індикатори реагування;
- В. Економічні, соціальні, екологічні, інституційні індикатори;
- Г. Системні індикатори; інтегральні індикатори;.
13. Екологічна складова механізму реалізації сталого розвитку спрямована на:
- А. Удосконалення фінансово-бюджетних відносин,
- Б. Збереження динамічної екологічної рівноваги;
- В. Глобалізацію комп'ютерних мереж, інформатизацію діяльності органів влади;
- Г. Формування оптимальної мережі закладів соціальної інфраструктури.
14. До базових принципів цілеорієнтованого механізму сталого розвитку належать:
- А. Системність; Б. Реверсивність; В. Адаптивність; Г. Антиномічність.
15. Указ «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» був підписаний Президентом України у _____ році:
- А. 1998 році; Б. 2015 році; В. 2002 році; Г. 2019 році.

Навести відповідний науковий термін:

- Соціально бажаний, економічно припустимий, екологічно розумний та безпечний розвиток суспільства, що є протиставленням як необмеженому, так й нульовому економічному зросту_____.
- Розвиток, який задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби_____.
- Оновлення, удосконалення, надання будь-чому характеристик відповідно до актуальних сучасних вимог, безперервний комплексний процес реформувань, осучаснень та інновацій в різних сферах суспільних відносин з метою прискорення соціального розвитку_____.
- Показник, який дозволяє оцінювати стан або зміни економічної, соціальної або екологічної складової сталого розвитку з метою інтерпретації змін, прогнозу розвитку ситуації та розробки її вирішення_____.
- Зведений показник для оцінки прогресу у трьох основних сферах людського розвитку: довге та здорове життя, доступ до освіти, високий рівень життя__.
- Економіка, яка сприяє підвищенню добробуту людей і зміцненню соціальної справедливості при одночасному істотному зниженні ризиків для довкілля та дефіциту екологічних ресурсів, є противагою коричневій економіці, що припускає економічне зростання без урахування вимог екологічної безпеки, збереження природних ресурсів та забруднення довкілля_____.
- Процес поширення знань і культури у суспільстві, основа інтелектуального, духовного, фізичного, культурного, технічного, наукового поступу людства, запорука успішної соціалізації, економічного добробуту, всебічного розвитку, духовної зрілості особистості, невід'ємний інструмент комплексного механізму реалізації цілей сталого розвитку_____.

ГЛОСАРІЙ

Аб'юрація – прилюдне зречення віри або своїх переконань.

Автентичність – достовірність, самототожність, що ґрунтується на першоджерелах, оригінальності, непідробності феноменів, які мають давнє походження та відтворюються в часі у незмінному вигляді.

Автогенез – розвиток, визначальними факторами якого є внутрішні протиріччя.

Авторитаризм – антидемократична система політичного володарювання, що характеризується повною відсутністю або абсолютною фіктивністю демократичних інституцій, зосередженням у руках однієї особи або невеликої групи осіб необмеженої влади, що спирається на військово-каральний апарат репресій і терору, на відверту соціальну й націоналістичну демагогію.

Автокефалія (автокефальність) – повне самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков.

Адепт – послідовник, прихильник якоїсь ідеї, вчення, релігійного віросповідання; той, кому відкрито таємниці, сакральне знання.

Аксіологія – вчення про цінності.

Алармізм – почуття загрози, небезпеки, паніки, надмірної стурбованості, обумовлене трагічними, песимістичними сценаріями суспільного розвитку, сценаріїв футурологів; наукова течія, представники якої концентрують увагу та перебільшують катастрофічності наслідків впливу людини на природу, передбачають лише трагічні сценарії майбутнього людства.

Альтерглобалізм – масовий суспільний рух противників американо-євроцентричної моделі глобалізації, що пропонують інші стратегії, виступають за посилення соціального змісту та демократичної спрямованості глобального устрою, формування громадянського суспільства на гуманістичних засадах в інтересах широких мас. Альтерглобалісти визнають об'єктивний характер глобалізації та прагнуть глобалізації з «людським обличчям», функціонування світової економіки на засадах соціального партнерства, соціального захисту, реальних демократичних цінностей, недопущення неототалітарних тенденцій в інтересах світової більшості та формування альтернативного стилю життя. Термін «альтерглобалізм» був запропонований самими представниками руху для протиставлення нав'язаному офіційними ЗМІ терміну «антиглобалізм» з антонімічним характером префіксу «анти».

Альтернативістика – напрям сучасних досліджень майбутнього, який передбачає вивчення можливих шляхів переходу до цивілізації, альтернативної існуючій і здатній, на відміну від неї, успішно вирішувати глобальні проблеми сучасності.

Алертність – фізична та душевна зібраність, стан максимальної готовності до дії в умовах невизначеності на тлі внутрішнього спокою.

Амбівалентність – суперечливе, двоїсте (наприклад, любов і ненависть, задоволення та незадоволення) ставлення, почуття до тієї ж самої події, предмета, ідеї.

Анексія – насильницьке приєднання однією державою частини або всієї території іншої держави чи народності; насильницьке утримання в кордонах чужої

держави.

Аномія – безладдя, беззаконня, відсутність соціального порядку; суспільний стан, що характеризується розпадом цінностей і соціальних норм, які забезпечують соціальний порядок, відсутністю чіткої моральної регуляції поведінки індивіда або групи осіб.

Антиглобалізм – загальний термін, яким описують позицію людей (політичну, економічну, соціальну, культурну), спрямовану проти сучасних форм і політики глобалізації і акцентує увагу на її неоліберальному характері; суспільно-політичний рух, спрямований проти певних аспектів глобалізації, виступає проти за глобалізацію «знизу» в інтересах громадян, а не транснаціональних корпорацій, Всесвітньої торгівельної організації тощо. Термін «антиглобалізм» на відміну від терміну «альтерглобалізм», на думку частини науковців, визначає більш широке коло противників сучасної глобалізації і акцентує увагу на її неоліберальному характері. Проте досить часто науковій літературі ці терміни вживаються синонімічно.

Антиномічність – суперечливість, відсутність закономірності, парадоксальність; наявність антиномії, тобто суперечності між двома твердженнями, які взаємно виключаються, але визнаються в однаковій мірі істинним, однаково доказовими логічним шляхом.

Антисемітизм – певне сприйняття євреїв, що виражається як ворожість, ненависть до них як релігійної чи етнічної меншини, супроводжується соціальною, економічною, політичною дискримінацією, має риторичні та фізичні прояви спрямовані на представників цього народу, їхню власність, установи, релігійні місця єврейської громади.

Антитерористична операція – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення злочинних діянь, здійснюваних з терористичною метою (звільнення заручників, знешкодження терористів, мінімізація наслідків терористичного акту тощо).

Антропоцентризм – концепція, парадигма, світоглядний принцип згідно з яким людина є центром і метою всього, що відбувається у світі; різновид теології, філософське вчення за яким людина є центром Всесвіту, найвищою метою всіх подій, завершенням еволюції світобудови.

Апартеїд – інституційний режим пригноблення та обмеження в правах «небілого» населення Південної Африки, що процвітав в ПАР упродовж 1948-1994 років. Деякі вчені визнають апартеїдом політику сучасного Ізраїлю щодо палестинського народу, ставлення талібів до афганських жінок (гендерний апартеїд).

Апологет – запальний прихильник якоїсь ідеї, напряму, вчення.

Апорія – суперечливість у міркуванні, яка здається непереборною; безвихідне становище чи будь-яка нездоланна проблема.

Апостеріорі – знання, що ґрунтується на досвіді, практиці.

Апріорі – те, що передує досвіді, не спирається на практику.

Архаїчна глобалізація – найпростіша історично перша форма (етап) глобалізації,

коли зовнішньоторговельні та світові господарські виміри сягають міжплеменного обміну, міжнародної торгівлі.

Асиміляція (етнічна) – процес поступової асиміляції (уподібнення) частини етносу чи окремих його представників з іншим етносом.

Аутопоезис – самовідтворювання, самопобудова, самооновлення живих істот (зокрема людини), яке відрізняється тим, що їхня організація породжує як продукт їх самих без розділу на виробника і продукт; філософсько-соціологічне поняття, що відображує діалектичний зв'язок між структурою та функціями складної системи і позначає самовідтворення живими істотами й утворюваними ними системами (включаючи людину та суспільство), яке відрізняється тим, що їхня організація породжує в якості продукту тільки їх самих без поділу на виробника і продукт.

Безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, спільноти, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз; стан захищеності особи та суспільства від ризику зазнати шкоди.

Біосфера – область існування живої речовини; загальнопланетарна оболонка, система, що включає нижню частин атмосфери, всю гідросферу та верхню частину літосфери Землі, населені організмами; глобальна екосистема земної кулі, що є сукупністю всіх екосистем (біогеоценозів) планети.

Біосферогенез – розвиток глобальної екосистеми Землі.

Великий джихад – аскеза, боротьба з власною невірністю, вадами і гріхами. Малий джихад – боротьба з невірними, спрямована на захист ісламу.

Вестернізація – процес переходу особи, групи осіб чи суспільства в цілому від власної традиційної системи цінностей до системи цінностей Західної цивілізації, які базуються на верховенстві закону, домінуванні індивідуального над колективним, переваги приватної власності над общинною та прав людини над її обов'язками.

Віртуалізація – створення віртуального, тобто штучного, об'єкта чи середовища; технологія, яка дає можливість запускати декілька операційних систем на одному фізичному сервері, що забезпечує мобільність робочих навантажень, підвищує продуктивність та доступність ресурсів, автоматизує процеси тощо.

Війна – крайня форма силового вирішення політичних конфліктів найвищого ступеня інтенсивності, ознаками якої є формальний акт оголошення, розрив дипломатичних відносин між державами, які воюють, анулювання двосторонніх договорів. Розрізняють війни: локальні, регіональні та світові; визвольні та загарбницькі; обмежені й тотальні; швидкоплинні та затяжні (заморожені); із застосуванням ядерної зброї та із застосуванням звичайної зброї; техногенно-силові, економічні, інформаційні, мережеві, гібридні тощо.

Військовий конфлікт – форма розв'язання міждержавних або внутрішньо-державних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили. Основними видами воєнних конфліктів є війна та збройний конфлікт.

Військовий стан – особливий режим у країні або окремій її частині, який вводять за рішенням вищих органів державної влади у виняткових обставинах (війна,

стихийне лихо, загроза державного перевороту тощо). При введенні військового стану всі функції органів державної влади з питань виробництва, оборони, забезпечення громадянського порядку, державної безпеки переходять до військових органів.

Гендер – соціальна характеристика у гендерних дослідженнях, за допомогою якої визначають поняття «чоловік» і «жінка», психосоціальні соціокультурні ролі чоловіка та жінки як особистостей, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків; соціально закріплені ролі, поведінка, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок і чоловіків.

Гендерна дискримінація – будь-яке розрізнення, обмеження чи перевага, засновані на гендерній ідентичності, які призводять чи можуть призвести до проявів нерівності на основі гендеру в усіх сферах суспільного життя (у праці (оплата, можливості працевлаштування, посади), освіті (доступ, вибір професії тощо), охорони здоров'я (доступ до медичних послуг, лікування тощо), політиці (доступ до політичної влади, прийняття рішень тощо), сім'ї та шлюбу тощо), медіа і рекламі. До дискримінації за гендерним фактором належать сексизм, трансгендерна дискримінація, гомофобія та трансфобія.

Геноцид – цілеспрямовані дії, які скоюють з наміром повного або часткового знищення національних, етнічних, расових, релігійних груп населення чи народів як таких.

Геоекспансія – нестримне просування людини у просторах Землі та біля планетного простору, що відбувається від її появи на планеті до наших днів і відбиває одну з основних властивостей життя, яку В.І. Вернадський називав «розтіканням живої речовини» або «натиском життя» в біосфері; Геоекспансія чи антропосукцесія (за Л.М. Гумільовим) є проявом однієї з функцій екологічної ролі інтелекту, а саме збільшення можливостей активної та доцільної пристосованості до існування у різних середовищах.

Гетерогенність – неоднорідність, наявність різнорідних частин у структурі, складі будь чого.

Гібридна війна – війна, що поєднує застосування державних і недержавних, традиційних і нетрадиційних стратегій, ресурсів, засобів, методів підривної діяльності, механізмів кібервійни з метою досягнення певних політичних цілей; війна, яка має воєнний, дипломатичний, політичний, фінансово-економічний, соціальний, ідеологічний, інформаційний виміри та здійснюється із застосуванням конвенційної зброї, партизанської війни, тероризму, кібервійни, торгівельної війни, реваншистських рухів, пропаганди, порушеннями прав людини, злочинів проти людяності, військових навчань, переселення, узурпації, впливів на громадську думку, ядерного шантажу, ідентифікації агресора себе як «миротворця» тощо.

Глобалізація – всеохоплюючий, об'єктивний, дуально-трансформаційний процес перетворення світового співтовариства на відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних,

соціально-культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей; процес всесвітньої соціально-економічної, політичної, культурної інтеграції та уніфікації, спряжений з інтернаціоналізацією, регіоналізацією, детериторізацією, універсалізацією, інформатизацією, віртуалізацією, лібералізацією гомогенізацією. Головними наслідками є міжнародний поділ праці та міграція у масштабах усєї планети капіталу, людських і виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технічних процесів, а також зближення культур різних країн.

Глобалізм – світогляд, тип свідомості, спосіб бачення навколишнього світу, що ґрунтується на визнанні домінування глобальної складової та її позитивній оцінці; ідеологія, що захищає цінності планетарної інтеграції, неоліберальна парадигма економічної, політичної, соціокультурної перебудови світу.

Глобалістика – постнекласична наука, що вивчає світ як цілісність, що динамічно розвивається; міждисциплінарна галузь наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності, тенденцій і причин процесів глобалізації, інших глобальних процесів і проблем, пошук шляхів утвердження позитивних і подолання негативних для людини та біосфери наслідків цих процесів; область наукового знання про глобальні явища і процеси, що формується і постає в трьох іпостасях: як міждисциплінарний науковий напрям, як основа світогляду сучасної людини, як сфера зіткнення різних інтересів, які охоплюють широкий спектр суспільних відносин – від економіки й політики до ідеології та культури. Предметом глобалістики є цілісність світу, людства загалом, закономірності та закони біосфери як середовища існування людини в умовах нової системи світопорядку – глобалізму. На теперішній час представлена такими напрямками: технократична глобалістика; постіндустріальна глобалістика; екологічна глобалістика; екзистенціально-культурна глобалістика; еволюційно-детерміністська.

Глобалофобія – форма несприйняття глобалізації як такої.

Глобальність – якісна характеристика сучасного світу, яка розкриває його рух до інтегрованості й цілісності, проявляється в усіх вимірах його буття та виявах людської свідомості, означає формування спільності соціальних, економічних, політичних, культурних, інформаційних, правових відносин, які набули планетарних масштабів.

Глобальні проблеми – об'єктивна реальність існування людства у межах екологічної метасистеми; загальнопланетарні, загальнозначущі, всеосяжні, об'єктивні проблеми і ситуації, що виникають та розвиваються внаслідок діяльності суспільства, генерують реальні загрози і небезпеки для людства та вимагають розв'язання, яке можливе лише за умови консолідації зусиль всього світового співтовариства. За критерієм конфліктогенності, системності та характеру взаємодій поділяються на три групи: антропосоціоекологічні чи екологічні глобальні проблеми – проблеми у сфері взаємодії в системі «людини-суспільство-природа», що пов'язані із забезпеченням майбутнього людства з урахуванням безальтернативності біосферосумісності людини; інтерсоціальні глобальні проблеми – проблеми у сфері суспільних взаємовідносин («суспільство-суспільство»), в основі яких протиріччя та

відмінності в різних за своїм характером міжнародних відносинах; антропо-соціальні глобальні проблеми – проблеми, які виникають в результаті складної взаємодії людини із соціумом («людина-суспільство»), що постійно розвивається, і пов'язані зі світоглядними універсальними, типом соціальності та культурними детермінантами.

Глобальне моделювання – науковий напрям, який використовує дані суспільних, природничих і технічних наук для виявлення найвірогідніших варіантів здійснення соціально-економічних процесів в історично певні відрізки часу.

Глобальні сценарії – науковий напрям, що сформувався в результаті побудови глобальних моделей і досліджень за їхньою допомогою різних сценаріїв світового розвитку; сукупність математичних, соціально-економічних та інших методів на основі інформаційних технологій, використаних у ході дослідження глобальних проблем.

Глокалізація – взаємозв'язок та єдність глобалізації та локалізації; процес реакції різноманітних сфер людського буття на локальному рівні на світову глобалізацію, що є результатом синтезу процесів глобалізації та регіоналізації; широкому розумінні явище світоглядного рівня, що відображує такий прошарок свідомості, для якого притаманне водночас і відстоювання спільнотами своєї самобутності (локальності), і прагнення до стирання колишніх просторових меж і зміцнення зовнішніх зв'язків. Для опису сутності глокалізації часто використовують тезу: «думай глобально, дій локально».

Гомеостаз – здатність системи підтримувати відносно постійний склад, властивості внутрішнього середовища і сталість функцій за рахунок саморегуляції, що має адаптивний характер; внутрішня активність системи (саморегуляція), що забезпечує їй динамічну рівновагу, стабільність та життєздатність в умовах постійних змін середовища існування.

Гомогенізація – надання однорідної структури або однорідних властивостей сумішам.

Гуманітарна інтервенція – санкціоноване Резолюцією Ради Безпеки ООН введення збройних сил однієї держави або коаліції держав на територію тієї держави, яка здійснює масштабне насилля, вчиняє масові порушення прав людини, жорстокі придушення повстанських рухів. Здійснюється без згоди уряду держави, яка припускає порушення за принципом міжнародного захисту населення відповідно до критеріїв припустимості гуманітарної інтервенції.

Демілітаризація – ліквідація на основі міжнародного договору військових укріплень і споруд на певній території, а також заборона мати на ній військову промисловість, військові бази, утримувати збройні сили.

Демократія – форма організації та функціонування політичної системи, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у розв'язанні державних справ у поєднанні з широким колом громадянських прав і свобод.

Депривація – неможливість індивіда чи соціальної групи задовольняти свої базові потреби внаслідок відсутності доступу до основних матеріальних благ

та соціальних ресурсів (продукти харчування, медичні послуги, освіта тощо).

Держава-терорист – держава, влада якої базується на систематичному порушенні прав і свобод своїх громадян і громадян інших держав на їхній території, залякуванні та застосуванні сили проти цивільного населення інших держав всупереч міжнародному праву.

Держава – спонсор тероризму – держава, яка надає матеріальну та іншу допомогу терористичному угрупованню, яке становить загрозу національній безпеці України, або іншій державі.

Детериторізація – відсутність чіткої прив’язаності до певної одиниці політико-адміністративного поділу відповідного процесу, внаслідок чого скорочуються відстані, стираються кордони, простір перетворюється в єдине ціле, відбувається інтенсивний рух осіб, товарів, послуг, капіталу (наприклад, Шенгенська зона).

Диктатура – нічим не обмежена, не заборонена жодними законами влада (однієї особи, групи осіб, верств тощо), що спирається безпосередньо на силу.

Динаміка – стан руху, хід розвитку, послідовність етапів, стадій, станів процесу; спосіб фіксації множини перетинів простору та часу, можливість їхньої візуалізації та осмислення суб’єктом-дослідником, засіб інтеграції виявлених змін статичного аспекту властивостей і відносин та диференціації часових станів об’єкту чи процесу, реалізованих у певних вимірах (зрізах) просторової структури.

Дискримінація – рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження, позбавлення прав чи привілеїв осіб чи певної їх групи на основі будь-яких ознак (раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, віку, інвалідності, зовнішнього вигляду, етнічного походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, мови, ВІЛ-позитивного статусу тощо), які унеможливають визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина. За суттю дискримінація – це неправове обмеження прав людини за дискримінаційними ознаками чи мотивами, одна з найбільш поширених форм насильства та порушення прав людини. Вона перешкоджає сталому розвитку, руйнує суспільство, суперечить декларації прав людини.

Дисперсизація (етнічна) – процес відокремлення від первинного етносу окремих відносно невеликих груп, які не набувають характеристик і властивостей самостійних етносів, а залишаються субетносами чи етнографічними групами.

Діаспора – етнічні групи (частина етносу, народу), які внаслідок міграції мешкають за межами основного етнічного масиву, як у близькому так і в далекому зарубіжжі, але зберігають мову, етнічну самосвідомість, особливості культури й побуту.

Діджиталізація (цифровізація) – процес перетворення інформації та послуг у цифровий формат, що включає в себе використання комп’ютерних технологій для збільшення ефективності, доступності та обміну даними; перетворення

традиційних форм інформації, як-от текст на папері чи аналогові записи, у цифровий формат, який легко обробляється та зберігається на комп'ютерах.

Еволюція – форма прояву розвитку, засіб досягнення найкращого з можливих станів розвитку як результату; поступовий розвиток сутності при збереженні її якості в процесі кількісних змін.

Ейджизм – дискримінація особи на підставі її віку, поширена як у формальних, так і в неформальних сферах життя суспільства, та проявляється у готовності адекватно сприймати і співпрацювати лише з особами, що відповідають зазлегідь встановленим віковим критеріям та у негативно-зневажливому ставленні до людей літнього віку. Ейджизм може виявлятися у таких формах, як: едалтизм – негативне упереджене ставлення до дітей або молодших за віком з боку дорослих людей чи осіб похилого віку, в тому числі й членів родини або референтної групи (вчителі, дорослі); джейнізм – дискримінація старших людей порівняно з молоддю, надання їм переваг у соціально-професійній і соціально-психологічній сферах; едалтоцентризм – неадекватно перебільшений рівень егоцентризму дорослого населення щодо молодших та старших. Джерелом і, одночасно, наслідком ейджизму можуть бути фобії: педофобія – страх перед немовлятами та дітьми; ефебіфобія – страх перед молоддю; геронтофобія – страх перед літніми людьми.

Екологічна безпека – складова національної та транснаціональної безпеки, що визначає захищеність права людини на безпечне для життя і здоров'я середовище існування та забезпечує необхідні умови для відтворення природних ресурсів шляхом регулювання техногенної діяльності, оптимізації ландшафтів.

Екологічний імператив – основа екологічної свідомості, форма повелінь, формальних і неформальних вимог, норм, заборон і обмежень, які поширюються на всі види діяльності та вимагають переосмислення поняття «суспільний прогрес» на основі таких тверджень як: правильним і дозволеним є те, що не руйнує екологічну рівновагу, етичні норми і правила однаковою мірою поширюються на взаємодію між людьми і зі світом природи; діяльність з охорони природи продиктована необхідністю зберегти її заради неї самої.

Екологічний ризик – ймовірність несприятливих екологічних наслідків під час будь-яких (навмисних чи випадкових, поступових чи катастрофічних) антропогенних змін природних об'єктів та процесів.

Екорозвиток – соціально бажаний, економічно припустимий, екологічно розумний та безпечний розвиток суспільства, що є протиставленням як необмеженому, так й нульовому економічному зросту.

Екосфера – арена взаємодії людини та природи, на якій зосереджені всі сучасні екологічні проблеми та колізії; сукупність біосфери, ноосфери та техносфери (екосфера = біосфера + ноосфера + техносфера); єдина планетарна екологічна ніша суперетносу (людства) та середовища, що його оточує; глобальна екосистема, кордони якої практично збігаються з кордонами біосфери і яка на відміну від останньої обмежена зоною активної взаємодії

живої речовини з довкіллям; актуальний, реально існуючий стан біосфери, оскільки геологічна активність минулих біосфер залишається поза обширами екосфери.

Екоцентризм – світогляд, філософія, ідеологія, парадигма, яка визначає відповідальність за діяльність у природі, використання й стимулювання відтворювальних або відновлювальних сил природи, розуміння безальтернативності біосферосумісності людини; коеволюція природи та суспільства на основі передбачуваної невідповідності майбутнього буття існуючим нині стандартам. З позицій екоцентризму дії людини, в основу яких покладений екологічний імператив, повинні бути спрямовані не на панування над природою, а на самозбереження та забезпечення сталого розвитку суспільства.

Екоцид – вплив на навколишнє природне середовище з ворожими намірами; найнебезпечніший за своїми намірами вид антропогенної діяльності.

Експоненціальний ріст – ріст досліджуваної величини у геометричній прогресії, за якою величина зростає зі швидкістю, пропорційною її величині (чим більше значення має, тим швидше зростає). Цей ріст завжди є швидшим за лінійний, проте він обмежений підтримуючою ємністю середовища існування, досягнення якої призводить до різкого спаду чисельності.

Екстремізм – прихильність до крайніх, у першу чергу насильницьких діянь, засобів, поглядів, рішень; різновид агресії, форма нігілістичного заперечення суспільних відносин, ідеологізоване насильство, сутність якого розкривається через такі ознаки: крайність, категоричність, безапеляційність у намірах і діях; подання власної позиції як єдино правильної, фанатичність до конкретних поглядів і жорстокість стосовно інших; прагнення досягти бажаного будь-якими способами і за допомогою будь-яких засобів; агресивна пропаганда, залякування та публічна демонстративна поведінка; використання нацистських символів і схожої атрибутики для залучення уваги; формування підґрунтя для терористичних дій.

Емерджентність – наявність у будь-якої системи особливих властивостей, що відсутні у її підсистемах, елементах; неможливість зведення властивостей цілого до суми властивостей її складових компонентів.

Етногенез – сукупність процесів і явищ, які спряжені з формуванням етносів; процес, кінцевим результатом якого є поява нації – найвищої таксономічної спільноти, яка вирізняється специфічними відносинами між людьми та між людьми і природою.

Етнос – стійка культурно-мовна спільнота людей, що історично сформувалася на певній території, має відносно стабільні особливості культури та психіки, а також етнічну самосвідомість; природна форма існування виду людина розумна (за Л.М. Гумільовим).

Етнофобія – різновид ксенофобії як загального явища, що виявляється у нетолерантному ставленні за расовою чи етнічною ознакою до представників інших соціальних груп.

Європеїзація – це процес здійснення культурного впливу та змін на внутрішньому політичному рівні, рівні політичних акцентів (преференцій) та інституцій, спричинений впливом європейської інтеграції та створення ЄС.

Збройний конфлікт – збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт).

Зброя – сукупність технічних пристроїв та засобів, що застосовується для пошкодження живої сили противника, його техніки, спорядження та інших цілей під час ведення бойових дій.

Зброя масового знищення – зброя, призначена для нанесення масових втрат або руйнувань на великій площі (хімічна, біологічна, ядерна).

«Зелена» економіка – економіка, яка сприяє підвищенню добробуту людей і зміцненню соціальної справедливості при одночасному істотному зниженні ризиків для довкілля та дефіциту екологічних ресурсів; система економічної діяльності, пов'язана з виробництвом, розподілом і споживанням товарів і послуг, що призводять до підвищення добробуту людини впродовж тривалого часу, при цьому не піддаючи майбутні покоління значним екологічним ризикам або значному дефіциту природних ресурсів; економіка, яка є противагою коричневій економіці, що припускає економічне зростання без урахування вимог екологічної безпеки, критеріїв виснаження наявних природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища.

Ідентичність – рівнозначність, тотожність, однаковість.

Іманентність – внутрішня притаманність предмету чи явищу, те, що випливає з їхньої природи; притаманна певному предмету, явищу, процесу внутрішня властивість чи закономірність, яка є протилежністю трансцендентному.

Індекс Джині (індекс концентрації доходів) – показник, що вимірює дисперсію багатства у суспільстві та засвідчує ступінь розшарування суспільства. Чим вищі значення цього індексу, тим більший розрив між багатими і бідними в країні.

Індекс гендерної нерівності (ІГН) – показник, що вимірює нерівність досягнень між жінками та чоловіками за трьома критеріями (репродуктивне здоров'я, розширення прав, можливості на ринку праці).

Індекс людського розвитку (ІЛР) – зведений показник для оцінки прогресу у трьох основних сферах людського розвитку: довге та здорове життя, доступ до освіти, високий рівень життя.

Індекс протестності – показник, що визначає схильність країн до протестних акцій і обчислюється за допомогою трьох показників: середній вік населення, рівень безробіття, ВВП на особу.

Індикатор сталого розвитку – це показник, який дозволяє оцінювати стан або зміни економічної, соціальної або екологічної складової сталого розвитку з метою інтерпретації змін, прогнозу розвитку ситуації та розробки її вирішення; це певні, доступні для спостереження та вимірювання,

характеристики, нормативи і умови, які використовуються для оцінки якості життя людей, стану їхнього здоров'я, стану довкілля, оцінки впливу людської діяльності на стан навколишнього природного середовища.

Інклюзія (інклюзивність) – процес включення всіх у певну систему незалежно від їх фізичних, фізіологічних або інших особливостей, що забезпечує рівний доступ до можливостей зростання; прагнення залучити й інтегрувати всіх людей в діяльність, організації, політичні процеси, особливо тих, хто перебуває у несприятливих умовах, страждає від дискримінації або має обмежені фізіологічні можливості; процес створення сприятливого середовища для рівного доступу до можливостей з приділенням особливої уваги найбільш вразливим, ізольованим, маломобільним групам населення.

Інтеграція – упорядкування, узгодження, взаємозближення, об'єднання в ціле будь-яких окремих частин; наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами.

Інтервенція – насильницьке втручання третіх сторін (зовнішніх акторів) у міжнародний або внутрішній конфлікт.

Інтернаціоналізація – процес поширення певного явища за межі національних кордонів; адаптація продукту до особливостей нових регіонів, стратегічний процес розширення зв'язків між виробництвами, країнами.

Інформатизація – сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізацію прав громадян і суспільства на основі створення, розвитку і використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, побудованих на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки.

Інформаційна зброя – засоби, які використовують для впливу на розум противника з метою змушення його до виконання бажання іншої сторони конфлікту (агресора). На відміну від традиційних засобів впливу, інформаційна зброя зберігає «тіло», проте змінює «дух». Вона не руйнує безпосередньо свій об'єкт, а використовує його щоб змінити поведінку в потрібному напрямі.

Ісламофобія – негативне упереджене ставлення до представників мусульманського віросповідання, яке супроводжується провокаціями, ворожістю, проявами нетерпимості, загрозами, переслідуваннями тощо.

Істернізація – поширення східних (переважно японських, китайських) методів управління на Захід; тенденція посилення впливу країн Сходу на інші країни у XXI ст.

Катастрофа (екологічна) – велика за масштабами незворотна подія, що призводить до тяжких наслідків, в якій людина та суспільство виступають примусово пасивною стороною, що страждає; стан екосистеми, пов'язаний з природними аномаліями, які нерідко виникають на основі прямої чи опосередкованої дії людської діяльності на природні процеси та призводять до гостро несприятливих економічних наслідків або масової загибелі живих

організмів і населення певного регіону.

Кібербезпека – здатність контролювати доступ до мережевих систем та інформації в них; здатність конструктивно реагувати на виклики, що продукує кіберпростір як нове середовище небезпечної діяльності (злочинності, тероризму, шпигунства, ведення війн); нова сфера захисту комп'ютерних систем від втручання через Інтернет.

Кіберпростір – простір, що поєднує віртуальну структуру, фізичні компоненти, які її підтримують, інформацію, яку вона містить, та потоки інформації в ній.

Кіднепінг – викрадення людей з метою шантажу, отримання викупу.

Коеволюція – спряжена, взаємопов'язана та взаємозалежна еволюція біосфери та людського суспільства, як компонентів цілісної системи; єдність природних і соціальних еволюційних процесів; узгодження «стратегії природи» і «стратегії розуму», що потенційно уможлиблює сталий розвиток людства в умовах безальтернативності біосферосумісності людини.

Колабораціонізм – свідоме, добровільне співробітництво з ворогом у його інтересах на шкоду своїй державі чи її союзникам; співробітництво з окупантами.

Компроміс – спосіб вирішення розбіжностей або конфліктів між двома чи більше сторонами, який передбачає готовність учасників піти на поступки задля досягнення корисної для всіх сторін угоди (пошук золотої середини). Компроміс включає переговори, комунікацію, готовність слухати і розуміти інші точки зору. Він є ситуативною, функціональною (на рівні інтересів) згодою, складовою досягнення консенсусу і вимагає певного часу, рівня терпіння, емпатії, креативності.

Конфлікт – ситуація, за якої учасники відносин, об'єднані одним і тим самим об'єктом, усвідомлюють несумісність їхніх інтересів стосовно нього і діють з урахуванням такого усвідомлення.

Консенсус – спосіб вирішення конфліктів, домовленість чи досягнення угоди між сторонами, чий погляд та думки кардинально відрізняються, в процесі конструктивного діалогу. За суттю консенсус – це дострокова принципова згода, що базується на спільних цінностях, якій передують досягнення компромісу.

Консолідація (етнічна) чи **етнічна фузія** – процес злиття декількох близьких за культурою та мовою сусідніх етносів в один, при якому, нерідко тривалий час, спостерігається внутрішня згуртованість новоутвореного етносу в ході нівелювання (згладжування) відмінностей між його локальними групами.

Конфесія – особливість віросповідання в межах певного релігійного вчення, а також об'єднання віруючих-послідовників цього віросповідання.

Конформізм – некритичне, пасивне сприйняття і наслідування індивідом панівних ідей і практик, загальносоціальних чи групових стандартів і стереотипів; пристосуванство, відмова від демонстрації та вироблення власної позиції.

Криза (екологічна) – загострення протиріч, напружений стан взаємовідносин в системі «людина – суспільство – природа», що характеризується невідповідністю розвитку виробничих сил і виробничих відносин в людському суспільстві з ресурсно-екологічними можливостями біосфери і

супроводжується не лише посиленою дією людського суспільства на природу, але й різким збільшенням впливу зміненої людьми природи на суспільний розвиток; оборотний стан, в якому людина, суспільство виступають в ролі активно діючої сторони.

Ксенофобія – неконтрольований страх стосовно інших, чужих, не своїх; різке несприйняття, упередженість, презирство і ворожість особи чи спільноти до незнайомого, інакшого, чужого, невідомого; форма нетерпимості та дискримінації, упереджене ставлення, пов'язане з помилковим сприйняттям того, що люди з інших країн, груп, культур, або ті хто говорять іншими мовами, є загрозою. З біологічної точки зору ксенофобію можна тлумачити як ірраціональне почуттям загрози, природний механізм захисту людини, її світогляду і культури від небезпечного впливу чужого та незрозумілого, своєрідну соціальну проєкцію інстинкту самозбереження.

Культура – сукупність знань, цінностей та норм, стереотипи поведінки та мислення; спосіб життя народу.

Легітимність – визнання чи підтвердження законності; здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади; складне явище, що виражає зв'язок інтересів людей з їх внутрішньою оцінкою, яка залежить від їх світосприйняття та повсякденного життя.

Лібералізм – політична доктрина, основною ідеєю якої є здійснення якомога повнішої свободи особистості шляхом усунення всього того, що може обмежувати індивідуальну свободу; суспільно-політична доктрина, яка базується на визнанні мирних методів управління та політичних свобод індивіда, обмежених дією законів, і сприяє зрушенням і змінам еволюційного характеру задля здійснення суспільних реформ, метою яких є свобода особистості.

Лукізм – соціальна дискримінація, яка виявляється в упередженому ставленні та хибних судженнях і діях щодо осіб, чия зовнішність не відповідає загальноприйнятим стандартам краси. Виділяють такі форми лукізму: б'ютізм – дискримінація на основі привабливості зовнішнього вигляду; вейтизм – дискримінація осіб за ознакою надмірної або недостатньої ваги; хайтизм – дискримінація за показниками зросту осіб; сайзизм – дискримінація на основі розміру одягу, взуття; етнолукізм – дискримінація представника етносу чи етнічної групи за характерними ознаками зовнішнього вигляду.

Людство – сукупність людей, єдине глобальне утворення, сукупність всіх культур і цивілізацій; сукупність індивідів, які належать до біологічного виду *Homo sapiens*.

Макдональдизація – гомогенізація культур, що здійснюється транснаціональними корпораціями і відбувається під лозунгом модернізації, вестернізації, американізації, європеїзації.

Маргінальність – характеристика явищ, що виникають у процесі взаємодії

різних культур, соціальних спільнот, у результаті чого частина соціальних суб'єктів у суспільстві потрапляє за межі усталених структур. **Маргінал** – людина, що не вписується в певні соціокультурні норми та правила взаємодії в тому чи іншому середовищі проживання, протиставляючи йому власну модель.

Мегатренд – світовий стійкий макроекономічний чинник розвитку, тенденція, що впливає на бізнес, економіку, суспільство, культуру, особисте життя всіх людей планети; довгострокова тенденція, яка впливає на різні сфери життя суспільства.

Мейнстрім – переважний напрямок у певній сфері (науковій, культурній, медійній тощо), популярна і масова тенденція чи тренд для певного періоду часу.

Межі росту – одне з головних понять глобалістики, що відбиває явлення про фізичні розміри нашої планети, обмеженість її природних ресурсів, певний обсяг підтримуючої ємності середовища існування та передбачають існування меж експоненціального росту народонаселення, промислового та сільськогосподарського виробництва.

Межі толерантності – поріг, за яким терпимість до чужого способу життя (поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань) починає заважати, загрожувати життю конкретного індивіда, громаді, етносу, нації, расі тощо.

Мир – позитивний ідеал, стан спокою і гармонії, період між війнами. Мир не означає відсутність конфліктів, а визначає згоду вирішувати конфлікти без застосування насилля, що призводить до війни.

Миролюбність – діяльність, що заснована на політиці миру і дружби, неохочість до війни, ворожнечі.

Миротворчість – широкий спектр дій, що спрямовані на досягнення згоди між сторонами конфлікту за допомогою мирних засобів, які передбачені статутом ООН (введення спеціальних контингентів ООН з відповідними мандатами, превентивна дипломатія, створення демілітаризованих зон тощо); спосіб керування міжнародним конфліктом, коли треті сторони намагаються припинити його насильницьку фазу мирними засобами.

Міжнародний тероризм – здійснювані у світовому чи регіональному масштабі терористичними організаціями, угрупованнями, зокрема за підтримки державних органів окремих держав, суспільно небезпечні насильницькі діяння, які пов'язані з викраденням, захопленням, вбивством ні в чому не винних людей чи загрозою їхньому життю і здоров'ю, зі зруйнуванням чи загрозою зруйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, із застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження з метою досягнення певних цілей.

Мілітаризація – підпорядкування економічного, громадянського й політичного життя країни військовим цілям і завданням; дії державних органів у сфері економіки, політики, соціуму, спрямовані на нарощування військового потенціалу держави.

Мілітаризм – система політичних, ідеологічних та економічних засобів, які використовують панівні кола для нарощування військової могутності держави та супроводжується гонкою озброєння.

Мобілізація – комплекс заходів, здійснюваних з метою переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій на функціонування в умовах особливого періоду (воєнного часу).

Мовна дискримінація – несправедливе ставлення до людини на підставі її рідної мови, знання та володіння офіційною (державною) мовою та іншими мовами.

Модернізація – оновлення, удосконалення, надання будь-чому характеристик відповідно до актуальних сучасних вимог; безперервний комплексний процес реформувань, осучаснень та інновацій в різних сферах суспільних відносин з метою прискорення соціального розвитку.

Мультикультуралізм – явище суспільного життя, яке передбачає мирне співіснування різних культур та етносів в межах єдиного суспільства; ідеологія, правила та норми співіснування різних культур та їхніх носіїв в одному суспільстві, в єдиному правовому, соціокультурному просторі.

Насильство – застосування сили (фізичної чи військової) для досягнення будь-чого; примусовий вплив.

Наркобізнес – особливий вид різнорідної, економічно надприбуткової, законспірованої, протизаконної та широко розгалуженої злочинної діяльності високоорганізованого кримінального співтовариства, що має міжнародні контакти і займається незаконними операціями з наркотиками. Він є одним з проявів тіньової економічної діяльності, викликом глобальній економічній безпеці, має криміногенну природу, оскільки здійснюється позазаконним шляхом і часто супроводжується «відмиванням» коштів, тобто їхньою легалізацією та інтеграцією в легальну фінансову систему та законну економічну діяльність).

Наркокартель – злочинна організація, що здійснює операції з нелегальної торгівлі наркотиками.

Наркотик – субстанція природних чи штучних речовин, що здатні викликати фізичну та психічну залежність, внаслідок заміщення однієї з речовин-учасників природного метаболізму.

Наркотрафік – контрабандне поширення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що згідно зі статтями кримінального кодексу більшості цивілізованих країн світу класифікується як злочин; глобальна злочинна торгівля, що охоплює вирощування, виробництво, розповсюдження, продаж речовин, підпорядкованих антинаркотичному законодавству, є нелегальним ринком, насиченим жорстокістю, зброєю, страхом, корупцією, що залишається неврегульованим для фермерів, виробників, торговців, контрабандистів, дистриб'юторів.

Народність – форма етносу, що історично виникає в результаті змішування племен (родоплемінної спільності) на певній території внаслідок створення

єдиної мови, культури, традицій, обрядів і є попередником нації.

Нація – форма існування етносу, історична етносоціальна спільнота людей, що характеризується низкою ознак: власною назвою, історичною територією, спільними міфами, історичною пам'яттю, масовою громадською культурою, мовою, економікою й однаковими для всіх членів правами та обов'язками. Націю відзначає єдність суспільства, території, історії та долі. Існує дві моделі нації: 1) політична модель, яка трактує націю як політичну спільноту громадян певної держави, політико-правове та соціально-економічне утворення; 2) етнічна модель описує націю як етнічну спільноту з єдиною мовою та самосвідомістю утвореною на культурно-історичних і духовно-регулятивних засадах.

Націоналізм – реакція етносу на впливи зовнішнього оточення (економічні, соціальні, політичні, іноетнічні); система ідей і поглядів, що виходить з пріоритету національних (етнічних) цінностей як перед особистісними, так і перед груповими (корпоративними) й загальнолюдськими цінностями; ідеологія і напрямок політики, базовим принципом яких є теза про цінність нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинності у державотворчому процесі. Націоналізм сприяє укріпленню національної єдності та солідарності. Радикальні форми націоналізму з використанням агресії, тоталітарних методів, дискримінації – небезпечне явище, розпалювання якого карається законом.

Небезпека – стан загрози, коли будь-кому, будь-чому щось загрожує; явища, об'єкти, ситуація, які здатні за певних умов завдати шкоди як відразу, так і в майбутньому, тобто викликати небажані наслідки.

Нерівність – комплексний феномен, оцінка, яка розглядається з точки зору соціального та економічного аспектів розвитку суспільства, що пов'язана з розподілом багатства, майна, власності, капіталу, доходу, економічної влади, соціальних послуг, засобів виробництва, соціального статусу, привілеїв, можливостей вибору людини, освіти тощо. До основних форм нерівності належать: класова, політична, економічна, екологічна, гендерна, вікова, освітня, медична, етнічна, релігійна, культурна, інформаційна, цифрова, дозвілєва нерівності. Конструктивна нерівність сприяє ініціативності, винахідливості, ефективному перерозподілу ресурсів, а деструктивна – викликає заздрощі, суспільно непродуктивний розподіл.

Нетерпимість – відсутність поваги до вчинків та переконань, що відрізняються від своїх власних; відторгнення людей, яких ми сприймаємо як інших, наприклад, членів іншої соціальної чи етнічної групи, або людей з іншою політичною чи сексуальною орієнтацією. Нетерпимість може проявлятися у широкому діапазоні дій, починаючи з уникання таких людей, мовної ненависті, і закінчуючи тілесними травмами або навіть вбивствами.

Нетрі (фавели, бідонвілі) – житловий масив з високою щільністю спонтанної забудови місцевості, що характеризується відсутністю або нестачею основної інфраструктури (водопостачання, каналізація, електрика, адміністрація тощо), необхідної для повноцінного суспільного життя людини, і як правило, сильно

маргіналізованим соціальним середовищем; квартали міст або міста-супутники, що складаються із застарілих, недоброякісних і невпорядкованих споруд.

Ноосфера – стадія розвитку біосфери, пов'язана з появою людства та інтенсифікацією його діяльності на планеті та у навколоземному просторі; сфера розуму, «мисляча оболонка», в межах якої розумова діяльність людини стає головним визначальним чинником розвитку природи і суспільства.

Окупація – у військовій справі та у міжнародному праві тимчасове заняття озброєними силами території супротивника.

Омніцид – загроза загибелі людства внаслідок знищення ним тих природних умов середовища життя, без яких людина як прояв формовтілення живої речовини біосфери існувати не може; знищення людства та всього живого на Землі внаслідок природних (загальнопланетарна чи космічна катастрофа) чи антропогенних причин (світова ядерна війна, глобальна екологічна катастрофа).

Парадигма – сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки і культури; система понять та уявлень, які властиві певному періоду розвитку цивілізації; опис свідомо та несвідомо, об'єктивно та суб'єктивно сформованих на індивідуальних, групових, расових, національних, державних рівнях настанов, принципів, підходів до існування та діяльності людини.

Парадокс – певне твердження, яке буквально суперечить самому собі; формально логічна суперечність, яка полягає в тому, що в процесі доведення створюються умови для одночасного доказу істинності та хибності певного висловлювання, причому доведення істинності цього висловлювання неодмінно веде до визнання його хибності і навпаки.

Парціація (етнічна дивергенція) – процес поділу раніше єдиного етносу на декілька нових самостійних етнічних спільнот, жодна з яких не ототожнює себе зі старим етносом.

Пацифізм – філософія, практична діяльність, спрямована на заперечення війни як засобу вирішення конфліктів.

Пастки толерантності – ситуація, коли ті кого толерують, погоджуються бути толерованими, а отже – асимільованими, нівельованими, Іншими.

Прекурсори – речовини та їхні солі, класифіковані в міжнародних конвенціях як хімічні матеріали, що використовуються для виготовлення наркотичних і психотропних речовин, а також хімічні речовини та їхні солі, що використовуються з аналогічною метою і віднесені Комітетом з контролю за наркотиками до зазначеної категорії.

Проблема – теоретичне чи практичне питання, що вимагає розв'язання, вивчення, дослідження.

Прогрес – поступальний розвиток по висхідній лінії, перехід від менш стабільного, нижчого до більш стабільного вищого, досконалішого стану, підвищення рівня організації, диференціації системи, її підсистем, елементів, структури, з одночасним підсиленням інтеграції на основі акумуляції ознак і властивостей на нових рівнях.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на підтримку та захист національного виробника від іноземної конкуренції на зовнішньому та внутрішньому ринках.

Протоглобалізація – історичний період (етап) глобалізації, що співпадає з періодом розквіту колоніалізму, характеризується переходом до активної фази взаємонаближення на основі укріплення торгівельних та інвестиційних відносин у глобальному масштабі і відрізняється від сучасної глобалізації експансіонізмом, способами управління торгівлею і рівнем обміну інформацією.

Плем'я – примітивна форма існування етносу, яка ґрунтується на кровній спорідненості деяких родів об'єднаних спільним походженням, мовою, вірою та звичаями.

Плюралізм – концепція, що визнає наявність декількох точок зору, щодо певного питання; теорія, яка засвідчує відсутність прямолінійності світу і наявність різних його граней, а відтак й відсутність потреби з'ясувати хто правий, а хто ні; система влади, побудована на взаємодії і протизв'язі основних партій та організацій.

Порраймос – геноцид європейських ромів, скоєний нацистами та їх союзниками між 1933 та 1945 роками. За оцінками, число жертв коливається, за різними джерелами, від половини до 2 мільйонів, що означає втрату до 70% від довоєнної кількості населення ромів.

Психотропні речовини – речовини природного чи синтетичного походження або природні матеріали, що внесені до переліку речовин, які здатні викликати стан залежності та спричинити депресивний або стимулюючий вплив на центральну нервову систему, або порушення сприйняття, емоцій, мислення чи поведінки і становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними.

Радикалізм – спосіб мислення, духовна настанова, наслідком яких є рішуча дія, що послідовно і прямолінійно прямує до визначеної мети, відкидаючи компроміс; абсолютизація «простих» рішень для складних і багатогранних соціальних, політичних, економічних, міжетнічних, релігійних, екологічних та інших проблем, виправдання та ідеалізація насильства як «ефективного» засобу прямої і негайної дії, ілюзорна надія подолати соціальну та політичну беспорядність, відсутність толерантності та готовності до діалогу й пошуку компромісів.

Расизм – соціальне явище, вид ксенофобії, політична ідеологія, що стверджує вищість одних рас чи етносів над іншими, виправдовує соціальну й національну нерівність, обґрунтовуючи її біологічними особливостями; крайня, руйнівна форма **расової дискримінації**, яка тлумачиться як будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевага, засновані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя.

Револуція – швидка радикальна зміна всієї самостійної органічної чи неорганічної системи. На відміну від еволюції зміни є швидкими й радикальними, на відмін від реформи – змін зазнає вся система, а не окрема її частина.

Регіоналізація – форма сучасної глобалізації, за якої глобалізаційні процеси розвитку не мають єдиного вектору а в обмеженому просторі існує сукупність конкуруючих цивілізаційних моделей в рамках однієї чи кількох сфер людської взаємодії; формування на основі інтенсивних інтеграційних зв'язків нових об'єднань, соціотериторіальних систем, міжнародних консорціумів і транснаціональних альянсів, які можуть забезпечити захист регіонів від негативних впливів глобалізації.

Регрес – низхідний, зворотний рух, деградація, падіння якісних та кількісних характеристик системи, падіння рівня системної організації, втрата здатності виконувати ті або інші функції, відсутність лінійної залежності між продуктивністю та складністю, занепад.

Резистентність – здатність протидіяти впливу негативних факторів з метою підтримання стабільності та рівноваги.

Релігійний фундаменталізм – течії у протестантській ідеології, ісламі та інших релігіях, представники яких виступають проти критичного перегляду застарілих релігійних понять; у широкому сенсі – релігійні напрями, які проголошують незмінність догматики, збереження ортодоксальності.

Релігія – особлива система світогляду та світосприйняття конкретної людини або групи людей, набір культурних, духовних та моральних цінностей, що обумовлюють поведінку людини; сукупність вірувань і віровчень, наявних у суспільстві, які включають звичаї, обряди, правила життя і поведінки людей; віра в існування надприродних (персоніфікованих чи ні) сил, що супроводжується переконанням у здатності цих сил або сили (Бога, Богів, Абсолюту, Космосу тощо) впливати на долю людей.

Репресія – покарання, утиски, що використовує влада для збереження встановленого порядку в державі.

Ромофобія (антициганізм, антиромські чи проциганські настрої) – прояв ксенофобії, етнічної дискримінації, гостра форма соціальної антипатії стосовно осіб ромської народності, що спряжена з неприйняттям, страхом, агресією, осудом способу життя, соціальної поведінки ромів.

Сегрегація – відокремлення, відсторонення, розмежування певної групи людей («чужих») від домінуючої групи за певними ознаками (місцем, умовами проживання, навчання, праці) без об'єктивного, правомірного виправдання такого відмежування. Часто сегрегацію трактують як форму чи різновид дискримінації.

Сексизм (дискримінація за статтю) – будь-яка дія, зображення, жест, усна чи письмова мова, практика чи поведінка, які ґрунтуються на ідеї нерівності людини чи групи осіб через їхню стать, що спричиняє або може тягнути за собою: а) порушення невід'ємної гідності чи права особи або групи осіб; б) спричинення фізичної, сексуальної, психологічної, соціо-економічної

шкоди або страждань особі чи групі осіб; в) створення ворожого, принизливого, образливого середовища або такого, яке викликає страх; г) створення бар'єру автономії та повної реалізації прав людини для осіб чи групи осіб; д) підтримка та підсилення гендерних стереотипів.

Сек'ютиризація кіберпростору – процес трансформації кібербезпеки у питання національної безпеки з метою попередження кібератак (дестабілізації роботи мережевих систем, відстежування та контролювання інформаційних потоків в них, руйнування мережевих систем), кібердиверсій, кіберкатастроф.

Секуляризація – процес змін у взаємовідносинах релігії з суспільством у напрямку звільнення від релігійного впливу. Її суть – поділ людського буття на дві сфери: світську та релігійну, що не перетинаються одна з іншою.

Сепаратизм – прагнення спільнот, груп населення чи організацій до відособлення, що ставить за кінцеву мету надання частині країни права автономії чи повного відокремлення (*сецесії*) зі створенням нової держави. Основними видами сепаратизму є релігійний, етнічний, політичний, расовий. Релігійні різновиди представлені західноєвропейським, східноєвропейським, азіатським, африканським, американським, ісламським різновидами сепаратизму.

Сепарація (етнічна) – процес відокремлення від єдиного етносу якоїсь його частини, що згодом розвивається в окремий етнос.

Симулякр – образ-конструкт, який не містить схожості з реальним предметом або не співвідноситься з реальністю взагалі, але створює ефект подібності з ним; копія того, що насправді не існує; копія копії, яка існує без свого оригіналу в реальності та репрезентує те, що насправді не існує.

Синдикат – одна з форм монополії, метою якої є одержання надприбутку шляхом організації продажу продукції та встановлення панування на ринку. Компанії-члени синдикату втрачають комерційну збутову самостійність, але зберігають юридичну та виробничу свободу дій, тобто у синдикаті збут продукції та розподіл заказів здійснюється централізовано.

Синкретизм – злиття, збіг кількох ознак, форм, функцій; неподільність на окремі компоненти; поєднання у філософській системі різнорідних, часто суперечливих поглядів, ідей, принципів; нерозчленованість, злитість, характерні для початкового, ще нерозвиненого стану будь-якого явища.

Стагнація – проміжний стан між прогресом і регресом, тривалий застій.

Сталий розвиток – розвиток, який задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби; керований розвиток, що базується на системному підході та сучасних інформаційних технологіях, які дозволяють досить швидко моделювати різні варіанти напрямків розвитку та з високою точністю прогнозувати їхні результати й обирати найбільш оптимальні.

Стереотип – узагальнююче переконання або думка про ту чи іншу групу людей, що засноване, як правило, або на якомусь особистому досвіді, або на враженнях, які набуває людина в період ранньої дитячої соціалізації від дорослих,

оточуючих її вдома, у закладі освіти або через засоби масової інформації, що згодом стають узагальненнями для всіх людей, яких можна поєднати за якоюсь ознакою. Основною функцією стереотипів є спрощення реальності.

Стигматизація – асоціювання будь-якої якості (як правило, негативної) з конкретною людиною або групою осіб, хоча наявність такого зв'язку відсутня або не доведена.

Субетнос – етнічна одиниця (елемент) в структурі етносу, що займає проміжне положення між мікроетнічною одиницею (людиною, родиною як носіями етнічності) та етносом. Субетноси зберігають специфічні відмінності культури та мови в межах етносу. Їм притаманна подвійна етнічна самосвідомість, що одночасно включає свідомість приналежності до етносу та свідомість приналежності до субетносу. Наявність субетносів є ознакою життєздатності етносу, його спроможності до розвитку, структуризації, високого адаптивного потенціалу.

Тероризм – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей, спонукання держави, міжнародної організації, фізичної чи юридичної особи або групи осіб прийняти конкретне рішення або утриматися від нього.

Терорист – особа, яка здійснювала терористичний акт, брала в ньому участь або є членом терористичної організації.

Техногенез – процес зміни природних систем внаслідок геохімічних, геологічних, геофізичних процесів, обумовлених виробничою (технічною та технологічною) діяльністю людини, вилученням з навколишнього середовища, концентрацією та перегрупуванням цілої низки хімічних елементів, мінеральних та органічних сполук.

Технологія – методи обробки матеріалів, речовин в промисловості; сукупність знань про послідовність операцій в процесі виробництва будь-чого.

Технологічна сингулярність – період майбутнього, впродовж якого темп технологічних змін буде настільки швидким, а їхній вплив настільки суттєвим, що здаватиметься, наче технології розвиваються з нескінченною швидкістю, а людське життя стане незворотне трансформованим. Кульмінація сингулярності виявлятися у злитті людського інтелекту з машинним (нейрокомп'ютерні інтерфейси, біологічні організми з механічними та електронними компонентами (кіборги) тощо), заміні реального довкілля людини технічним (Земля – величезний суперкомп'ютер, що сам визначає власний розвиток), виникненні віртуальної реальності – штучного простору, створеного комп'ютерами, який має всі ознаки реальності як такої, що піддається проникненню і трансформації ззовні та можливістю комунікації не лише з іншими людьми, а й з віртуальними, комп'ютерно змодельованими персонажами.

Технооптимізм – система поглядів, відповідно до якої технічним досягненням і

науково-технічному прогресу загалом надають першочергового значення в подоланні проблем і протиріч, які виникають у процесі розвитку суспільства.

Технопесимізм – система поглядів, згідно з якою науково-технічний прогрес і його досягнення розглядають як головну причину порушення балансу між суспільством і природою, появи і різкого загострення екологічних, ресурсних, соціальних та інших проблем сучасного суспільства.

Техносфера – частина біосфери, змінена людьми за допомогою прямої або опосередкованої дії технічних засобів з метою відповідності соціально-економічним потребам людства.

Толерантність – норма сучасного цивілізованого світу, терпимість, повага до чужої думки, поведінки і свободи іншої людини, лояльність, здатність з гідністю сприймати будь-яку особистість чи подію та взаємодіяти на засадах згоди й порозуміння; повага, прийняття і правильне розуміння різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності; це не поступка, поблажливості чи потурання, а перед усім, активна позиція, яка формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини.

Тоталітаризм – концепція управління державою, яка характеризується тотальним контролем за всіма процесами, що відбуваються в країні; форма влади, при якій уряд контролює кожен аспект життя людей.

Трайбалізм (трибалізм) – форма родоплемінної організації спільноти, яка базується на родоплемінних зв'язках і визначає пріоритет племінного підходу до життєдіяльності, коли цінність «трайбу» однозначно перевищує цінність етносу і нації, коли члени «трайбу» вважають, що представники іншого наперед помиляються; явище, що є наслідком міжплемінної ворожнечі, чвар, вкрай ворожого ставлення однієї етнічної групи до іншої, етношовіністичної політики та становить загрозу відкритості сучасного суспільства.

Трансгендерна дискримінація – будь-які дії, розрізнення, обмеження чи переваги, які засновані на сексуальній орієнтації або гендерній ідентичності (небінарний гендер, агендерні, гендерфлюїдні особи, ксеногендери, трансгендери) і можуть призвести до порушення рівності перед законом або рівного захисту з боку закону, або визнання, використання чи здійснення на рівних засадах всіх прав людини й основних свобод.

Транснаціональні корпорації – підприємства, материнські компанії яких розташовані в одній країні, здійснюючи координацію та інтеграцію діяльності, а філії та дочірні підприємства в інших з метою оптимізації всіх необхідних ресурсів для збільшення загального прибутку та підвищення впливу на економіки країн світу.

Універсалізація – надання процесам чи об'єктам рис універсальності.

Уніфікація – приведення будь-чого до єдиної форми, системи.

Упередження – судження, як правило, хибне, яке ми робимо про іншу людину або інших людей, не знаючи їх. Упередження працюють як своєрідний екран, через який відбувається сприйняття реальності і, зазвичай, їх дуже важко подолати.

Філіокве – положення в християнстві, що означає походження Святого Духа «і (від) Сина», яке було додане в Латинській церкві до Нікейського символу віри і стало однією з важливих причин розколу християнства, є предметом полеміки і в наш час. Догмат філіокве прийняте католицькою та більшістю протестантських церков, але не визнаний Східною православною та Орієнтальними православними церквами.

Флуктуація – випадкові відхилення значень довільної величини від її середнього значення.

Фундаменталізм – загальна назва вкрай консервативних філософських, моральних і соціальних течій. Фундаменталізм часто є реакцією на процеси глобалізації і секуляризації, які відбуваються у сучасному суспільстві.

Цelibат – безшлюбність – термін канонічного та громадянського права, який визначає стан без шлюбу та утримання від статевого життя; один з атрибутів монашества.

Цивілізація – людська спільнота, яка впродовж певного часу (процес народження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси у соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд); величезні паракраїнні, мета (над) національні світові утворення, для кожного з яких є характерними певні специфічні прояви людини, своєрідність культури, традицій, менталітету, загального сприйняття світу.

Цілі розвитку тисячоліття – це вісім міжнародних цілей розвитку, що були розроблені на основі восьми глав Декларації Тисячоліття ООН (Саміт Тисячоліття, 2000 р.), яких домовилися досягти до 2015 р. 193 держави-учасниці ООН і, щонайменше 23 міжнародні організації.

Цілі сталого розвитку (Глобальні цілі) – ключові напрями розвитку країн, що були викладені на Саміті ООН зі сталого розвитку у резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» («*Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*») 25 вересня 2015 року. Вони замінили Цілі розвитку тисячоліття, термін яких закінчився наприкінці 2015 року. 17 цілей сталого розвитку та 169 завдань нового плану набули чинності 1 січня 2016 року.

Шовінізм – ідеологічна форма виправдання права панування одних етносів над іншими етнічними спільнотами і групами за допомогою антинаукових тверджень про винятковість і месіанське призначення окремих рас і народів, необхідність поширення «вищої» культури тощо. Шовінізм неодмінно з'являється тоді, коли в даній поліетнічній державі один із етносів досягає привілейованого становища й намагається будь-як зберегти та закріпити свої панівні позиції або коли має місце поневолення і гноблення великими і сильними націями менш розвинутих народів залежних країн.

Ядерний клуб – умовне означення групи ядерних держав – країн, які проводять розробку, виробництво та випробування ядерної зброї.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO / за наук. ред. В. П. Мельника та А. С. Синиці. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 568 с.
2. Аристотель. Метафізика / пер. О. Панича. Київ: Темпора, 2022. 848 с.
3. Аристотель. Політика / пер. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
4. Бауман З. Глобалізація: наслідки для людини і суспільства / пер. з англ. І. Андрущенко. Київ: Видавництво «Києво-Могилянська академія», 2008. 112 с.
5. Бернадський Б. В. Міжнародні конфлікти: курс лекцій. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2012. 366 с.
6. Білорус О. Г. Економічна система глобалізму. Київ: КНЕУ, 2003. 357 с.
7. Брундтланд Г. Наше спільне майбутнє: Міжнародна комісія з навколишнього середовища та розвитку. Оксфорд: Оксфорд Юніверсіті Пресс, 1987. 512 с.
8. Бурик З.М. Розробка концепції сталого розвитку України – теорія та складові. *Web of Scholar*. 2018. 8 (26), Vol. 2. P. 39-49.
9. Гантінгтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / пер. з англ. Н. Климчук. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.
10. Глобалізація та глобальні проблеми сучасності: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / уклад. І. О. Железняк, В. В. Косенко. Суми: Сум ДПУ ім. А.С. Макаренка, 2013. 354 с.
11. Глобальна економіка: навчальний посібник / Н. М. Вдовенко, Л. В. Богач, В. Л. Гераймович, К. С. Кваша, М. М. Павленко. Київ: НУБіП України, 2017. 319 с.
12. Глобальні проблеми сучасності: підручник / [кол. Авт.]; за ред. В. С. Бакірова (голова), А. П. Голікова, О. А. Довгаль, В. А. Пересадько, В. І. Сідорова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 632 с.
13. Гокінг С. Коротка історія часу / пер. з англ. колективний. Київ: К. І. С., 2015. 201 с.
14. Горохолінська І. В. «Візуалізація» соціальних функцій релігії через оптику війни. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 3. С. 106 – 111.
15. Декарт Р. Метафізичні розмисли / пер. з фр. З. Борисюк, О. Жупанський; ред. П. Соколовський. Київ: Юніверс, 2000. 304 с.
16. Доповідь Міжнародного комітету з контролю над наркотиками за 2021 рік. ООН: Міжнародний комітет з контролю над наркотиками. Вена: Видання ООН, 2022. 192 с. URL: https://unis.unvienna.org/pdf/2022/INCB/INCB_2021_Report_R.pdf.
17. Євтух В. Б. Етносоціологія: довідник. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 205 с.
18. Єремєєва І. А. Теорії цивілізацій та міжнародні конфлікти: підручник. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2021. 144 с.
19. Звіт про людський розвиток 2023-24: вихід із глухого кута: переосмислення співпраці в поляризованому світі. Нью Йорк: ПРООН, 2024. 38 с. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr2023-24overviewru.pdf>.
20. Ільченко В. Н. Сутність та складові механізму сталого розвитку регіону. *European Journal of Economics and Management*. 2019, V. 5, Iss. 1. Pp. 212-219.
21. Історія України. Українська етнологія: навчально-методичний посібник / укладач І. І. Романько. Кіровоград: Вид-во КЛА НАУ, 2016. 124 с.

22. Книш М. М., Котик Л. І. Політико-географічна глобалістика: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 484 с.
23. Книш М. М., Котик Л. І. Глобальні проблеми людства: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 330 с.
24. Книш М., Котик Л. Глобальні проблеми людства: навчальний посібник. Львів: Простір-М, 2021. 130 с.
25. Книш М. М. Актуальні наукові підходи до трактування глобальних проблем. *Грааль науки*. 2022. №20. С. 276-281.
26. Колесник І. М. Новітні релігійні течії та рухи: навчально-методичний посібник. Львів: ЛНУ, 2016. 152 с.
27. Конспект лекцій з дисципліни «Глобальна економіка» для підготовки здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня усіх спеціальностей / укл.: д.е.н., проф. Плахотнік О. О. Кам'янське: ДДТУ, 2017. 63 с.
28. Крисаченко В. С., Мостяєв О. І. Україна: природа і люди. Київ: НІСД, 2002. 632 с.
29. Латинін М., Біловіцька Ю. Теоретичні підходи до функціонування механізмів державної політики сталого розвитку «зеленої» економіки в Україні. *Науковий вісник: Державне управління*. 2022. №1 (11). С. 74-91.
30. Леган І. М. Міжнародне співробітництво та кримінологічні засади запобігання та протидії незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №1. С. 402-405.
31. Маленко Я. В. Деякі аспекти проблематики безальтернативності біосферосумісності людини. *Екологічний вісник Криворіжжя*. Кривий Ріг, 2016. Вип. 2. С. 11-21. URL: <https://doi.org/10.31812/ecobulletinkrd.v2i0.6444>.
32. Маленко Я. В., Шуліка К. О. Розвиток – феномен буття, життя, людського інтелекту. *Екологічний вісник Криворіжжя*. Кривий Ріг, 2016. Вип.2. С. 21-32. URL: <https://doi.org/10.31812/ecobulletinkrd.v2i0.6445> .
33. Маленко Я. В., Миснік К. О. Динаміка як стан руху, хід розвитку, спосіб відображення темпоральної складності процесів, систем. *Екологічний вісник Криворіжжя*. Кривий Ріг, 2018. Вип. 3. С.23 – 29. URL: <https://doi.org/10.31812/ecobulletinkrd.v3i.6819> .
34. Маленко Я. В., Кобрюшко О. О., Поздній Є. В. Передумови та концептуальні засади сучасних тенденцій розвитку освіти. *Moderní aspekty vědy: XXXVII. Díl mezinárodní kolektivní monografie. Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2023. Str. 70-96.*
35. Маленко Я. В., Ворошилова Н. В., Перерва В. В., Поздній Є. В. Основи екології: практикум з навчальної дисципліни для здобувачів першого рівня вищої освіти спеціальності 014 Середня освіта (Біологія та здоров'я людини) / за ред. Я. В. Маленко. Кривий Ріг: КДПУ, 2023. 197 с. URL: <https://doi.org/10.31812/123456789/7843>.
36. Маленко Я. В., Ворошилова Н. В., Кобрюшко О. О. Проблеми фундаментальної екології: курс лекцій / за ред. Я. В. Маленко. Кривий Ріг: КДПУ, 2023. 195 с. URL: <https://doi.org/10.31812/123456789/7894> .
37. Мустафін О. Справжня історія пізнього нового часу. Харків: Фоліо, 2017. 432 с.
38. Нагара М. Б. Сталий розвиток: трансформація парадигми в умовах екологізації економіки. *Інноваційна економіка*. 2021. 5-6 (88). С. 36-42.

39. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
40. Ніколенко К. В. Цивілізаційні трансформації сучасності: навчальний посібник. Кривий Ріг: Дон НУЕТ, 2020. 106 с.
41. Платон. Держава / пер. з давньогрецької Д. Коваль. Львів: Априорі, 2021. 464 с.
42. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019, чинний, документ 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> .
43. Радзівєвська С. О. Глобальна економіка: курс лекцій. Київ: «СІК ГРУП Україна», 2015. 344 с.
44. Руссо Ж.-Ж. Вибрані трактати / пер. з франц. О. Йосипенко. Київ: Фоліо, 2019. 608 с.
45. Сегеда С. А. Методологічні основи категорії «розвиток»: філософський аспект. *Економічна наука. Економіка та держава*. Київ, 2018. №10. С. 14-22.
46. Сорос Дж. Про глобалізацію / пер. з англ. А. Фролкін. Київ: Ексмо, 2004. 244 с.
47. Сорос Дж. Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму / пер. К. Грицайчук, А. Пітик. Київ: Фоліо, 2018. 368 с.
48. Статут організації Об'єднаних Націй. Київ: Департамент громадської інформації ООН, 2008. 67 с.
49. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
50. Стігліц Дж. Ціна нерівності: як теперішнє поділене суспільство загрожує нашому майбутньому / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Темпора, 2017. 584 с.
51. Стратегія сталого розвитку: підручник / В. М. Боголюбов, М. О. Клименко, Мельник Л. Г., О. О. Ракоїд / за ред. професора В. М. Боголюбова. Київ: ВЦ НУБІПУ, 2018. 446 с.
52. Теоретичні проблеми біогеоценології: колективна монографія / В. І. Шанда, Е. О. Євтушенко, Н. В. Ворошилова, Л. В. Шанда, Я. В. Маленко, О. О. Кобрюшко; наук. ред. Н. А. Белова. Кривий Ріг: Криворізький державний педагогічний університет. Видавець Чернявський Д.О., 2020. 330 с. URL: <https://doi.org/10.31812/123456789/4077>
53. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / пер. В. Митрофанов, П. Таращук. Київ: Основи, 1995. Т.2. 406 с.
54. Тоффлер Елвін. Третя хвиля / пер. Андрій Євса; за ред. Віктора Шовкуна. Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
55. Требін М. П. Радикалізм у сучасному світі: соціально-політичний аналіз. *Вісник Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого. Соціологія*. Харків, 2019. №4 (43). С. 118-132.
56. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарук та ін. Київ: Абрис, 2022. 742 с.
57. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
58. Фомішина В. М. Цивілізаційні виміри глобальних економічних процесів. *Глобальна економіка: навчальний посібник* / А. В. Рибчук, В. М. Левківський,

- П. В. Скотний та ін.; за наук. ред. Рибчук А. В. Дрогобич: ДДПУ ім. І. Франка, 2016. Тема 5. С. 120-151.
59. Ханова О. В., Скібіна С. О. Сталій розвиток країн ЄС: методика й індикатори оцінювання. *Проблеми економіки*. Харків, 2017. № 3. С. 20-32.
  60. Шанда В. І., Ворошилова Н. В., Шанда Л. В. Техногенез і надзвичайні екологічні ситуації. *Питання біоіндикації та екології*. Запоріжжя, 2010. Вип 15. №1. С. 29-37.
  61. Шаталович І. В., Байрак Л. Ю. Світові форми релігій: навчальний посібник. Дніпропетровськ: НметАУ, 2013. 65 с.
  62. Шпенглер О. Присмерк Європи: Нариси міфології світової історії. Образ і дійсність. Київ: Видавничий союз «Андронум», 2020. 474 с.
  63. Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі: монографія. Рівне: видавець О. М. Зень, 2009. 476 с.
  64. Яхно Т. П., Куревіна І. О. Конфліктологія та теорія переговорів: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 168 с.
  65. Bauman Z. *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press, 2007. 128 p.
  66. Condorcet J. Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind: Tenth Epoch. *Daedalus*, 2004. Vol.133. №3. Pp. 65-82.
  67. Fukuyama F. *The end of History and the last man*. New York: Penguin, 2020. 464 p.
  68. Harari Y. *Sapiens. A Brief History of Humankind*. London: Harvill Secker, 2014. 444 p.
  69. Hoffman Frank G. Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Force Quarterly (JFQ)*. 2009. Issue 52, Fourth Quarter. P. 34–39.
  70. Jones A. *Dictionary of Globalization*. Cambridge, UK; Malden, MA, USA: Polity, 2006. 258 p.
  71. Leopold A. *A sand country Almanac and sketches here and cohere*. New York: Oxford University Press, 1987. 223 p.
  72. Milanovic B. *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge: Harvard University Press, 2016. 320 p.
  73. Naisbitt J., Aburdene P. *Megatrends 2000. Ten New Directions for the 1990's*. New York: William Morrow and Company, 1990. 384 p.
  74. Naveh Z. The Total Human Ecosystem: integrating ecology and economics. *BioScience*. 2000. V.50. №4. Pp. 357-361.
  75. Peccei A. *The Human quality*. Oxford: Pergamon Press, 1977. 309 p.
  76. Piketty T. *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2014. 685 p.
  77. Robertson R. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Sage, 1992. 212 p.
  78. Sorokin P. A. *Social and Cultural Mobility*. Glencoe: Free Press, 1959. 645 p.
  79. Steger M. B. *Globalization: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2003. 147 p.
  80. Vernadsky V. I. *The Biosphere*. Oracle, Az: Synergetic Press, 1986. 86 p.
  81. Wallerstein I. *World-Systems Analysis: An Introduction*. North Carolina: Duke University Press, 2004. 110 p.
  82. Walters S. D. *The Tolerance trap: how god, genes and good intentions are sabotaging gay equality*. New York: NYU Press, 2014. 343 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Класифікація глобалізаційних дискурсів [1]

№	Критерій	Розуміння глобалізації згідно з дискурсом
1	Ступінь охоплення глобалізацією суспільних явищ і процесів	<p>1. Мега-дискурс (тлумачать глобалізацію з позиції цілісного бачення світу):</p> <ul style="list-style-type: none"> - процес, наслідки якого позначаються на становищі кожного індивіда і змінюють основи існування всього людства; - процес становлення єдиного світу – цілісного і за своїми загальними контурами, і за внутрішньою взаємопов'язаністю всіх компонентів, які взаємно проникають один в одного; - діалектичний процес, який створює транснаціональні соціальні зв'язки і простори, знецінює локальні культури і сприяє виникненню третіх культур; - зростання інтенсивності й охоплення перехідних кордонів відносин обміну та інтеракцій, чи то економічні трансакції, культурні і неформальні процеси обміну, чи циркуляція матеріалів, що забруднюють довкілля; - довгострокова тенденція політичних та економічних змін, підпорядкована циклічним процесам; - складний процес, який включає інтерпретацію тотожності й відмінності універсалізму і партикуляризму <p>2. Конкретні дискурси, які розглядають специфіку глобалізації в контексті окремих сфер життя суспільства:</p> <p>а) політичний дискурс:</p> <ul style="list-style-type: none"> - процес розмивання влади держави, в якому значну роль відіграє розвиток нових комунікаційних технологій, котрі складніше піддаються контролю, ніж традиційні; - процес змін, який починається на рівні національних держав як наслідок взаємодії між ними; обмін кризь національні кордони між державою і системою держав; - глобальна реструктуризація класових відносин у рамках капіталізму, яка здійснюється протягом останньої чверті століття і спрямована не просто на зміну балансу сил у протиставленні праці і капіталу, але й на розділення і децентралізацію робітничого класу західних країн, що дозволило б застосувати нові методи класового панування; <p>б) економічний дискурс:</p> <ul style="list-style-type: none"> - накопичення капіталів на світовому рівні чи експлуатація периферії на користь капіталістичного центру;

Продовження табл. Д. 1

№	Критерій	Розуміння глобалізації згідно з дискурсом
		<ul style="list-style-type: none"> - процес створення лібералізованого та інтегрованого світового ринку товарів і капіталу, а також формування нового міжнародного інституціонального ладу, який слугує розвитку виробництва, торгівлі, переливам капіталу в масштабах усього світу; - результат концентрації фінансового капіталу, яка неминуче приведе до формування однополярної моделі світу під егідою США; - розширення ринкової економіки в масштабах усієї планети; <p>в) соціально екологічний дискурс:- наднаціональна солідарність (головним чином, у галузі екології), яка часто зводиться до розгляду діяльності міжнародних інститутів - політичних (ООН), економічних (МВФ), неурядових, церков, навіть міжнародних мафіозних структур та інших злочинних організацій (екологічний дискурс)</p>
II	Характер змін, що відбуваються в глобалізаційному процесі	<p>а) інтеграційний:</p> <ul style="list-style-type: none"> - процес нерівномірного розвитку, який одночасно розчленовує і координує [3, с.175]; - процес інтеграції різноманітних культур у єдину ринкову логіку, внаслідок чого створюється однорідність соціально-економічних умов і в той же час спостерігається зростання індивідуалізму, а трансформування культури є одночасно результатом глобалізації й умовою її подальшого розвитку [4, с.77]; - поєднання різноманітних компонентів людства в процесі його еволюції на противагу процесові диференціації людства; <p>б) трансформаційний:</p> <ul style="list-style-type: none"> - соціальної трансформації, в якому людські співтовариства поступово інтегруються у всесвітню соціальну систему: соціальні суб'єкти та їхня діяльність набувають всесвітнього характеру, а світ стає певною цілісністю, складові якої відрізняються взаємозалежністю; <p>в) інтенсифікаційний:</p> <ul style="list-style-type: none"> - інтенсифікація транскордонних економічних, політичних, соціальних і культурних зв'язків; - швидке зростання зв'язків і відносин між державами світу в різних сферах суспільного розвитку; - зростання спілкування і солідарності; прагнення фінансової еліти демонтувати соціальну державу [5, с.131]; - виникнення комунікацій, які охоплюють увесь світ, і зростання інтенсивності відносин обміну, що виходять далеко за межі регіонів [6, с.108]

Продовження табл. Д. 1

№	Критерій	Розуміння глобалізації згідно з дискурсом
III	Часові межі	<ul style="list-style-type: none"> - етап руху людства до спільності й адекватної їй цілісної системи світоустрою в умовах чергового сплеску науково-технічної революції; - історичний період (чи історична епоха), що настав після завершення «холодної війни»; - результат комплексу інноваційних факторів, які спричиняють фундаментальний цивілізаційний поворот в історії людства
IV	Просторові межі	<ul style="list-style-type: none"> - інтенсифікація всесвітніх соціальних відносин, які пов'язують географічно віддалені суспільства таким чином, що місцеві події визначаються певними подіями, що відбуваються за багато миль від них і навпаки; - соціальний процес, під час якого зменшується залежність соціального і культурного розвитку від географічного фактору [7]; - зрушення в просторовій формі людської організації й діяльності в бік трансконтинентальних чи міжрегіональних рамок діяльності та здійснення влади [8, р.253]
V	Ступінь позитивності / негативності оцінки значення глобалізації	<ul style="list-style-type: none"> - руйнування культур і традицій, Божого устрою, пришествя в світ сил зла; - руйнування традиційного системно-політичного порядку, який базується на принципах державного суверенітету і національно-культурної інтеграції, що призведе до ослаблення традиційних інструментів політичного управління і виникнення вакууму влади, а світ почне розвиватися сам по собі, «вислизаючи» від спроб його розумно впорядкувати і регулювати

Примітка. В основу класифікації покладено матеріали монографії Б. М. Юськів [1] та Є. Б. Тихомірової [2].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі: монографія. Рівне: Видавець О. М. Зень, 2009. 476 с.
2. Тихомірова Є. Б. Паблік рилейшнз у глобалізованому світі. Київ: Наша культура і наука, 2004. 489 с.
3. Giddens A. The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press, 1990. 186 p.
4. Lash S., Urry J. Economies of Signs and Space. London: Sage Publications Ltd, 1994. 368 p.
5. Калиновський В. Б. Контури демократичної глобалізації. *Грані*. 2003. № 1. С. 131-134.
6. Кауфман Ф. Х. Глобализация и общество. *Глобализация: Контуры XXI века*: Реф. сб. Москва: РАН ИНИОН, 2002. Ч.І. С.105-112.
7. Waters M. Globalization. London, New York: Routledge, 1996. 185 p.
8. Held D. Democracy and globalization. *Global governance*. 1997. Vol. 3., №3. Pp. 251-267.

Додаток 2

Форми прояву глобалізації в різних сферах життєдіяльності суспільства

Сфера життєдіяльності	Форма прояву
Сфера економіки (економічна глобалізація)	<ul style="list-style-type: none"> - утворення всесвітнього ринку фінансів (формування мережі банків і бірж, які діють на всіх континентах); - виникнення всесвітнього ринку товарів і послуг; - глобалізація виробництва (фактори виробничого процесу набувають транснаціонального характеру); - вихід бізнесу за національні рамки з допомогою формування транснаціональних корпорацій; - формування відповідних стратегій поведінки корпорацій і міжнародних фінансово-економічних інститутів; - гомогенізація життя (вирівнювання на світовому рівні цін, продуктів, рівня та якості медичних послуг, рівня доходів відсоткових банківських ставок); - перспектива формування принципово нових економічних відносин і типів господарства
Техніко-технологічна сфера (технологічна глобалізація)	<ul style="list-style-type: none"> - поширення в транснаціональних масштабах інформаційних матеріалів, засобів і систем; - становлення глобального інформаційного простору, який уможливує здійснення різноманітної діяльності в реальному масштабі часу; - розвиток мережі Інтернет, що створює можливості для швидкого транскордонного поширення інформації, яка перетворює світ на «глобальне село», в якому один одного знає і розуміє
Сфера політики (політична глобалізація)	<ul style="list-style-type: none"> - зміни політичного середовища і ролей, які виконують державні та інші суб'єкти міжнародного життя в глобалізованому світі; - перспектива становлення глобального громадянського суспільства, яке може існувати на основі спільних правових принципів і норм; - впровадження та домінування в повсякденній практиці міжнародного і внутрішньополітичного життя народів ліберально-демократичних цінностей (зокрема, права людини, політичний плюралізм, прозорість і відкритість інституцій влади)
Соціокультурна сфера (інформаційна та культурна глобалізація)	<ul style="list-style-type: none"> - перетворення знання в основний елемент суспільного багатства; - зростання персональних контактів, що здійснюються на транснаціональному рівні; - універсалізація ідей, стилю мислення, буденної свідомості та наукового знання; - зближення способу життя народів різних країн і регіонів світу; - формування глобальної системи цінностей, що супроводжується як пристосуванням до неї існуючих цінностей і норм, так і певною ціннісно-нормативною дезорієнтацією; - формування світової культури, що стає більш різноманітною, оскільки поповнюється досягненнями самотутніх національних культур (мультикультуралізм)
Екологічна сфера (екологічна глобалізація)	<ul style="list-style-type: none"> - порушення екологічної рівноваги глобальної екосистеми (біосфери); - необхідність об'єднання зусиль всіх країн світу на основі усвідомлення безальтернативності біосферосумісності людини та природи, нагальної потреби консолідації суспільства для розв'язання екологічних проблем

Додаток 3

Ретроспектива і перспектива розвитку сучасних цивілізацій

Цивілізації	Частка у світовому валовому продукті, %				Частка в населенні світу, %		
	1950 р.	1995 р.	2010 р.	2025 р.	1995 р.	2010 р.	2025 р.
Західна	64,1	47,0	46,0	42,0	13,0	11,0	10,0
Конфуціанська	3,3	11,0	14,0	17,0	25,0	24,0	22,0
Ісламська	2,9	11,0	12,0	15,0	14,0	18,0	21,0
Латиноамериканська	5,6	8,0	8,0	9,0	9,0	10,0	9,0
Японська	3,1	8,0	8,0	8,0	2,0	1,5	1,0
Православна	16,0	4,0	4,0	5,0	8,0	7,0	6,0
Індуїстська	3,8	2,0	1,5	3,0	15,0	16,0	17,0
Африканська	0,2	1,0	1,0	1,0	9,0	11,0	14,0

Джерело: Книш М., Котик Л. Глобальні проблеми людства: навчальний посібник. Львів: Простор - М, 2021. 130 с.

Додаток 4

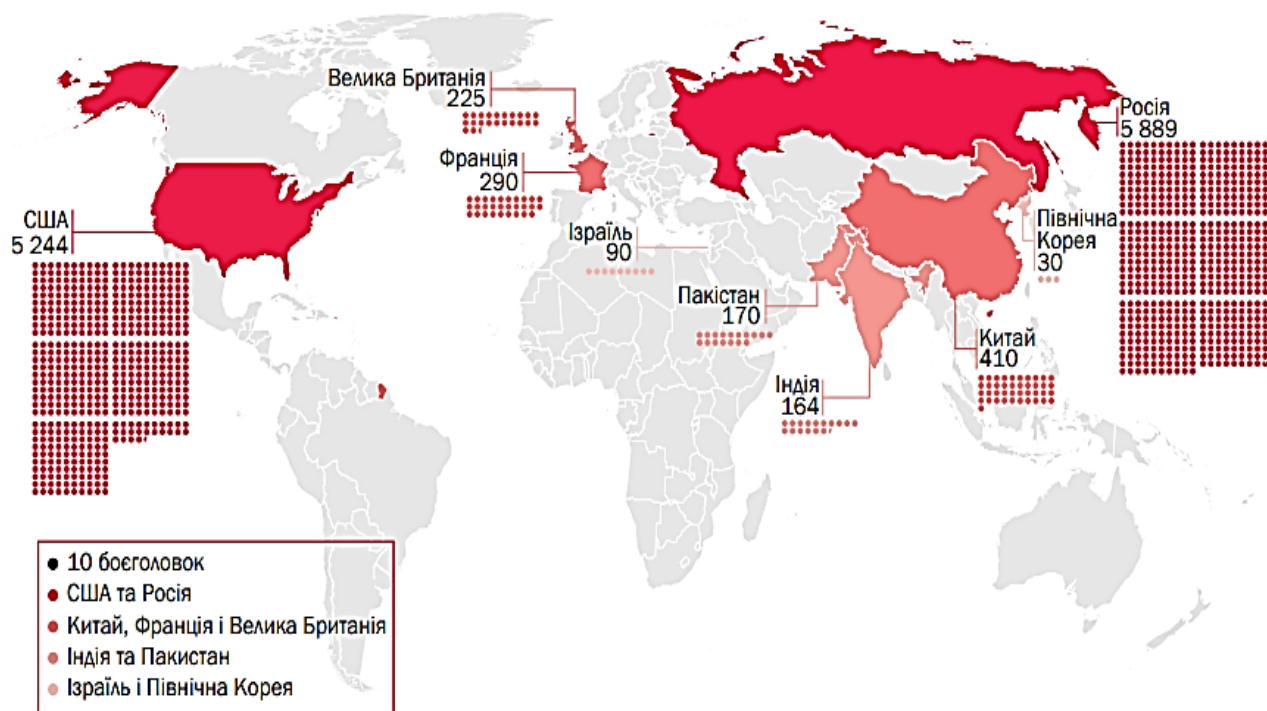

Рис. Д. 4.1. Світові ядерні арсенали (січень 2023 р.).

Таблиця Д. 4.1

Світові ядерні сили (січень 2023 р.)

Країна	Запас боєголовок*		Загальні запаси***
	Розгорнуто**	Усього	
США	1770	3708	5244
Росія	1674	4489	5889
Велика Британія	120	225	225
Франція	280	290	290
Китай	-	410	410
Індія	-	164	164
Пакистан	-	170	170
Північна Корея	-	30	30
Ізраїль	-	90	90
Усього	3 844	9 576	12 512

Примітки: Порядок країн наведений за датою першого відомого ядерного випробування. Переконливих даних з відкритих джерел про те, що Ізраїль випробував свою ядерну зброю відсутні; Запас боєголовок* - всі розгорнуті боєголовки та всі боєголовки у центральному сховищі, які потенційно можна встановити після певної підготовки; Розгорнуто** - боєголовки, які знаходяться на ракетах чи базах в бойових силах (цифри розгорнутих боєголовок Росії та США можуть не відповідати наведеним у деклараціях до їхнього Договору про подальше скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Новий договір про СНО) 2010р. через правила підрахунку за цим Договором); Загальні запаси*** - сукупність боєголовок на зберіганні та знятих з озброєння, що чекають на демонтаж.

Джерело: Щорічник СІПРІ 2023: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека (SIPRI Yearbook 2023: Armaments, Disarmament and International Security): Українське видання Щорічника СІПРІ (резюме) підготовлене спільно із Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру та Українським центром економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2023-10/yb23_summary_ukr.pdf (дата звернення: 12.04.2024).

Таблиця Д. 4.2

Чинні угоди з контролю над озброєннями та з роззброєння

Рік	Угода
1925	Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів (Женевський протокол від 1925р.)
1948	Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Конвенція про геноцид)
1949	IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни та Додаткові Протоколи I і II, що стосуються захисту жертв збройних конфліктів міжнародних і неміжнародного характеру
1959	Договір про Антарктику
1963	Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою (Договір про часткову заборону ядерних випробувань)
1967	Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (Договір про космічний простір)
1967	Договір про заборону ядерної зброї у Латинській Америці та Карибському басейні (Договір Тлателолко)
1968	Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ)
1971	Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення
1972	Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення (Конвенція про біологічну та токсичну зброю, КБТЗ)
1974	Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї (Договір про поріг заборони випробувань, ДПЗВ)
1976	Договір щодо підземних ядерних вибухів в мирних цілях (ДМЯВ)
1977	Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (Конвенція Енмод)
1980	Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок
1981	Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невивіркову дію (Конвенція про «негуманну» зброю)
1985	Договір про Південно-Тихоокеанську без'ядерну зону (Договір Раротонга)
1990	Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ)

Продовження табл. Д. 4.2

Рік	Угода
1992	Договір про відкрите небо
1993	Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення (Конвенція про заборону хімічної зброї, КЗХЗ)
1995	Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії (Бангкокський Договір)
1996	Договір про Африканську зону, вільну від ядерної зброї (Договір Пеліндаба)
1996	Угода про субрегіональний контроль над озброєннями (Флорентійська угода)
1997	Міжамериканська конвенція протидії незаконному виробництву та постачанню вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин і супутніх матеріалів
1997	Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їх знищення (Конвенція про ППМ)
1999	Міжамериканська конвенція про прозорість закупівель звичайних озброєнь
2001	Протокол про стрілецьку зброю і легкі озброєння, боєприпаси до них та інші супутні матеріали в регіоні Південно-африканського співтовариства розвитку (САДК)
2004	Найробський протокол про запобігання розповсюдженню, контроль і скорочення стрілецької зброї і легких озброєнь у районі Великих озер та Африканського Рогу
2006	Конвенція ЕКОВАС про стрілецьку зброю і легкі озброєння, боєприпаси до них та інші супутні матеріали
2006	Договір про Центрально-Азійську зону, вільну від ядерної зброї (Семіпалатинський Договір)
2008	Конвенція про касетні боєприпаси
2010	Договір про подальше скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Новий СНО)
2010	Центральноафриканська Конвенція про контроль над стрілецькою зброєю і легкими озброєннями, боєприпасами до них, складовими та компонентами, які можуть бути використані для їх виробництва, ремонту або складання (Кіншаська Конвенція)
2011	Віденський документ 2011р. про заходи зміцнення довіри та безпеки
2013	Договір про торгівлю зброєю (ДТЗ)
2017	Договір про заборону ядерної зброї (ДЗЯЗ)

Джерело: Щорічник СІПРІ 2023: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека (SIPRI Yearbook 2023: Armaments, Disarmament and International Security): Українське видання Щорічника СІПРІ (резюме) підготовлене спільно із Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру та Українським центром економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2023-10/yb23_summary_ukr.pdf (дата звернення: 12.04.2024).

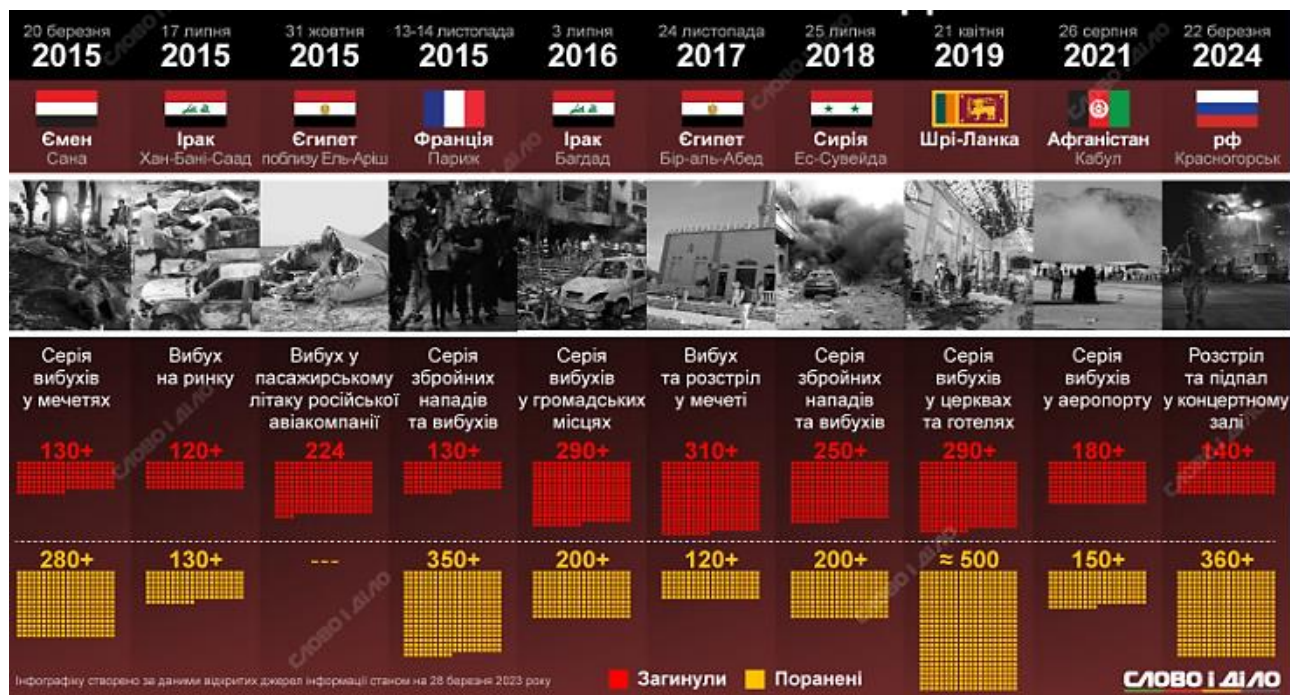

Рис. Д. 4.2. Найкривавіші теракти ІДІЛ.

Рис. Д. 4.3. Найгучніші теракти ХХІ століття.

Джерело: Найгучніші теракти ХХІ століття: Слово і діло. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/09/11/infografika/svit/vybuyu-ta-zaxoplennya-zaruchnykiv-yakymy-buly-najhuchnishi-terakty-xxi-stolittya>

Таблиця Д. 4.3

Статті Кримінального кодексу України, які передбачають
відповідальність за терористичні злочини

Стаття Кримінального кодексу України		Покарання
№	Зміст	
258	<p>Терористичний акт</p> <p>1. Терористичний акт, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, міжнародними організаціями, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою.</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди чи інших тяжких наслідків.</p> <p>3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, що призвели до загибелі людини.</p> <p>4. (Частина 4 статті 258 виключено на підставі Закону №170-V від 21.09.2006)</p> <p>5. Частина 5 статті 258 виключено на підставі Закону №170-V від 21.09.2006)</p> <p>6. Особа звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене частиною першою цієї статті в частині погрози вчинення терористичного акту, якщо вона до повідомлення їй про підозру у вчиненні нею злочину добровільно повідомила правоохоронний орган про цей злочин, сприяла його припиненню або розкриттю, у разі якщо внаслідок цього і вжитих заходів було відвернено небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо в її діях немає складу іншого злочину</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 5 до 10 років з конфіскацією майна або без такої.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 7 до 12 років з конфіскацією майна або без такої.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 10 до 15 років довічне позбавлення волі з конфіскацією майна або без такої.</p> <p>-</p> <p>-</p> <p>-</p>
258¹	<p>Втягнення у вчинення терористичного акту</p> <p>1. Втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту з використанням обману, шантажу, уразливого стану особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства.</p> <p>2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо кількох осіб або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років з конфіскацією майна або без такої.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 4 до 5 років з конфіскацією майна або без такої</p>

Стаття Кримінального кодексу України		Покарання
№	Зміст	
258²	<p>Публічні заклики до вчинення терористичного акту</p> <p>1. Публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами.</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені з використанням засобів масової інформації</p>	<p>Виправні роботи на строк від 2 років або пробаційний нагляд на строк від 3 років, або обмеження волі на строк до 3 років, або позбавлення волі на той самий строк з конфіскацією майна або без такої.</p> <p>Обмеження волі на строк до 4 років або позбавлення волі на строк до 5 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна або без такої</p>
258³	<p>Створення терористичної групи чи терористичної організації</p> <p>1. Створення терористичної групи чи терористичної організації, керівництво такою групою чи організацією або участь у ній, а так само організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації.</p> <p>2. Звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене частиною першою цієї статті, особа, крім організатора і керівника терористичної групи чи терористичної організації, яка добровільно повідомила правоохоронний орган про відповідну терористичну діяльність, сприяла її припиненню або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із створенням або діяльністю такої групи чи організації, якщо в її діях немає складу іншого злочину</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 8 до 15 років з конфіскацією майна або без такої.</p> <p>-</p>
258⁴	<p>Сприяння вчиненню терористичного акту, проходження навчання тероризму</p> <p>1. Вербування, озброєння, навчання особи з метою вчинення терористичного акту, а так само використання особи з цією метою, проходження навчання тероризму.</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені щодо кількох осіб (крім проходження навчання тероризму) або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням свого службового становища.</p> <p>3. Особа звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене частиною першою цієї статті в</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 3 до 8 років з конфіскацією майна або без такої.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 8 до 10 років з конфіскацією майна або без такої.</p> <p>-</p>

Стаття Кримінального кодексу України		Покарання
№	Зміст	
	<p>частині проходження навчання тероризму, якщо вона добровільно відмовилася від подальшої злочинної діяльності, повідомила правоохоронний орган про цей злочин, сприяла запобіганню або припиненню терористичної діяльності, пов'язаної із вчиненим нею злочином.</p> <p>4. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені особою, яка здійснює злочинний вплив, або є особою, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі у статусі «вора в законі».</p> <p>Примітка. Під проходженням навчання тероризму в цій статті слід розуміти отримання особою інструкцій, включаючи набуття знань чи практичних навичок, від іншої особи щодо виготовлення або використання вибухових речовин, вогнепальної чи іншої зброї або шкідливих чи небезпечних речовин, або щодо інших специфічних методів чи засобів з метою здійснення діяльності, яка відповідно до закону є терористичною</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 12 до 15 років з конфіскацією майна.</p>
258 ⁵	<p>Фінансування тероризму</p> <p>1. Надання, збір чи зберігання будь-яких активів прямо чи опосередковано з метою їх використання або усвідомлення можливості того, що їх буде використано повністю або частково для будь-яких цілей окремим терористом чи терористичною групою (організацією), або для організації, підготовки або вчинення терористичного акту, втягнення у вчинення терористичного акту, публічних закликів до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи (організації), сприяння вчиненню терористичного акту, навчання тероризму, перетинання державного кордону України з терористичною метою, провадження будь-якої іншої терористичної діяльності, а також спроби вчинення таких дій.</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені повторно або з корисливих мотивів, або за попередньою змовою групою осіб, або у великому розмірі, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди.</p> <p>3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою чи в особливо великому розмірі, або якщо вони призвели до інших тяжких наслідків.</p> <p>4. Особа, крім організатора або керівника терористичної групи (організації), звільняється від кримінальної</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 5 до 8 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 2 років та з конфіскацією майна.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 8 до 10 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років та з конфіскацією майна.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 10 до 12 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років та з конфіскацією майна.</p> <p>-</p>

Продовження табл. Д. 4.3

Стаття Кримінального кодексу України		Покарання
№	Зміст	
	<p>відповідальності за дії, передбачені цією статтею, якщо вона добровільно до притягнення до кримінальної відповідальності повідомила про відповідну терористичну діяльність або іншим чином сприяла її припиненню або запобіганню злочину, який вона фінансувала або вчиненню якого сприяла, за умови, що в її діях немає складу іншого злочину.</p> <p>Примітка. 1. Фінансування тероризму визнається вчиненим у великому розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує шість тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 2. Фінансування тероризму визнається вчиненим в особливо великому розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує вісімнадцять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.</p>	
258 ⁶	<p>Перетинання державного кордону України з терористичною метою</p> <p>1. Перетинання державного кордону України для здійснення діяльності, яка відповідно до закону є терористичною.</p> <p>2. Та сама дія, вчинена повторно або службовою особою з використанням свого службового становища.</p> <p>3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені під час дії надзвичайного або воєнного стану.</p> <p>4. Особа звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене частиною першою цієї статті, якщо вона добровільно відмовилася від подальшої злочинної діяльності, повідомила правоохоронний орган про цей злочин, сприяла запобіганню або припиненню терористичної діяльності, пов'язаної із вчиненням нею злочином</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 4 до 6 років з конфіскацією майна або без такої.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 5 до 8 років з конфіскацією майна або без такої.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 8 до 12 років з конфіскацією майна.</p> <p>-</p>

Джерело: Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (в ред. від 28.03.2024, підстава 3342-IX). *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 18.04.2024).

Таблиця Д. 4.4.

Найпоширеніші наркотичні речовини

Назва речовини (сленг)	Вплив	Побічні ефекти	Ризики
Марихуана, канабіс (конопля, план, трава, ганджубас, анаша, гашиш)	Почуття розслаблення, балакучість, щастя, відчуття затримки часу, підсилення сприйняття світла, звуків, смаку, підвищення апетиту, відчуття голоду	Негативний вплив на пам'ять та здатність до концентрації уваги, відчуття втоми та засмучення. В деяких випадках тривога, паніка, маячня або галюцинації	Тривале вживання викликає звикання, підвищує ризик серцевих, онкологічних захворювань, зниження репродуктивних функцій. Провокує шизофренію
Героїн діацетилморфін, діаморфін) виготовляють з опіатів, які отримують з опійного маку (герич, гарик, барбадос, хмурий, ширка)	Швидкий приплив радісного збудження, заспокоєння, ейфорія («приход»), мрійливість, відчуття тепла, спокою, зниження болю, агресії статевого почуття, прискорення серцебиття, підвищення тиску, розширення зіниць	Запор, порушення дихання, швидке звикання, дратливість, абстинентний синдром, безсоння, біль у м'язах, синдром дисфорії (злість, дратливість, несприйняття оточуючих людей), ломка	Героїнова залежність, ослаблення імунітету, руйнування зубів, запалення ясен, поява сверблячки, відсутність апетиту, ознаки імпотенції, зниження лібідо, провали в пам'яті, порушення сну, прояви лунатизму, можливість зараження гепатитом, ВІЛ та іншими захворюваннями, які передаються через кров
Кокаїн екстрагують з листя рослини коки (кокс, кекс, крек (кристалічна лужна форма кокаїну), сніжок, кікер)	Загострення почуттів «кайф», приплив енергії та працездатності, втрата відчуття реальності, ейфорія, самовпевненість, зниження апетиту та спраги, пришвидшене серцебиття, підвищене потовиділення, розширення зіниць	Виснаження, занепокоєння, пригніченість, агресивність, депресія, безсоння, кардіоміопатія, розвиток атеросклерозу коронарних артерій, гіпертрофія лівого шлуночка, перфорація носової перегородки, кровохаркання, ломка	Необоротні ураження слизової носу, серцеві приступи, утворення тромбів, пошкодження тканин кишківника, спроби самогубства, втрата ваги, параноїдні психози зі схильність до насилля, втрата контролю над вживанням і загибель від передозування
Екстазі (МДМА), метилендіокси-метамфетамін – речовина напівсинтетик з групи амфетамінів, психостимулятор (єшка, колеса, мет, вінт, веселі цукерки)	Провокує сплеск гормонів серотоніну, дофаміну та норадреналіну, бадьорість, приплив енергії ейфорія, відсутність проблем, «любов» до оточуючих	Погіршення пам'яті, уваги, підвищення вмісту в крові кортизолу, серцебиття, підвищення температури, тиску, потовиділення, тремор, м'язові болі, запаморочення, обезводнення, дезорієнтація, скрегіт зубів	Втома, депресія, ураження клітин мозку та нервових клітин, розвиток астми, підвищений ризик виникнення серцевого нападу, схильність до суїциду тощо
Амфетаміни – синтетичний стимулятор центральної нервової системи та анорексигенний засіб, прототип	Приплив енергії, бадьорість, покращення настрою, зниження апетиту, балакучість, гіперактивність,	Безсоння, тремор, паніка, параноїдальні стани, галюцинації, «амфетаміновий психоз» із симптомами схожими на	Депресія, істеричність, абстинентний синдром, ломка, руйнівний вплив на психіку, інтоксикація, головні болі, запаморочення, порушення зору, схильність до суїциду

Продовження табл. Д. 4.4

Назва речовини (сленг)	Вплив	Побічні ефекти	Ризики
ефедрину (аппер, speed, швидкість, фен)	«товариськість», часте дихання, підвищення потовиділення та температури тіла	шизофренію, параноя, судоми, відчуття переслідування та загрози життю	тощо
Крокодил – дешевий напівсинтетичний наркотик (опіат) на основі дезоморфіну, може виготовлятися вдома з препаратів, що містять кодеїн	Приємне тепло, ейфорія та легкість, бажання активної діяльності та спілкування, згодом апатія та повна відчуженість, збліднення шкіри, тахікардія, сон	Зниження імунітету, порушення гормонального балансу, зниження відчуття болю, відсутність апетиту, реакції на холод та високу температуру, проблеми ШКТ, втрата ваги	Зростання частоти інфекційних та вірусних захворювань, гепатиту, туберкульозу, розвиток абсцесів, сепсису, гангрени, некрозу тканин, остеомієліту, ураження нірок та печінки, зупинка серця, втрата власного «Я», незворотні процеси
Сольвенти належать до речовин (клій, рідина для зняття лаку, розчинники фарби) побуту, які можна вдихати, інгалянти («нюхати клей»)	Вдихання сольвентів викликає стан, схожий на сп'яніння, людина на деякий час втрачає контроль над собою, сміється без причини, сплутано розмовляє. Ефект триває до пів години	Втрата здатності тверезо оцінювати ситуацію, можливі прояви агресії, галюцинації, блювота, сплутана свідомість, головний біль, неможливість зосередження уваги	Підвищення ризику стати жертвою нещасного випадку, зупинка дихання, імовірність захлинутися власними блювотними масами, анафілактичний шок, зупинка серця
ЛСД – діетиламід лізергінової кислоти, галюциноген, психоделік (кислота)	Зорові, слухові та тактильні галюцинації, ейфорія, підсилення рефлексів, ослаблення координації, уповільнення психічних реакцій, тремор, імпульсивна поведінка	Спотворене сприйняття світу, галюцинації, погіршення координації, підвищення тиску, прискорення серцебиття, зниження температури тіла, сухість у роті, втрата апетиту, запаморочення, паніка	Синдром Аліси (зміна сприйняття простору, здатності порівнювати розміри та відстані), підвищення ризиків нещасних випадків, депресія, судоми, діарея, нудота, небезпечно високий артеріальний тиск, «флешбек» (повернення галюцинацій після тижнів і навіть років після прийому ЛСД), суїцидальні думки
Сіль – психоактивні речовини групи бета-кетофенетиламінів, близьких до метамфетаміну, так званий дизайнерський наркотик (меф, мяу)	Ейфорія, поява невиправданої самовпевненості, неадекватних ідей, рухова активність, балакучість, відсутність реакції зниць на світло, «червоні очі», аритмія, хитка хода, розмахування руками	Тривожність, страх, агресія, прискорене серцебиття, підвищення тиску, болі в грудях, галюцинації, параноїдальна маячня, сплутаність свідомості, втрата самоконтролю, адиктивна поведінка, розлади ШКТ	Втрата ваги, апетиту, виснаження, занепад сил, апатія, байдужість, бездіяльність, зниження інтелектуальних функцій, розлади пам'яті, мови, ураження шкіри та слизових, стоматит, висипання, розвиток серцево-судинних захворювань, інфарктів тощо

Деякі найвідоміші наркокартелі світу

Назва наркокартелю	Наркобарони засновники
<p>Медельїнський картель – високоорганізований колумбійський кокаїновий наркокартель, який існував із 1976 р. по 1993 р. на території Колумбії, Болівії, Панами, Перу, США, Канаді. Постачав 85% кокаїну в США, мав щомісячний прибуток 60 млн. доларів США. Утворився внаслідок об'єднання декількох картелів. Мав сучасне бойове озброєння, комп'ютерний центр керування зв'язком, власні літаки та вертольоти, для навчання бойовиків залучалися британські, ізраїльські та американські військові інструктори. Стратегія наркокартелю «поступись чи помри».</p> <p>Здійснив сотні терористичних атак на цивільні та урядові організації. Мав спеціальні терористичні групи «Лос Експрадитаблес», «Естрадитори» та інші, учасники яких здійснювали вбивства, викрадення, напади на посадовців, поліцейських і всіх, хто закликав до боротьби з наркобізнесом</p>	<p>Пабло Ескобар – колумбійський наркобарон, засновник Медельїнського наркокартелю, терорист і найвідоміший злочинець ХХ ст., заступник конгресмена парламенту Колумбії, замовник низки терактів із численними жертвами. Входив до списку Forbes як власник 9 млрд. доларів. Був вбитий пострілами снайпера в 1993 р.</p> <p>Карлос Ледер (прізвисько «Німець») – колумбійський наркобарон, співзасновник Медельїнського наркокартелю, громадянин Колумбії та Німеччини, керував транспортною мережею кокаїну на Багамських островах, мав статок 2,7 млрд. доларів США. В 1987 р. отримав довічний термін ув'язнення та додатково ще 135 років, але у 2020 р. був звільнений з тюрми та депортований до Німеччини.</p> <p>Хосе Гонсало Родрігес Гача (прізвисько «Ель мексикано» - колумбійський наркобарон, співзасновник Медельїнського наркокартелю, налагодив безперебійні поставки наркотиків до Європи та Азії, створив професійну армію та найбільшу лабораторію з виробництва та пакування наркотиків, причетний до низки резонансних вбивств, відрізнявся особливою жорстокістю, входив до сотні найбагатших людей світу за версією Forbes зі статком 5 млрд. доларів, контролював смарагдові шахти Колумбії. Наклав на себе руки, підірвавши гранату, під час операції поліції у 1989 році.</p> <p>Грисельда Бланко – член Медельїнського наркокартелю, колумбійська наркобаронесса, яка займалася контрабандою кокаїну з Колумбії до США, торгівлею людьми, вважається організатором і виконавцем вбивств біля 200 осіб. Була арештована в США у 1985 р., але завдяки зусиллям адвокатів депортована до Колумбії і звільнена у 2004 р. У 2012 р. у віці 69 років застрілена невідомим мотоциклістом</p>

Продовження табл. Д. 4.5

Назва наркокартелю	Наркобарони засновники
<p>Синалоа (чи організація Гусмана-Лоери, Тихоокеанський картель, Кривавий союз) – міжнародна злочинна організація, основним напрямом діяльності якої є наркобізнес. Створений наприкінці 1980-х років у м. Кулььякан (столиця штату Сіналоа у Мексиці). Розвідувальне співтовариство США вважає картель найпотужнішою та найактивнішою злочинною організацією, що працює в «Золотому трикутнику» та причетне до поширення кокаїну, героїну, марихуани, метамфетаміну, МДМА</p>	<p>Хоакін Гусман Лоера (прізвисько «Ель Чапо», коротун) – мексиканський наркобарон, мільярдер (у 2011 р. посідав 24 місце у рейтингу Forbes найвпливовіших людей світу), співзасновник і лідер наркокартелю Синалоа, за допомогу затримання якого уряд США оголошував винагороду 5 млн. доларів. Відомий особливою жорстокістю, використанням вогнепальної зброї під час скоєння злочинів, численними вбивствами перевізників, які затримували поставки наркотиків. Декілька разів був затриманим, але втік, перебував у розшуку більше 30 р., засуджений у 2019 р. до довічного ув'язнення</p>
<p>Компанія («Сам Гор» чи «третій брат») - міжнаціональний злочинний суперсиндикат, який діє переважно у країнах Південно-східної Азії та Тихоокеанському регіоні, об'єднує тріади 14К, Вошинво Саньон, Дацюань, Бамбуковий союз і співпрацює з якудза, австралійськими байкерами, ліванською мафією, бандами етнічних китайців, спеціалізується на виробництві та великооптовому збуті наркотиків метамфетамінової групи. Основні потужності з виробництва метамфетаміну, героїну, кетаміну зосереджені у штаті Шан на північному сході М'янми У 2019 р. на доля синдикату в оптовому ринку метамфетаміну в Азії становила 40-70%. Синдикат постачає наркотики у десятку країн світу від Японії до Нової Зеландії. Організований за принципом транснаціональної корпорації, використовує плавучі наркобази, контейнерні перевезення, наркокур'єрів. За оцінками фахівців ООН прибуток синдикату лише за збут метамфетаміну в 2018 р. міг становити 10-18 млрд. доларів</p>	<p>Це Чи Лон – громадянин Канади китайського походження, який з середини 1990-х років вважається ймовірним керівником злочинного синдикату Sam Gor, «найуспішніший» наркобарон в історії. На відміну від наркобаронів «старої школи», не брав участі в жорстоких перестрілках, а створив ефективний механізм поставок наркотиків і зміг переконати десятки злочинних кланів не ворогувати, а співпрацювати. Починаючи з 2011 р. відкрив на території «Золотого трикутника» десятки нарколабораторій, запропонувавши всім партнерам умови схожі з правилами Amazon, згідно з якими його почали називати «Джефом Безосом світу наркотиків». Якщо дилери замовляють товар, а наркотики конфіскує поліція чи затримують наркокур'єра, то замовники все одно їх отримають або їм повернуть гроші. Австралійські байкерські клуби поширювали метамфетамін у коробках з під чаю, які містили 1 кг порошку. Часто постачальник і клієнт знаходили один одного по розірваним банкнотам гонконгського долару. З 2019 р. оголошений у міжнародний розшук, а в 2021р. затриманий в аеропорті Стипхол Амстердаму, заарештований, перебуває у в'язниці Нідерландів</p>

Кримінальний кодекс України: розділ XIII
(обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення, статті 305-320)

<i>Стаття Кримінального кодексу України</i>		<i>Покарання</i>
№	Зміст	
305	<p>Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів</p> <p>1. Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів, тобто їх переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю.</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, а також якщо предметом цих дій були особливо небезпечні наркотичні засоби чи психотропні речовини або наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби у великих розмірах.</p> <p>3. Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів, вчинена організованою групою, а також якщо предметом контрабанди були наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби в особливо великих розмірах.</p> <p><i>Примітка.</i> Поняття великий та особливо великий розмір наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів, або фальсифікованих лікарських засобів, що застосовується в цьому розділі, визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, спільно з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 5 до 8 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 8 до 10 років з конфіскацією майна.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 10 до 12 років з конфіскацією майна.</p>
306	<p>Використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів.</p> <p>1. Використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів з метою продовження незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів.</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 7 до 12 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років та з конфіскацією майна.</p>

Продовження табл. Д. 4.6

Стаття Кримінального кодексу України		Покарання
№	Зміст	
	<p>2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або у великих розмірах.</p> <p><i>Примітка.</i> Під великим розміром слід розуміти кошти, сума яких становить двісті та більше неоподатковуваних мінімумів доходів громадян</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 8 до 15 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років та з конфіскацією майна.</p>
307	<p>Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів</p> <p>1. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання з метою збуту, а також незаконний збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або особою, яка раніше вчинила одне із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 308, 310, 312, 314, 315, 317 цього Кодексу, або із залученням неповнолітнього, а також збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів у місцях, що призначені для проведення навчальних, спортивних і культурних заходів, та в інших місцях масового перебування громадян, або збут чи передача цих речовин у місця позбавлення волі, або якщо предметом таких дій були наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги у великих розмірах чи особливо небезпечні наркотичні засоби або психотропні речовини.</p> <p>3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, а також якщо предметом таких дій були наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги в особливо великих розмірах, або вчинені із залученням малолітнього або щодо малолітнього.</p> <p>4. Особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю кримінальних правопорушень, пов'язаних з їх незаконним обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (частина перша цієї статті, частина перша статті 309 цього Кодексу)</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 4 до 8 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 6 до 10 років з конфіскацією майна.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 9 до 12 років з конфіскацією майна.</p> <p>-</p>

Продовження табл. Д. 4.6

<i>Стаття Кримінального кодексу України</i>		<i>Покарання</i>
№	Зміст	
308	<p>Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем.</p> <p>1. Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або із застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства, або особою, яка раніше вчинила одне із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 307,310, 311, 312, 314, 317 цього Кодексу, або у великих розмірах, а також заволодіння наркотичними засобами, психотропними речовинами або їх аналогами шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем.</p> <p>3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони вчинені в особливо великих розмірах, або організованою групою, розбій з метою викрадення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а також вимагання цих засобів чи речовин, поєднане з насильством, небезпечним для життя і здоров'я</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 3 до 6 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 5 до 10 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років та з конфіскацією майна.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 7 до 12 років з конфіскацією майна.</p>
309	<p>Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту.</p> <p>1. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту.</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені за попередньою змовою групою осіб чи протягом року після засудження за цією статтею або якщо предметом таких дій були наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги у великих розмірах.</p> <p>3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені із залученням неповнолітнього, а також якщо предметом таких дій були наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги в особливо великих розмірах.</p> <p>4. Особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії, звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені частиною першою цієї статті</p>	<p>Штраф від 1 000 до 3 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до 2 років, або арешт на строк до 6 місяців, або обмеження волі на строк до 5 років.</p> <p>Штраф від 2 000 до 5 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 5 до 8 років.</p> <p>-</p>

Продовження табл. Д. 4.6

Стаття Кримінального кодексу України		Покарання
№	Зміст	
310	<p>Посів або вирощування снотворного маку чи конопель.</p> <p>1. Незаконний посів або незаконне вирощування снотворного маку в кількості від ста до п'ятисот рослин чи конопель у кількості від десяти до п'ятдесяти рослин.</p> <p>2. Незаконний посів або незаконне вирощування снотворного маку чи конопель особою, яка була засуджена за цією статтею чи яка раніше вчинила одне із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 309, 311, 317 цього Кодексу, або вчинені за попередньою змовою групою осіб з метою збуту, а також незаконний посів або незаконне вирощування снотворного маку в кількості п'ятисот і більше рослин чи конопель у кількості п'ятдесят і більше рослин</p>	<p>Штраф від 100 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до 6 місяців, або обмеження волі на строк до 3 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 3 до 7 років.</p>
311	<p>Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів.</p> <p>1. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів з метою їх використання для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин.</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або у великих розмірах, або з метою збуту, а також незаконний збут прекурсорі.</p> <p>3. Дії, передбачені частиною першою, вчинені організованою групою або в особливо великих розмірах.</p> <p>4. Особа, яка добровільно здала прекурсори, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом прекурсорів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконні їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (частина перша цієї статті)</p>	<p>Штраф до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до 3 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 5 до 8 років з конфіскацією майна.</p> <p>-</p>
312	<p>Викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем.</p> <p>1. Викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства з метою подальшого збуту, а також їх збут для виробництва або виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.</p>	<p>Штраф до 70 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до 6 місяців, обмеження волі на строк до 3 р., або позбавлення волі на той самий строк.</p>

Продовження табл. Д. 4.6

<i>Стаття Кримінального кодексу України</i>		<i>Покарання</i>
№	Зміст	
	<p>2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або із застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя або здоров'я, чи з погрозою застосування такого насильства, або у великих розмірах, а також заволодіння прекурсором шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем.</p> <p>3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою або в особливо великих розмірах, розбій з метою викрадення прекурсорів, а також їх вимагання, поєднане з насильством, небезпечним для життя і здоров'я</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 3 до 7 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 5 до 12 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років та з конфіскацією майна</p>
313	<p>Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням.</p> <p>1. Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства, а також незаконне виготовлення, придбання, зберігання, передача чи продаж іншим особам такого обладнання.</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб або особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених статтями 306, 312, 314, 315, 317, 318 цього Кодексу, а також заволодіння обладнанням, призначеним для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем.</p> <p>3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони вчинені організованою групою або з метою виготовлення особливо небезпечних наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, розбій з метою викрадення обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а також його вимагання, поєднане з насильством, небезпечним для життя і здоров'я</p>	<p>Штраф від 1 000 до 4 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк від 3 до 6 місяців, або обмеження волі на строк до 3 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 2 до 6 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 5 до 12 років з конфіскацією майна.</p>
314	<p>Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.</p> <p>1. Незаконне введення будь-яким способом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів в організм іншої особи проти її волі.</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років.</p>

Продовження табл. Д. 4.6

<i>Стаття Кримінального кодексу України</i>		<i>Покарання</i>
№	Зміст	
	<p>2. Ті самі дії, якщо вони призвели до наркотичної залежності потерпілого або вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила одне із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 306-312 та 314-318 цього Кодексу, або вчинені щодо двох чи більше осіб, або якщо вони заподіяли середньої тяжкості чи тяжке тілесне ушкодження потерпілому.</p> <p>3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені щодо неповнолітнього або особи, яка перебуває в безпорадному стані, чи вагітної жінки, або якщо вони були пов'язані з введенням в організм іншої особи особливо небезпечних наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а також якщо внаслідок таких дій настала смерть потерпілого</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 3 до 10 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 5 до 12 років.</p>
315	<p>Схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.</p> <p>1. Схиляння певної особи до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.</p> <p>2. Та сама дія, вчинена повторно або щодо двох чи більше осіб, або щодо неповнолітнього, а також особою, яка раніше вчинила одне із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 308,308,310,314,317 цього Кодексу</p>	<p>Обмеження волі на строк до 5 років або позбавлення волі на строк від 2 до 5 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 5 до 12 років</p>
316	<p>Незаконне публічне вживання наркотичних засобів.</p> <p>1. Публічне або вчинене групою осіб незаконне вживання наркотичних засобів у місцях, що призначені для проведення навчальних, спортивних і культурних заходів, та в інших місцях масового перебування громадян.</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила одне із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 307, 310, 314, 315, 317, 318 цього Кодексу</p>	<p>Обмеження волі на строк до 4 років або позбавлення волі на строк до 3 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років</p>
317	<p>Організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.</p> <p>1. Організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а також надання приміщення з цією метою.</p> <p>2. Ті самі дії, вчинені повторно або з корисливих мотивів, або групою осіб, або із залученням неповнолітнього</p>	<p>Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років.</p> <p>Позбавлення волі на строк від 4 до 8 років з конфіскацією майна</p>
318	<p>Незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.</p> <p>1. Незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут підроблених чи незаконно одержаних документів, які дають право на отримання наркотичних засобів чи психотропних речовин або</p>	<p>Штраф від 1 000 до 4 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до</p>

Продовження табл. Д. 4.6

Стаття Кримінального кодексу України		Покарання
№	Зміст	
	наркотичних засобів чи психотропних речовин або прекурсорів, призначених для вироблення або виготовлення цих засобів чи речовин. 2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або особою, яка раніше вчинила одне із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 306-317 цього Кодексу	3 років. Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років.
319	Незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин. 1. Незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах. 2. Та сама дія, вчинена повторно	Штраф до 70 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від 160 до 240 год., або арешт на строк від 3 до 6 місяців, або обмеження волі на строк до 3 р., з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 р. Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років
320	Порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. 1. Порушення встановлених правил посіву або вирощування снотворного маку чи конопель, а також порушення правил виробництва, виготовлення, зберігання, обліку, відпуску, розподілу, торгівлі, перевезення, пересилання чи використання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, призначених для виробництва чи виготовлення цих засобів чи речовин. 2. Ті самі дії, вчинені повторно, або якщо вони спричинили нестачу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів у великих розмірах, або призвели до викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовою особою своїм службовим становищем	Штраф до 70 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до 6 місяців, або обмеження волі на строк до 4 років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років. Штраф від 70 до 120 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк від 3 до 6 місяців, або позбавлення волі на строк до 5 років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років

Джерело: Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (в ред. від 28.03.2024, підстава 3342-IX). *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 27.04.2024).

Таблиця Д. 4.7

Тематика доповідей Міжнародного комітету по контролю над наркотиками (МККН)

Рік	Тема доповіді
1992	Легалізація використання наркотиків у немедичних цілях
1993	Важливість скорочення попиту
1994	Оцінка ефективності міжнародних договорів про контроль над наркотиками
1995	Приділення першочергової уваги завданню боротьби з відмиванням грошей
1996	Зловживання наркотиками та система кримінального правосуддя
1997	Попередження зловживання наркотиків в умовах пропаганди незаконних наркотиків
1998	Міжнародний контроль над наркотиками: минуле, сьогодення та майбутнє
1999	Звільнення від болю та страждань
2000	Надмірне вживання лікарських засобів, які знаходяться під міжнародним контролем
2001	Глобалізація та нові технології: завдання органів щодо забезпечення законів про наркотики у XXI столітті
2002	Незаконні наркотики та економічний розвиток
2003	Наркотики, злочинність та насилля – їхній вплив на суспільство на мікрорівні
2004	Об'єднання стратегій скорочення попиту та пропозицій – вихід за рамки збалансованого підходу
2005	Альтернативний розвиток і законні засоби для існування
2006	Засоби, які знаходяться під міжнародним контролем та нерегульований ринок
2007	Принцип пропорційності та пов'язані з наркотиками правопорушення
2008	Міжнародні конвенції про контроль над наркотиками: історія, дослідження та проблеми
2009	Первинна профілактика зловживання наркотиками
2010	Наркотики та корупція
2011	Соціальна згуртованість, соціальна дезорганізація та заборонені наркотики
2012	Сумісна відповідальність у сфері міжнародного контролю над наркотиками
2013	Економічні наслідки зловживання наркотиками
2014	Застосування всеосяжного, комплексного та збалансованого підходу до вирішення світової проблеми наркотиків
2015	Здоров'я та добробут людства: виклики та можливості у сфері міжнародного контролю над наркотиками
2016	Жінки та наркотики
2017	Лікування, реабілітація та соціальна реінтеграція при порушеннях внаслідок вживання наркотиків: основні компоненти скорочення попиту на наркотики
2018	Використання каннібасу та каннабіноїдів у медичних, наукових та «рекреаційних» цілях: ризики та користь
2019	Підвищення якості послуг з профілактики вживання психоактивних речовин і наркологічної допомоги молоді
2020	Прихована епідемія: вживання наркотиків людьми похилого віку
2021	Незаконні фінансові потоки, пов'язані з протизаконним обігом наркотиків, та їхній вплив на розвиток і безпеку

Джерело: Доповідь Міжнародного комітету з контролю над наркотиками за 2021 рік. ООН: Міжнародний комітет з контролю над наркотиками. Вена: Видання ООН, 2022. 192 с. URL: https://unis.unvienna.org/pdf/2022/INCB/INCB_2021_Report_R.pdf (дата звернення: 22.04.2024).

Додаток 5

Таблиця Д. 5.1

Основні антропологічні типи українців

Назва	Характеристика
Дунайський (норікський) тип	Нащадки носіїв шнурокерамічних культур Західної України, Поділля і Південної Польщі. Археологічні знахідки свідчать, що дунайські українці генетично пов'язані з іллірійськими, фракійськими, кельтськими етнічними компонентами (племенами). Зараз Дунайський антропологічний тип переважає в рівнинній Галичині, Західному Поділлі (за винятком крайніх північних районів Львівщини і Тернопільщини), на території Польщі – в Холмщині, Томашові. Особливістю дунайського типу є максимально європеїдні риси: довге, відносно вузьке обличчя з довгим, прямим і тонким носом, русаве волосся і темні очі. Дунайський тип – це індивідуалісти європейськими коріннями, з мінливим характером, примхливі і дещо анархічні, з песимістично-позитивним світоглядом. Цей тип становить понад 10% усього населення України
Поліський тип	Нащадки пізньонеолітичних носіїв Дніпро-донецької культури, які мігрували у Правобережне Полісся. До складу українців Житомирського і Рівненського Полісся входить давній кроманьйонський палеоєвропейський компонент. Це носії археологічної культури гребінчастої кераміки, які мають генетичний зв'язок і ще давнішими пізньомезолітичними культурами. Характерними рисами поліського типу є дуже низьке і широке обличчя, низький показник лицьового індексу (85,5), максимально розвинене надбрів'я, масивне чоло і підборіддя. Такий тип не зафіксований у жодному ареалі Європи, крім України. Зріст поліщуків середній (167-168 см), очі дещо темніші, ніж у жителів інших регіонів, а колір волосся світліший. Цей тип поширений на Житомирщині, Рівненщині, Волині, частково на Київщині, а також українці Берестейщини, північних районів Тернопільщини. Представників цього типу часто називають естетами з середньовічною зовнішністю. Вони зазвичай мають активну життєву позицію, розвинуте почуття естетики, емоційні, життєрадісні та рішучі. До Поліського типу належить до 10% усіх українців
Верхньодніпровський тип	Нащадки давнього палеоєвропейського населення, але без кроманьйонських рис. Особливостями цього типу, що зафіксований лише у Ріпкинському районі Чернігівської області, є дуже світла пігментація очей (60%) і волосся, досить вузьке обличчя без архаїчних рис, найнижчий в Україні показчик голови – 80, досить високий зріст. Представників цього типу називають природолюбамі з найрідкіснішими очима. Їм властивий спокійний норов, розвинуте почуття прекрасного, прагнення до гармонії з природою. Цей тип складає 0,5% всіх українців
Центрально-український тип	Нащадки староукраїнського населення XII – XIII ст., які мають слов'янську основу і мешкали в Середній Наддніпрянщині, Поділлі, Слобожанщині. В наш час поширені в Київській, Черкаській, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, частково Донецькій, Луганській і Дніпропетровській областях. Особливостями цього типу є відносно високий зріст, середній показчик голови, обличчя, середні пігментація волосся, очей, висота перенісся. Представників цього типу часто називають русокосими та мінливими.

Продовження табл. Д. 5.1

Назва	Характеристика
	Їм властиві розвинені уява і фантазія, суперечливість, перепади настрою. Цей тип становить 60% українців
Нижньодніпровсько-прутський тип	Нащадки індо-арійського палеоантропологічного населення. Помітні індоіранський і навіть давньо-індійський компоненти (особливо серед мешканців с. Кам'яне Лебединського району), що виявляється у темній пігментації очей і волосся, значному розвитку волосяного покриву. У давнину такий тип найчастіше траплявся в районі Північно-західного Причорномор'я, Нижнього Подніпров'я і частково на Буковині. В наш час поширений в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Донецькій, Луганській, частково Дніпропетровській областях і північному Криму. Особливостями цього типу є довгоголовість, незначний виступ нижньої частини обличчя, незвичайне поєднання різко профільованого обличчя з низьким показником носа, високий зріст, відносно темна пігментація, низький показник голови, видовжене обличчя. Представників цього типу часто називають чорнявими людьми з веселою вдачею. Їм властиві оптимізм, легке ставлення до життя, гострий розум, схильність до підприємництва
Динарський тип	Нащадки давнього населення України, які мають суттєві іллірійські, фракійські, кельтські та індійські компоненти. Цей антропологічний тип поширений у східній частині Карпат, на Буковині, Східному Прикарпатті, а частково – на Гуцульщині (крім західних гуцулів, що належать до карпатського типу). Особливостями цього типу є однакова кількість світло- і темнооких, чорноволосих близько 70%, світловолосих – лише 2%, решта – змішані. Цей тип становить 4-5% усіх українців
Карпатський (карпатсько-альпійський) тип	Нащадки Куштановицької культури VI – III ст. до н.е. (поширеної на території Словаччини, Угорщини та України). Ареал їх розселення збігається з ареалом Підкарпатських курганів. За антропологічними ознаками подібні до динарів (мають багато взаємних переходів). Гематологічні ознаки, зокрема резус-негативність, вказують на їхній генетичний зв'язок з народами Балканського півострова, Кавказу, Північної Індії. В наш час поширені в Івано-Франківській, Закарпатській, частково Чернівецькій та Львівській областях а також на Західній Тернопільщині (за винятком тих територій, для яких характерний поліський тип). Представники цього типу мають яскраво виражену круглу форму голови, вузьке і високе обличчя, прямий лоб, найтемніший серед інших типів колір волосся і очей, низький зріст. Представників цього типу часто називають найтемнішими українцями з суворим характером. Їх характеризують як досить терплячих, обережних людей із сильним духом і суворим «спартанським» характером, наполегливих, рішучих, гостинних з оптимістичним поглядом на життя. Карпатський тип властивий біля 7% українців

Примітка. Створено з використанням джерел: 1. Димань Т.М. Екологія людини: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 376 с.; 2. Сегеда С. У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України. Київ: Наш час, 2012. 432 с.

Таблиця Д. 5.2

Типи соціопсихічної структури українського етносу – складники українського характеру

Тип	Зовнішність	Характер	Поширення
Динарський	Люди огрядні, високі, міцної статури, сильні фізично	Веселі, співучі. Люблять свій край, хату, садибу. Чесні, горді, сміливі, добродушні, дуже вразливі. Природжені вояки, але воюють і повстають у крайніх випадках. Відзначаються чуттєвістю, але не прагнуть перетворення світу, бо надають перевагу почуттям перед пізнанням і волею. За наявності провідників можуть досягти великих успіхів у побудові держави	Альпи, Боснія, Герцеговина, Хорватія, Албанія, Австрія, Німеччина, Україна
Остійський	Люди повні, круглолиці, з невиразними простацькими рисами обличчя, часто з великим черевом	Мають посередні розумові здібності, примітивні смаки, не вміють вгамовувати свої забаганки, розслаблені, нерішучі, не здатні на відчайдушні вчинки. Корисливі, надають перевагу матеріальним благам, нетерпимі до яскравих, творчих особистостей, не вміють систематизувати й узагальнювати. Ледачі та заздрісні. Самотність їх лякає, у колективі почувуються комфортно. Можуть бути небезпечними в критичні моменти історії	Франція, Німеччина, Україна
Понтійський (середземно-морський, медитеранський)	Переважно середнього зросту, з темним волоссям, довгим обличчям, вузьким прямим носом, сірими або синіми очима	Творчі натури, закохані в життя, мистецтво, романтики, революціонери, змовники, ідеалісти. Серед них багато винахідників, талановитих, пристрасних, обдарованих натур. Притаманне творче горіння, певна нематеріальна духовна енергія, що формує суспільство. Люблять все вишукане, яскраві барви, рельєфні форми. Добрі проповідники, красномовні оратори	Піренеї, Корсика, Сардинія, Італія, Франція, південь Балканського півострова, Північне Причорномор'я
Нордійський	Красива зовнішність, високий зріст, світле волосся, блакитні очі, довге обличчя з прямим тонким носом, розвиненим підборіддям	Вигривалість, правдолюбство, сила волі, пильність, любов до порядку, впевненість в собі, розсудливість. Нордієць не терпить в інших розхлябаності, пліткарства, нестримності у поведінці, галасу; він не вміє вибачати, не любить сам каятися; повільно знаходить друзів, заприятельюється далеко не з кожним. Коли оточення не відповідає його вимогам, надає перевагу самотності. Понад усе цінує власну свободу, але більше відданий громадській ідеї, ніж своїй родині. Це тип державного мужа, аристократа, полководця	Скандинавія, Англія, Бельгія, північ Німеччини, Франція

Примітка. Створено з використанням джерел: 1. Димань Т.М. Екологія людини: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 376 с.; 2. Лозко Г.С. Етнологія України: навчальний посібник. Київ: АртЕК, 2001. 304 с.

Таблиця Д. 5.3

Чисельність вірян у світі (2020 р.)

Релігія	Кількість вірян у світі	Відсоток від загальної кількості населення
Християнство	2,382 млрд	31,11
Іслам	1,907 млрд	24,9
Світські/Атеїзм/Агностицизм	1,193 млрд	15,58
Індуїзм	1,161 млрд	15,16
Буддизм	506 млн	5,06
Китайська традиційна релігія (конфуціанство, даосизм, буддизм)	394 млн	5,00
Етнічні релігії	300 млн	3,00
Африканські традиційні релігії	100 млн	1,20
Сикхізм	26 млн	0,30
Спіритизм	15 млн	0,19
Юдаїзм	14,7 млн	0,18
Бахаїзм	5 млн	0,07
Джайнізм	4,2 млн	0,05
Синто	4,0 млн	0,05
Каодай	4,0 млн	0,05
Зороастризм	2,6 млн	0,03
Тенріїзм	2,0 млн	0,02
Анімізм	1,9 млн	0,02
Неоязичництво	1,0 млн	0,01
Растафаріанство	0,6 млн	0,007

Джерело: Religious Composition by Country, 2010-2050: Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/feature/religious-composition-by-country-2010-2050/>.

Таблиця Д. 5.4

Стисла характеристика основних релігій світу

Релігія	Засновник	Місце та час заснування	Священні тексти
Буддизм	Сіддхартха Гаутама (Будда Шак'ямуні)	Давня Індія VI – V ст. до н.е.	Типітака (Трипітака)
Християнство	Ісус Христос	сучасний Ізраїль, біля 33 р. I ст. н.е.	Біблія (Старий і Новий Заповіт)
Іслам	Мухамат (Мохаммад, Убу-іль-Кассім)	сучасна Саудівська Аравія VII ст. н.е.	Коран
Даосизм	Лао-цзи	Китай друга половина IV-III ст. до н.е.	Дао Де Цзін – зібрання філософських, алхімічних, астрологічних трактатів (1,5 тис. творів у 5,5 тис. томах)

Продовження табл. Д. 5.4

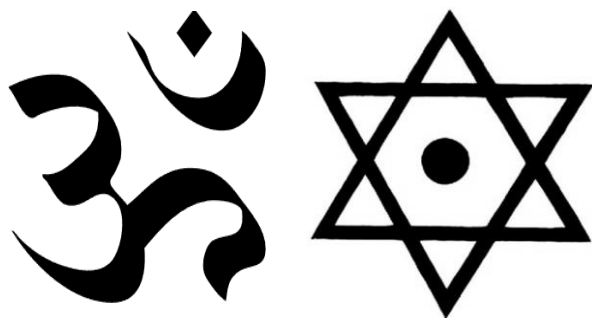
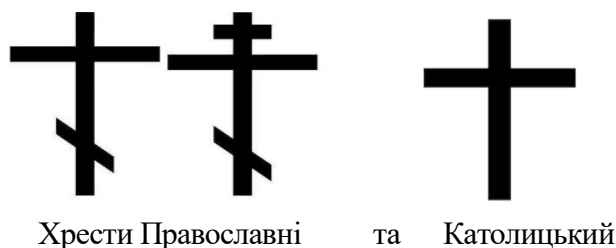
Релігія	Засновник	Місце та час заснування	Священні тексти
Іудаїзм	Мойсей	сучасний Ізраїль XIII ст. до н.е.	Танах (Старий Заповіт за християнськими канонами), що включає Тору, Невієм і Ктувім. Першою частиною Танаху є Тора (П'ятикнижжя Мойсеєве, що складається з Берешит (Книга Буття), Шмот (Книга Вихід), Ваїкра (Книга Левит), Бемідбар (Книга Числа), Дварим (Повторення закону))
Індуїзм (Санатана- дхарма)	Єдиний засновник відсутній	Індія V- VI ст. до н.е.	Веди, які складаються з 4-х Вед (Рігведи (види гімнів), Самаведи (види пісень), Яджурведи (види жертвоприношень), Артхарваведи (види заклинань)) та коментарів до них, основні з яких – Брахмани
Синтоїзм	Не має засновника	Японія час зародження чітко не визначений III ст. до н.е. - III ст. н.е.	Не має єдиного канонічного священного писання. До священних текстів належать Коджікі, Ніхон Сьокі, Фудокі, Сьоку Ніхонгі, Кого Шюї, Кудзікі, Енгісікі
Конфуціанство	Конфуцій (Кун Фу цзи)	Китай V- VI ст. до н.е. з II ст. до н.е. державна ідеологія Китаю	Тринадцятикнижжя, основу якого складає П'ятиканонник (збірка з 5 книг: І цзін, (Книга перемін), Ши цзін (Книга Історії), Шу цзін (Книга Поезії), Лі цзи (Записки про ритуал), Чунь цю (літопис царства Лу)), Чотирикнижжя (Сушу) (збірка з 4 книг: Лунь юй (Бесіди та розміркування Конфуція), Мен-цзи (Бесіди та розміркування Мен-цзи), Да сьоє (Велике вчення), Чжун-юнь (Про Серединне та Постійне))

Таблиця Д. 5.5

Основні конфесії (напрями) світових релігій

Релігія	Основні конфесії	Сутність основних розбіжностей	
Християнство	Православ'я	Розбіжності з віронавчальних, культових питань та форми релігійної організації	Відкидає догмат про філіокве, вважаючи, що Святий Дух походить тільки від Отця, не має догмату про чистилище й піднесеного вшанування Богородиці, визнає авторитет лише перших 7 Вселенських соборів, Причастя хлібом і вином як духовенства, так і мирян. Організаційно складається з автокефальних (самостійних) Церков
	Католицизм		Догмат про філіокве – походження Святого Духа від Отця і Сина, догмат про чистилище, непомильність Папи Римського у справах віри, піднесене вшанування Богородиці. Причастя хлібом і вином переважно духовенства, обов'язковий целібат (безшлюбність духовенства), неможливість розторгнення шлюбу. Централізована релігійна організація. На чолі Церкви – Папа Римський
	Протестантизм		Визнання виправдання лише власною вірою. Абсолютний авторитет Біблії, принцип «загального священства», за якого кожен віруючий може виконувати обов'язки священнослужителя. Відкидаються всі таїнства (крім хрещення та причастя), культ Богородиці, мощей, ікон, монашества. Діють переважно на основі автономії окремих релігійних громад і колегіального управління
Іслам	Сунізм	Характер влади і порядок наслідування влади у релігійній громаді. Ставлення до Сунни	Влада належить виборній особі з видатними здібностями. Визнають Сунну як Священне Передавання, друге за значенням після Корану джерело віровчення, шариату, культової практики
	Шіїзм		Влада повинна передаватися нащадкам Пророка Мухаммада. Частково відкидають Сунну, мають власні священні перекази
Буддизм	Тхеравада	Шляхи досягнення Нірвани. Ставлення до особи Будди Шак'ямуні	Спирається на єдину Типітаку. Визнання можливості досягнення нірвани лише у чернечому стані. Будда Шак'ямуні – досконала людина, Вчитель
	Махаяна		Нірвани може досягти будь-яка людина завдяки власним зусиллям і надприродній допомозі бодхисаттви. Будда Шак'ямуні – один з тисячі будд, уособлення ідеального Першоначала світу

Християнство

Хрест – символ Розп'яття Господа Ісуса Христа та спасіння, яке він приніс людству. Православні хрести мають восьми кінцеву або шестикутну форму. Католицькі хрести існують лише в чотирикутній формі

Іслам

Півмісяць і його вірна супутниця п'ятикутна зірка символізують шлях пророку Мухаммада з Мекки до Медини. Символ пов'язаний і з тим, що мусульмани живуть за місячним календарем Хіджарі, а п'ятикутна зірка є уособленням 5 щоденних молитв чи п'яти стовпів ісламу

Буддизм

Колесо дхарми (Дхармачакра) – символ дхарми (універсального закону), вчення Будди про шлях до просвітління, звільнення від кармічних перероджень у сансарі (нескінченному циклі страждань). Зазвичай 8 спиць трактується як зображення складових Благородного вісімкового шляху

Іудаїзм

Зірка Давида чи Щит Давида – символ єврейської ідентичності, визнання миру, гармонії та віри. Шестикутна зірка – символ сили Бога у Всесвіті та його захисту в усіх напрямках, зв'язку між Богом і людством.

Менора – символ очікування Месії, що уособлює світло, що сходить на людські душі. Семісвічник – символ вічного світла, миру, надії, чистоти. Сім гілок менори є відображенням 7 днів тижня, 7 частин дня, 7 основних якостей (мудрість, розум, знання, радість, милосердя, благочестя, пророчність)

Індуїзм

Ом чи Аум – символ сакрального звуку, «слово сили», поєднання божественної трійці Брахми, Вішну і Шиви, звук, вібрація якого стало початком Всесвіту і є символом вищої реальності (Брахман) і Всесвіту як такого.

Шаткона – шестикутник, утворений двома пересіченими трикутниками, з яких спрямований вгору уособлює трансцендентне буття Шиви (вогнь), а спрямований донизу – виявлену енергію Шиви, Шакті (воду). Символ Санат Кумара – великого мудреця, одного з чотирьох дітей Брахми, вічного юнака, чис священне число – 6. Символ трактується і як божественний союз чоловічого та жіночого начал

Рис. Д. 5.1. Символи релігій.

Рис. Д. 5.2. Основні фактори диференціації доходів населення [30].

Рис. Д. 5.3. Розрив між бідними і багатими громадянами різних країн світу [51].

Рис. Д. 5.4. Динаміка рівня бідності в Україні [52].

Таблиця Д. 5.6

Індекс людського розвитку (за регіонами світу), 2022 р. [53]

Регіони світу	Індекс людського розвитку	ІЛР з урахуванням нерівності (ІЛРН)		Індекс гендерного розвитку	Індекс гендерної нерівності	Індекс багатомірної бідності			ІЛР з урахуванням планетарного навантаження	
		знач.	загальні втрати, %			знач.	числ., %	ІД, %	знач.	різниця з ІЛР, %
Арабські країни	0,704	0,534	24,1	0,877	0,523	0,074	15,1	48,9	0,658	6,5
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	0,766	0,640	16,4	0,962	0,340	0,022	5,1	42,4	0,683	10,8
Європа та Центральна Азія	0,802	0,708	11,7	0,963	0,224	0,004	1,2	37,1	0,743	7,4
Латинська Америка та країни Карибського басейну	0,763	0,605	20,7	0,991	0,386	0,024	5,6	43,1	0,716	6,2
Південна Азія	0,641	0,443	30,9	0,855	0,478	0,091	20,5	44,6	0,622	3,0
Африка на південь від Сахари	0,549	0,363	33,9	0,915	0,565	0,262	49,5	52,9	0,539	1,8
Найменш розвинені країни, малі острівні держави	0,542	0,803	33,0	0,890	0,556	0,268	51,7	52,0	0,533	1,7
Світ у цілому	0,739	0,576	22,1	0,951	0,462	0,088	18,2	48,5	0,685	7,3

Таблиця Д. 5.7

Загальна декларація прав людини,
прийнята і оголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від
10.12.1948 р.

Стаття	Зміст
Стаття 1	Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства
Стаття 2	Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті
Стаття 3	Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність
Стаття 4	Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах
Стаття 5	Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання
Стаття 6	Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності
Стаття 7	Усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації
Стаття 8	Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом
Стаття 9	Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання
Стаття 10	Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом
Стаття 11	1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту. 2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину
Стаття 12	Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань
Стаття 13	1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави. 2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою

Продовження табл. Д. 5.7

Стаття	Зміст
	власну, і повертатися у свою країну
Стаття 14	Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні не політичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй
Стаття 15	1. Кожна людина має право на громадянство. 2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство
Стаття 16	1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання. 2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються. 3. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави
Стаття 17	1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими. 2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна
Стаття 18	Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів
Стаття 19	Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів
Стаття 20	1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій. 2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації
Стаття 21	1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. 2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні. 3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування
Стаття 22	Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави
Стаття 23	1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливий і сприятливий умови праці та на захист від безробіття. 2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю. 3. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людині існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності

Продовження табл. Д. 5.7

Стаття	Зміст
	доповнюється іншими засобами соціального забезпечення. 4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів
Стаття 24	Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку
Стаття 25	1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини. 2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом
Стаття 26	1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного. 2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру. 3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей
Стаття 27	1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами. 2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є
Стаття 28	Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені
Стаття 29	1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи. 2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. 3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй
Стаття 30	Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації

Джерело: Загальна декларація прав людини: Верховна Рада України. Законодавство України від 10.12.1948 (документ 995_015, поточна редакція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 30. 05.2024).

Міжнародні акти
щодо протидії поширенню ксенофобії, дискримінації, екстремізму

Назва документу	Загальний зміст
<p>Загальна декларація прав людини, прийнята резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р.</p>	<p>Визначає рівність людей перед законом, визнає право кожної людини на правосуб'єктність, захист у суді, забороняє рабство і работоргівлю, приниження гідності, має основоположне значення для протидії поширенню ксенофобії, шовінізму (табл. Д. 5.7)</p>
<p>Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, прийнята резолюцією 2106 (XX) Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1965 р.</p>	<p>Формулює визначення «расова дискримінація» - «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або перевагу, засноване на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, що мають на меті або наслідком знищення або применшення визнання, використання або здійснення на рівних засадах прав людини і основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя» (п. 1 ст. 1 ч. 1). Засуджує расову дискримінацію і пропонує такі способи реалізації політики як: не вчиняти будь-яких актів, пов'язаних з расовою дискримінацією; не заохочувати, не захищати і не підтримувати расову дискримінацію; перегляд національної політики щодо проявів дискримінації; заборонити расову дискримінацію; заохочувати мультирасові організації та рухи. Визначає обов'язки держав-учасників щодо дотримання прав громадян: рівність перед судом, політичні права, право на свободу пересування і проживання в межах держави, право залишати і повертатися в свою країну, право на громадянство, на вступ до шлюбу і вибір чоловіка, право на володіння майном, спадкування, свободу думки, совісті і релігії, переконань, зібрань, асоціацій, свободу в економічній, соціальній і культурній галузях, право на працю, житло, охорону здоров'я, медичну допомогу, соціальне забезпечення, обслуговування (ст. 5 ч. 1). Акцентує важливе значення держав на вжитті негайних і ефективних заходів, зокрема, в галузях викладання, виховання, культури та інформації, з метою боротьби з забобонами, які ведуть до расової дискримінації, заохочення взаєморозуміння, терпимості і дружби між націями і расовими або етнічними групами, що визначає суть і мету програма цивільно-патріотичного виховання, формування установок толерантності та адаптації іноземних громадян. Містить опис порядку розгляду заяв від держав, фізичних осіб з питань, що стосуються проявів расової дискримінації</p>
<p>Програма дій по здійсненню декларації про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, прийнята рішенням Всесвітньої конференції по боротьбі проти</p>	<p>Програма приділяє увагу та підтримку: <i>корінних народів</i> (підвищення рівня зайнятості, гарантування їм дотримання своїх прав, «прийняти державну політику і надати імпульс програмам в інтересах жінок і дівчаток з числа корінних народів» (пп. 15-22); <i>мігрантів</i> (припиняти расистські прояви, ксенофобську поведінку по відношенню до мігрантів, здійснювати заходи щодо захисту прав мігрантів, «здійснювати політику і плани дій і посилити і вживати превентивні заходи для сприяння гармонії і терпимості у відносинах між мігрантами та приймаючими товариствами з метою ліквідації проявів расизму, расової дискримінації, ксенофобії і</p>

Продовження табл. Д. 5.8

Назва документу	Загальний зміст
<p>расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості 31 серпня-7 вересня 2001 р. (м. Дурбан, Південна Африка)</p>	<p>пов'язаної з ними нетерпимості, включаючи акти насильства, що здійснюються в багатьох суспільствах окремими особами або групами осіб» (пп. 24–33)); біженців («закликає держави розробити стратегії з метою ліквідації цієї дискримінації та сприяння повному здійсненню прав людини біженців відповідно до їхніх міжнародних зобов'язань і гарантій» (пп. 34–36)). Наголошує на потребі впровадження заходів щодо попередження, просвітництва і захисту, спрямовані на викорінення расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Закликає визнавати, поважати і максимально використовувати переваги різноманітності всередині націй (п. 58), враховувати гендерну проблематику в процесі визначення і розробки превентивних, просвітницьких та захисних заходів (п. 59), прийняти або підсилити національні програми викорінення злиднів (п. 60), домагатися забезпечення того, щоб їхні політичні і правові системи держав відображали культурну різноманітність їх товариств» (п. 61). Важливе значення програма надає доступу до утворення суспільств без дискримінації, просвітництву, освіті в галузі прав людини, в тому числі для дітей та молоді (пп. 216-218), посадових осіб або фахівців</p>
<p>Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань, прийнята резолюцією 36/55 Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р.</p>	<p>Наголошує на нагальності зменшення фактів порушення прав людини і стверджує: «кожна людина має право на свободу мислі, совісті і релігії, що включає свободу мати релігію або переконання будь-якого роду за своїм вибором і свободу сповідувати свою релігію і виражати переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним або приватним порядком, в відправленні культу, виконання релігійних і ритуальних обрядів та вчень» (п. 1 ст. 1). Приділяє увагу правам батьків і дитини (ст. 5) і підкреслює що дитина повинна виховуватися в душі розуміння, терпимості, дружби між народами, миру і загального братерства, поваги до свободи релігії або переконань інших людей, а також з повним усвідомленням того, що її енергія та здібності мають бути присвячені служінню на благо інших людей (п. 3 ст. 5)</p>
<p>Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, прийнята резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 03 лютого 1993 р.</p>	<p>Визначає: потребу охорони державами на їхніх територіях існування і самобутності національних і етнічних, культурних, релігійних та мовних меншин та заохочення до створення умов для розвитку цієї самобутності (ст. 1); права осіб, що належать до національних та етнічних меншин, в тому числі на участь у культурному, релігійному, громадському, економічному та державному житті, на участь в ухваленні рішень, що стосуються своєї життєдіяльності, на створення власних асоціацій, на встановлення і підтримку контактів з іншими членами своєї групи і особами інших національних і етнічних меншин (ст. 2); вжиття державами заходів для створення сприятливих умов для національних та етнічних меншин, їхньої можливості розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції і звичаї, за винятком тих явищ, що суперечать національному законодавству (ст. 4)</p>

Продовження табл. Д. 5.8

Назва документу	Загальний зміст
<p>Декларація та програми дій «Разом проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості, прийнятої рішенням 14-го пленарного засідання Генеральної Асамблеї ООН від 22 вересня 2011 р.</p>	<p>Декларацією підтверджується готовність держав до мобілізації політичної волі на національному, регіональному та міжнародному рівнях реалізовувати Дурбанську декларацію і програму дій і підсумкового документа Конференції з огляду Дурбанського процесу. Містить підтвердження державами того, що расизм, расова дискримінація, ксенофобія і пов'язана з ними нетерпимість, являють собою заперечення цілей принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй і Загальної декларації прав людини. Спільна заява держав підтверджує тверду рішучість зробити боротьбу проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості і захист жертв явищ високо пріоритетних завданням для своїх країн</p>
<p>Загальна декларація про геном людини та права людини, ухвалена Генеральною конференцією ООН з питань освіти, науки і культури від 11 листопада 1997 р.</p>	<p>Наголошує, що: геном людини лежить в основі початкової спільності всіх представників людського роду, а також визнання їх до гідності і різноманітності. Геном людини знаменує собою надбання людства (ст. 1); кожна людина має право на повагу до його гідності та його прав незалежно від генетичних характеристик (ст. 2); будь-яка людина має право на інформованість про проведені генетичних досліджень на підставі вільного вираження власної згоди (ст. 5); кожен може претендувати на компенсацію збитку, заподіяного в результаті впливу на його геном (ст. 8); не припустимою є практика, що суперечить людській гідності, така як практика клонування в цілях відтворення людської особини (ст.11). Визначає умови здійснення наукової діяльності, солідарності і міжнародного співробітництва</p>
<p>Декларація принципів терпимості, прийнята резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р.</p>	<p>Визначає зміст поняття терпимість (толерантність) - «повага, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності» (ст. 1, п. 1.1.). Підкреслює, що прояв терпимості, який співзвучний повазі прав людини, не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням (ст. 1, п. 1.4). Наголошує на потребі: ратифікації існуючих міжнародних документів, визнанні та поважанні культурного плюралізму людської спільноти (ст. 2); зміцненні духу толерантності та формуванні відносин відкритості, уваги один до одного і солідарності в школах, університетах, у ході неформальної освіти (ст.3, пп. 3.2); визнання виховання як найбільш ефективного засобу попередження нетерпимості та особливої уваги питанням підвищення рівня педагогічної підготовки, навчальних планів, змісту підручників і занять, удосконалення інших навчальних матеріалів, включаючи нові освітні технології, з метою виховання чуйних і відповідальних громадян, відкритих сприйняттю інших культур, здатних цінувати свободу, поважати людську гідність та індивідуальність, запобігати конфліктам або розв'язувати їх ненасильницькими засобами» (ст. 4, п. 4.4). Декларація оголосила заснування Міжнародного дня, присвяченого терпимості – 16 листопада (ст.6)</p>
<p>Декларація про расу та расові забобони,</p>	<p>Закладено основний принцип протидії ксенофобії: «Будь-яка теорія, що приписує перевагу або неповноцінність окремих</p>

Продовження табл. Д. 5.8

Назва документу	Загальний зміст
ухвалена на XX сесії Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки і культури від 27 листопада 1978 р.	расових або етнічних груп, яка давала б право одним людям панувати над іншими або відкидати інших, нібито нижчих по відношенню до них, або ґрунтується на судженні про оцінку на расових відмінностях, науково неспроможна і суперечить моральним і етичним принципам людства» (ст. 2, п. 1). Будь-яка дискримінація, нетерпимість, расистські погляди несумісні з вимогами справедливого міжнародного порядку (ст. 3). Неприпустимі будь-які перешкоди, що утрудняють вільний розквіт особистості і вільну комунікацію між людьми, засновану на расових або етнічних поглядах (ст. 4). Держава, в першу чергу, несе відповідальність за здійснення всіма людьми та всіма групами людей прав людини та основних свобод на основі повної рівності в гідності та правах (ст.6). Групи населення іноземного походження, зокрема робітники-мігранти та їхні родини, які сприятимуть розвитку приймаючої країни, повинні користуватися відповідними заходами, призначеними для забезпечення безпеки, поваги їх гідності та їх культурних цінностей, для полегшення їхньої адаптації у приймаючому середовищі і сприяння професійному росту з урахуванням подальшого повернення на батьківщину і внесення вкладу в її розвиток; слід сприяти наданню можливості дітям мігрантів навчатися своєї рідної мови (ст. 9)
Декларація про основні принципи, що стосуються внеску засобів масової інформації у зміцнення миру і міжнародного взаєморозуміння, у розвиток прав людини і у боротьбу проти расизму і апартеїду та підбурення до війни, прийнята на XX сесії Генеральної Конференції ЮНЕСКО 28 листопада 1978 р.	Стаття 1 наголошує, що справа зміцнення миру і міжнародного взаєморозуміння, розвитку прав людини і боротьби проти расизму, апартеїду і підбурювання до війни потребує вільного, більш широкого і більш збалансованого поширення інформації. Журналісти повинні мати свободу передачі повідомлень і, за можливості, максимально повні засоби доступу до інформації (ст. 2). Важлива роль в засобах масової інформації відводиться вихованню молоді в дусі миру, справедливості, свободи, взаємної поваги і взаєморозуміння з метою розвитку прав людини, рівності прав усіх людей і всіх націй та економічного і соціального прогресу (ст. 4)
Глобальний план дій ООН по боротьбі з торгівлею людьми, прийнятий резолюцією 64/293 Генеральної Асамблеї ООН від 30 червня 2010 р.	Рішуче засудження торгівлі людьми, яка представляє собою злочинну діяльність, що посягає на гідність людини і негативно впливає на розвиток, миру і безпеки, права людини». Потреба забезпечення заохочення і захисту прав людини жертв торгівлі людьми, попередження торгівлі людьми шляхом усунення соціальних, економічних, культурних, політичних та інших факторів, що сприяють цьому явищу. Посилення заходів кримінального правосуддя як ключових елементів всіх зусиль щодо попередження та припинення торгівлі людьми, захисту жертв такої торгівлі, надання їм допомоги та відшкодування заподіяної їм шкоди. Розширення просвітницької діяльності, спрямованої на

Продовження табл. Д. 5.8

Назва документу	Загальний зміст
	підвищення ступеня інформованості щодо попередження торгівлі людьми, захист особистого життя і забезпечення безпеки жертв, надання їм допомоги фізичного, психологічного і соціального характеру
Європейська соціальна хартія, прийнята з травня 1961 р. у Страсбурзі (Франція)	Запровадження 31 принципу хартії, а саме: 1. Кожна людина повинна мати можливість заробляти собі на життя вільним обранням праці. 2. Всі працівники мають право на справедливі умови праці. 3. Всі працівники мають право на охорону і гігієну праці. 4. Всі працівники мають право на справедливу винагороду за працю, що забезпечує їм та їхнім сім'ям достатній рівень життя. 5. Всі працівники та роботодавці мають право на свободу об'єднання у національні або міжнародні організації для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. 6. Всі працівники та роботодавці мають право на укладання колективних договорів. 7. Діти та підлітки мають право на особливий захист від фізичних і моральних ризиків, на які вони наражаються. 8. Працюючі жінки в період материнства мають право на особливий захист. 9. Кожен має право на професійну орієнтацію з метою надання йому допомоги у виборі професії відповідно до його особистим здібностям та інтересам. 10. Кожен має право на професійну підготовку. 11. Кожен має право на використання будь-яких засобів, що дозволяють йому підтримувати своє здоров'я в найкращому можливому стані. 12. Всі працівники та їхні утриманці мають право на соціальне забезпечення. 13. Кожна малозабезпечена людина має право на соціальну та медичну допомогу. 14. Кожен має право на соціальне обслуговування. 15. Інваліди мають право на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства. 16. Сім'я як основний осередок суспільства має право на соціальний, правовий та економічний захист для забезпечення її всебічного розвитку. 17. Діти та підлітки мають право на належний соціальний, правовий та економічний захист. 18. Громадяни будь-якої зі сторін мають право займатися на території будь-якої іншої сторони будь-якої прибутковою діяльністю на рівних підставах з громадянами цієї сторони, за винятком обмежень, викликаних безперечними економічними або соціальними причинами. 19. Працівники-мігранти, які є громадянами однієї з сторін і члени їхніх сімей мають право на захист і допомогу на території будь-якої іншої держави. 20. Всі працівники мають право на рівні можливості та рівне ставлення до них у сфері зайнятості та професійної діяльності без дискримінації за ознакою статі. 21. Працівники мають право на отримання інформації та консультацій на підприємстві. 22. Працівники мають право на участь у визначенні та поліпшенні умов праці та виробничого середовища на підприємстві. 23. Кожна особа похилого віку має право на соціальний захист. 24. Всі працівники мають право на захист у зв'язку зі звільненням. 25. Всі працівники мають право на захист своїх претензій у разі неплатоспроможності роботодавця. 26. Всі працівники мають право на гідне ставлення до них у період роботи. 27. Усі особи із сімейними обов'язками, які працюють або бажають працювати, мають на це право, без дискримінації та за

Продовження табл. Д. 5.8

Назва документу	Загальний зміст
	<p>можливості без створення колізії між своєю роботою та сімейними обов'язками. 28. Представники працівників на підприємствах мають право на захист від дій, які завдають їм шкоди і на надання їм належних можливостей для виконання ними своїх обов'язків. 29. Всі працівники мають право на отримання інформації та консультацій в разі масових звільнень. 30. Кожен має право на захист від бідності та соціального відчуження. 31. Кожен має право на житло. Хартія підкреслює, що заборона дискримінації повинна забезпечуватися без дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, здоров'я, приналежності до якої-небудь національної меншини, народження або інших обставин статусу. Відступ від зобов'язань можливий лише в разі війни або іншої національної загрози для існування нації</p>
<p>Держава, релігія, світськість і права людини, рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) № 1804 від 08 червня 2007 р.</p>	<p>Визначає, що релігія є важливою характерною складовою Європейського товариства. Це обумовлено як історичним фактом існування протягом століть певних релігій, так і їхнім впливом на європейську історію. Релігії продовжують розвиватися на нашому континенті і сьогодні, представляючи собою широкий спектр різноманітних церков і віросповідань. Освіта - основа у боротьбі з невіглаством, стереотипами і неправильним розумінням релігій, їх лідерів і грає центральну роль в зміцненні демократичного суспільства. Школи є суттєвою базою для інтелектуального діалогу і створюють основу толерантної поведінки. Навчання вчителів повинно бути збалансованим з історичної і сучасної точок зору</p>
<p>Про боротьбу з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю, рекомендація 1275 (1995) Парламентської асамблеї ради Європи (ПАРЄ) від 04 жовтня 1996 р.</p>	<p>Визначає, що державам – членам ЄС необхідно прийняти національне законодавство або ввести зміну в існуюче для того, щоб визнати незаконної дискримінацію при прийомі на роботу і постачання товарів і послуг населенню, суворо карати акти расизму і ксенофобії, вжити заходів по боротьбі з расизмом, надати жертвам дискримінації захист (ч. А). Державам необхідно вживати заходів в області виховання та інформування з метою посилення боротьби з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю» (ч. В).</p>
<p>Боротьба з екстремізмом: досягнення, недоліки і невдачі, рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) № 1933 від 2010 р.</p>	<p>Наголошує на потребі відстоювання норм демократії і протидії екстремізму, що в той же час становить проблему для держав. Заважує, що хоча свобода вираження думок і об'єднань становить один їх наріжних каменів плюралістичної демократії, її реалізація може бути обмежена. Таке обмеження допустимо, якщо воно передбачено законом, є необхідним у демократичному суспільстві і спрямоване на виконання законних цілей, зазначених в Конвенції, таких як попередження заворушень чи злочинів, захист моральності або прав інших осіб. Мітить заклики до держав щодо встановлення відповідності законодавства про боротьбу з екстремізмом міжнародним документам, активізації діяльності в сфері освіти і міжкультурного діалогу, включаючи релігійний вимір, продовження роботи з проблем ісламофобії в світлі останніх подій</p>

Продовження табл. Д. 5.8

Назва документу	Загальний зміст
Стратегія ОБСЄ з протидії загрозам безпеки і стабільності в XXI ст. , прийнята на 11 Зустрічі Ради Міністрів 1-2 грудня 2003 р. м. Маастрихт (Нідерланди)	Визначає загрози безпеки і стабільності збереження неврегульованих конфліктів, систематичне порушення прав і свобод національних меншин, деградацію навколишнього середовища, міждержавні та внутрішньодержавні конфлікти, етнічну та релігійну напруженість, агресивний націоналізм, шовінізм і ксенофобію, расизм, антисемітизм, агресивний екстремізм, відсутність поваги до прав осіб, які належать до національних меншин. Звертає окрему увагу на потребу виховання у молоді розуміння необхідності проявляти толерантність, а також важливості примирення та мирного співіснування. Зазначає вагомість у протидії екстремізму, тероризму застосування міжнародної правової практики, правого врегулювання питань на рівні міжнародних угод, пактів, конвенцій, домовленостей
Європейська хартія регіональних мов або мов меншин , затверджена 5 листопада 1992 р. у Страсбурзі (Франція)	Введено поняття «регіональна мова або мова меншин», «мови, що не мають території». Визначено цілі і принципи, згідно яким визнання регіональних мов або мов меншин засобом вираження культурного надбання, заохочення усного або письмового використання регіональних мов або мов меншин у суспільному і в приватному житті. Зазначено, що напрямку розвитку культурної діяльності та культурних установ державні органи влади мають повноваження «заохочувати можливості самовираження і підтримувати ініціативи, які стосуються регіональних мов або мов меншин, а також сприяти різним можливостям доступу до творів на цих мовах» (ст. 12)

Створено з використанням джерел: 1. Загальна декларація прав людини: Верховна Рада України. Законодавство України від 10.12.1948 (документ 995_015, поточна редакція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 30.05.2024); 2. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: Верховна Рада України. Законодавство України (документ 995_015, чинний, поточна редакція від 04.02.1994, підстава – 3936-XII). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 25.06.2024); 3. Гринчак А.А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму: навчальний посібник. Харків-Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 248 с; 4. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин: Верховна Рада України. Законодавство України (документ 995_318, поточна редакція від 18.12.1992). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text (дата звернення: 25.06.2024); 5. Загальна декларація про геном людини та права людини: Zakon Online. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/199095_199160 (дата звернення: 25.06.2024); 6. Декларація принципів толерантності. Віче. 2020. №1. С.53-60; 7. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами: Верховна Рада України. Законодавство України (документ 995_162, чинний, поточна редакція від 02.12.1949). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text (дата звернення: 25.06.2024); 8. Європейська соціальна хартія (переглянута): Верховна Рада України. Законодавство України від 03.05.1996 (документ 994_062, чинний, поточна редакція від 07.09.2016). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 25.06.2024); 9. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин: Верховна Рада України. Законодавство України (документ 994_014, чинний, поточна редакція – ратифікація від 15.05.2003, підстава – 802-IV). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text (дата звернення: 25.06.2024).

Додаток 6

Таблиця 6.1

Регламентуючі принципи гармонізації взаємодії людини, суспільства і природи, викладені у «Декларації з навколишнього середовища та розвитку» (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.)

Принцип	Зміст і сутність
Принцип 1	Людина – центр уваги концепції сталого розвитку. Вона має право на здорове і продуктивне життя в гармонії з природою
Принцип 2	Відповідно до Статуту ООН і міжнародних правових норм, держави мають суверенне право на експлуатацію власних ресурсів і несуть відповідальність за їх ефективне використання та відсутність шкоди навколишньому середовищу інших держав чи територій поза межами державної юрисдикції
Принцип 3	Право на розвиток повинно реалізуватись за умови справедливого забезпечення потреб теперішнього і прийдешніх поколінь щодо навколишнього середовища та розвитку
Принцип 4	Задля досягнення сталого розвитку, захист навколишнього середовища повинен бути невід'ємною частиною процесу розвитку і не може розглядатися ізольовано від нього
Принцип 5	Усі держави і люди повинні об'єднувати свої зусилля у вирішенні проблеми викорінювання бідності для зменшення різниці в рівнях життя і кращого задоволення потреб більшості людей світу
Принцип 6	Особливий пріоритет повинен надаватися становищу та потребам країн, що розвиваються, зокрема найменш розвинених та найбільш екологічно уразливих. Міжнародні заходи у сфері навколишнього середовища та розвитку мають також враховувати інтереси й потреби всіх країн
Принцип 7	Держави повинні співпрацювати у дусі глобального партнерства для збереження, охорони та відновлення цілісного стану глобальної екосистеми Землі. Держави несуть спільну, водночас диференційовану відповідальність через різну частку їхньої участі у деградації глобальної екосистеми. Розвинені країни повинні усвідомлювати відповідальність покладену на них в умовах міжнародного прагнення до сталого розвитку, у зв'язку з тиском, який їхні суспільства чинять на середовище існування, а також володіння технологіями й фінансовими ресурсами
Принцип 8	Для досягнення сталого розвитку та вищої якості життя для всіх людей держави повинні скорочувати та позбуватися несталих моделей виробництва і споживання, усіляко сприяти врегулюванню демографічної політики
Принцип 9	Держави повинні співпрацювати у напрямі зміцнення процесу нарощування ендogenous (національного) потенціалу сталого розвитку, поліпшуючи наукове розуміння шляхом обміну науково-технічною інформацією, розробки, адаптації, впровадження і передавання технологій, у тому числі нових та інноваційних
Принцип 10	Екологічні проблеми потрібно вирішувати на відповідному рівні за участі всіх зацікавлених сторін. На національному рівні

Продовження табл. 6.1

Принцип	Зміст і сутність
	кожен індивідуум повинен мати належний доступ до інформації щодо стану навколишнього природного середовища, якою володіють органи державної влади, зокрема інформації про небезпечні матеріали та види діяльності. Держави повинні полегшувати участь та сприяти формуванню свідомості громадськості, забезпечувати доступ до розгляду справ в адміністративному чи судовому порядку, включаючи засоби відшкодування й захисту прав
Принцип 11	Держави повинні мати і керуватися ефективним екологічним законодавством. Екологічні стандарти, цілі та пріоритети управління мають відбивати екологічну ситуацію й умови розвитку, в яких вони застосовуються
Принцип 12	Держави повинні об'єднувати свої зусилля у заснуванні відкритої та надійної міжнародної економічної системи, яка здатна сприяти економічному зростанню та сталому розвитку всіх країн, а також кращому вирішенню проблем деградації середовища існування. Передбачені торгівельною політикою екологічні заходи не повинні бути засобом свавільної та необгрунтованої дискримінації, прихованим обмеженням у міжнародній торгівлі. Екологічні заходи, спрямовані на вирішення міжтериторіальних або глобальних екологічних проблем, повинні, наскільки це можливо, ґрунтуватися на міжнародному консенсусі
Принцип 13	Держави повинні розробляти внутрішньодержавне право стосовно юридичної відповідальності й компенсацій потерпілим від забруднення та іншої шкоди, завданої навколишньому середовищу. Держави повинні невідкладно і рішуче об'єднувати свої зусилля для подальшого вдосконалення міжнародного права стосовно юридичної відповідальності й компенсацій за несприятливі наслідки екологічної шкоди, завданої територіям їхньою діяльністю в межах їх юрисдикції чи контролю
Принцип 14	Держави повинні ефективно співпрацювати, щоб не допустити чи запобігти перенесенню на інші території та передаванню іншим державам будь-яких видів діяльності або речовин, що спричиняють екологічну шкоду або виявляються небезпечними для здоров'я людини
Принцип 15	Держави повинні широко застосовувати попереджувальні заходи, спрямовані на запобігання екологічній деградації, шкоди
Принцип 16	Органи державної влади повинні докладати максимальних зусиль щодо сприяння інтернаціоналізації витрат на захист навколишнього середовища і використання економічних інструментів, виходячи з принципу, за яким винний забрудненні, як правило, має нести витрати на ліквідацію такого забруднення, належним чином враховуючи суспільні інтереси і не порушуючи умов міжнародної торгівлі та інвестування
Принцип 17	Інструментом державної політики повинно бути оцінювання впливу на навколишнє середовище, здійснюване відносно пропонованих видів діяльності, які можуть мати значний шкідливий вплив на навколишнє середовище і тому підлягають розгляду компетентним органом державної влади

Продовження табл. 6.1

Принцип	Зміст і сутність
Принцип 18	Держави повинні негайно інформувати інші країни про екологічні катастрофи та інші надзвичайні ситуації, що можуть спричинити раптовий шкідливий вплив на навколишнє середовище цих країн. Світове співтовариство має докладати максимальних зусиль у наданні допомоги державам, що потерпіли від екологічних катастроф
Принцип 19	Держави повинні зазлегідь та своєчасно повідомляти і надавати релевантну інформацію потенційно екологічно уразливим державам про діяльність, що може спричинити значний шкідливий вплив на навколишнє середовище, який виходить за межі окремих країн, а також повинні консультиватися із цими державами на ранній стадії і з цілковитою відвертістю
Принцип 20	Роль жінок в управлінні навколишнім середовищем і розвитком життєво важлива. Їхня повноцінна участь є необхідною мовою для досягнення цілей сталого розвитку
Принцип 21	Творчій потенціал, ідеали та мужність молоді всього світу мають бути мобілізовані на розбудову глобального партнерства для досягнення цілей сталого розвитку та забезпечення кращого майбутнього для всіх
Принцип 22	Корінне населення та його громади, а також інші місцеві спільноти відіграють життєво важливу роль в управлінні навколишнім середовищем і розвитком завдяки їхнім знанням і традиціям. Держави повинні визнавати і належним чином підтримувати їхню неповторність, автентичність, культуру та інтереси, створювати можливості для їхньої ефективної участі досягненні цілей сталого розвитку
Принцип 23	Держави повинні захищати навколишнє природне середовище та природні ресурси населення, що перебуває під гнітом, пануванням та окупацією
Принцип 24	Війни за своєю сутністю являють собою деструктивний чинник для сталого розвитку. Держави повинні дотримуватися вимог міжнародного права, яке забезпечує захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів, а за потреби об'єднувати зусилля для свого подальшого розвитку
Принцип 25	Мир, розвиток та охорона навколишнього середовища є взаємозалежними та нероздільними
Принцип 26	Держави повинні вирішувати всі свої екологічні суперечки мирно, з використанням, згідно зі Статутом ООН, відповідних засобів
Принцип 27	Держави і люди повинні відкрито й у дусі партнерства співпрацювати над реалізацією принципів, задекларованих у цій Декларації, а в подальшому розвивати також міжнародне право для сприяння сталому розвитку

Створено з використанням джерел: 1. Екологічне управління: підручник / В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, Г.О. Білявський та ін. Київ: Либідь, 2004. С.22-26; 2. Стратегія сталого розвитку: підручник / В.М. Боголюбов, М.О. Клименко, Л.Г. Мельник, О.О. Ракоїд. Київ: ВЦ НУБІП, 2018. С. 106-109.

Таблиця 6.2

Цілі розвитку тисячоліття

№	Ціль	Завдання
1	Ліквідувати абсолютну бідність і голод	- за період з 1990 по 2015 рр. скоротити вдвічі частку населення, чий дохід становить менше одного долара на день; - за період з 1990 по 2015 рр. скоротити вдвічі частку населення, що голодує; - забезпечити повну та продуктивну зайнятість і гідну працю всім, включаючи жінок та молодь (<i>задача була додана в 2007 р.</i>)
2	Забезпечити загальну початкову освіту	- до 2015 р. забезпечити дітям у всьому світі, як хлопчикам, так і дівчаткам, можливість в повному обсязі отримати початкову шкільну освіту
3	Сприяти гендерній рівності та розширенню прав жінок	- ліквідувати нерівноправність за ознакою статі в сфері початкової та середньої освіти, переважна вже до 2005 р., а до 2015 р. домогтися цього на всіх рівнях системи освіти
4	Скоротити дитячу смертність	- за період з 1990 по 2015 рр. скоротити на дві третини смертність дітей віком до п'яти років
5	Поліпшити охорону материнського здоров'я	- за період з 1990 по 2015 рр. скоротити на три чверті коефіцієнт материнської смертності; - до 2015 р. забезпечити загальний доступ до отримання допомоги у сфері репродуктивного здоров'я
6	Боротися з ВІЛ / СНІДом, малярією та іншими захворюваннями	- зупинити до 2015 р. поширення ВІЛ / СНІДу та започаткувати тенденції до скорочення їх поширення; - до 2010 р. забезпечити загальнодоступне лікування від ВІЛ / СНІДу всім, хто цього потребує; - до 2015 р. зупинити поширення малярії та інших важких захворювань і започаткувати тенденції до скорочення їх поширеності
7	Забезпечити екологічну стійкість	- включити принципи сталого розвитку в політику і державні програми країн; запобігти вичерпанню природних ресурсів; - скоротити втрату біологічного різноманіття, досягнувши до 2010 р. істотного зниження коефіцієнта утрат; - до 2015 р. вдвічі скоротити частку населення, що не має постійного доступу до чистої питної води і основних санітарно-технічних засобів; - до 2020 р. досягти значного покращення в житті, щонайменше, 100 мільйонів мешканців та мешканок нетрів
8	Сформувати всесвітнє партнерство з метою розвитку	-розвинути відкриту торгівельну та фінансову систему, що діє на основі правил, передбачувану і неупереджену. Це включає прихильність до порядку в управлінні, розвитку та зниженню рівня бідності на національному та міжнародному рівнях; - вирішити особливі потреби найменш розвинених країн. Це включає: безмитний і неквотний доступ до експортованих ними товарів; розширену програму з полегшення боргового тягаря найбідніших країн з великою заборгованістю; ліквідацію офіційного двостороннього боргу; більш інтенсивне офіційне сприяння країнам, які вживають заходи щодо зниження рівня бідності; - вирішити особливі потреби держав, які не мають виходу до морських шляхів і малих острівних держав, що розвиваються; - всебічно вирішувати проблеми заборгованості країн шляхом прийняття національних і міжнародних заходів, задля того, щоб зробити борговий тягар терпимим протягом тривалого періоду; - у співпраці з фармацевтичними компаніями забезпечити країнам, що розвиваються, доступність до необхідних ліків; - у співпраці з приватним сектором зробити доступними блага нових технологій, особливо інформаційних та комунікаційних

Примітка. «Цілі розвитку тисячоліття» були розроблені на основі 8 глав «Декларації Тисячоліття» ООН, підписаній у вересні 2000 р. Документ містить 8 цілей та 21 завдання, яких 193 держави-учасниці ООН домовилися досягти до 2015 р. За результатами підсумків їх виконання 25.09.2015 р. на Саміті зі сталого розвитку в м. Нью Йорк Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію і затвердила новий проект «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року», в якому визначено 17 цілей сталого розвитку.

Таблиця 6.3

Рекомендації та індикатори оцінки досягнення національних завдань цілей сталого розвитку України до 2030 року

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
<p>Ціль 1. Подолання бідності в усіх її формах та усюди (подолання бідності)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - дотримання принципу соціальної справедливості при розподілі коштів програм соціальної підтримки, досягнення високого рівня залучення бідного населення до системи державної соціальної підтримки з одночасним зменшенням частки небідного населення серед реципієнтів соціальних програм; - зменшення масштабів дитячої бідності, передусім її немонетарних аспектів, за рахунок поширення безоплатних послуг для розвитку дитини на всіх етапах її становлення як особистості, що послабить тягар на бюджет сімей з дітьми та знизить ризики бідності для дітей у їх майбутньому дорослому житті; - активізація непрацюючих працездатних учасників соціальних програм шляхом застосування дієвих інструментів для виведення таких груп на ринок праці, їх залучення до життя громади; - створення умов для зростання фінансової спроможності домогосподарств та розширення їх можливостей для розвитку через систему надання безоплатних або частково безоплатних послуг для окремих категорій 	<ul style="list-style-type: none"> 1.1.1. Частка населення, чий середньо-душові еквівалентні сукупні витрати є нижчими за фактичний (розрахунковий) прожитковий мінімум, % (2030 р. -15,0); 1.1.2. Частка осіб, добове споживання яких є нижчим за 5,05 дол. США за ПКС, % (2030 р. – 0,0); 1.2.1. Частка бідних, які охоплені державною соціальною підтримкою, в загальній чисельності бідного населення, % (2030 р. – 85,0); 1.3.1. Співвідношення рівнів бідності домогосподарств із дітьми та домогосподарств без дітей, рази (2030 р. – 1,27); 1.3.2. Частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств, % (2030 р. – 30,0)
<p>Ціль 2. Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, розвиток сільського господарства (подолання голоду)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - підвищення рівня інвестиційної привабливості аграрного сектору (для цього, серед іншого, необхідно завершити процес створення цивілізованого ринку сільськогосподарського призначення); - стимулювання створення малих господарств (площа до 50 га), зокрема сімейних ферм, через удосконалення правової бази та забезпечення сприятливих економічно-організаційних та соціальних умов їх діяльності; - технічна модернізація сільськогосподарського виробництва та харчової промисловості, підвищення їх енергоефективності та реалізація потенціалу енергозбереження; - сприяння нарощуванню експорту продовольства з високою доданою вартістю, зокрема шляхом завершення адаптації українського законодавства до вимог ЄС у сфері сільського господарства, забезпечення всеохоплюючого впровадження на потужностях харчової та переробної галузей постійно діючих процедур, заснованих на принципах системи НАССР; - створення чіткого механізму регулювання ринку органічної продукції і сировини, належної системи її сертифікації; - забезпечення стабільності, прогнозованості та прозорості системи державної підтримки аграрного сектору шляхом запровадження середньострокового бюджетного планування та виділення на підтримку сільгоспвиробництва не менше 1% від обсягу валового випуску продукції сільського господарства. Державні кошти слід спрямовувати насамперед на пріоритетне фінан- 	<ul style="list-style-type: none"> 2.1.1. Споживання м'яса в розрахунку на одну особу, кг/рік (2030 р. – 80,0); 2.1.2. Споживання молока в розрахунку на одну особу, кг/рік (2030 р. – 380,0); 2.1.3. Споживання фруктів у розрахунку на одну особу, кг/рік (2030 р. - 90,0); 2.2.1. Продуктивність праці в сільському господарстві, тис. доларів США на одного зайнятого (2030 р. - 15,0); 2.2.2. Індекс сільськогосподарської продукції, % (2030 р. - 102,0); 2.3.1. Індекс виробництва харчових продуктів, % (2030 р. - 103,0); 2.3.2. Частка продукції харчової промисловості й переробки сільськогосподарської сировини в експорті груп 1–24 УКТЗЕД, % (2030 р. - 65,0); 2.3.3. Частка сільськогосподарських угідь під органічним виробництвом у загальній площі сільськогосподарських угідь, % (2030 р. - 1,7); 2.4.1. Індекс споживчих цін на продукти харчування (середньорічний), % (2030 р. - 105,0)

Продовження табл. Д. 6.3

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
	<p>сування інноваційно-інвестиційних проєктів та стимулювання розвитку малого підприємництва;</p> <ul style="list-style-type: none"> - розробка й упровадження системи адресної допомоги на продовольство для найбільш уразливих категорій населення; - започаткування програм «шкільне молоко», «овочевий мікс», «шкільний обід», що дозволить дітям різних вікових груп мати щоденний доступ до мінімального набору продуктів харчування та забезпечить третину їх добової норми калорій; - проведення інформаційних кампаній щодо рекламування здорового способу харчування, передусім у дошкільних та шкільних навчальних закладах; - обмеження надмірної волатильності цін на продукти харчування та забезпечення належного функціонування ринків продовольства, зокрема шляхом: зниження ринкових ризиків для сільгоспвиробників через урізноманітнення ринкових інструментів (страхування, гарантійні фонди, форвардна торгівля, торгівля деривативами, електронна торгівля тощо) 	
<p align="center">Ціль 3. Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці (міцне здоров'я та благополуччя)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - створення законодавчої бази для функціонування нової системи фінансування охорони здоров'я, яка базуватиметься на принципах соціальної відповідальності, прозорості та соціально-економічної обґрунтованості; - запровадження моделі державного гарантування пакета медичної допомоги, який має бути доступним для всього населення, незалежно від статі, місця проживання, рівня статків та інших соціально-демографічних характеристик; - імплементація програми протидії туберкульозу та ВІЛ/СНІДу; - забезпечення неухильного виконання програм імунопрофілактики з дотриманням Національного календаря профілактичних щеплень; - розроблення та реалізація комплексної програми транспортної безпеки, яка має передбачати жорсткий контроль безпеки дорожнього руху та транспортних засобів, підвищення якості доріг, проведення навчальної та інформаційної роботи з попередження порушень, пов'язаних з дорожнім рухом та транспортним сполученням; - поширення знань та практик щодо здорового способу життя та відповідальної самозбережувальної поведінки, насамперед серед дітей та молоді 	<p>3.1.1. Кількість випадків материнської смерті, на 100 000 живонароджених (2030 р. – 11,2);</p> <p>3.2.1. Смертність дітей у віці до 5 років, випадків на 1000 живонароджених (2030 р. – 6-7);</p> <p>3.3.1. Кількість хворих з уперше в житті встановленим діагнозом ВІЛ, на 100000 населення (2030р.– 20,6);</p> <p>3.3.2. Кількість хворих з уперше в житті встановленим діагнозом активного туберкульозу, на 100 000 населення (2030 р. – 32,9);</p> <p>3.4.1. Кількість смертей чоловіків від цереброваскулярних хвороб у віці 30–59 років, на 100 000 чоловіків відповідного віку(2030р. – 45,0);</p> <p>3.4.2. Кількість смертей жінок від цереброваскулярних хвороб у віці 30–59 років, на 100 000 жінок відповідного віку (2030р. – 22,0);</p> <p>3.4.3. Кількість смертей від злоякісного новоутворення молочної залози у віці 30–59 років, на 100 000 жінок відповідного віку (2030 р. – 18,3);</p> <p>3.4.4. Кількість смертей від злоякісного новоутворення шийки матки у віці 30–59 років, на 100 000 жінок відповідного віку (2030 р. – 9,5);</p> <p>3.5.1. Ймовірність померти в 20–64 роки, чоловіки, ‰ (2030 р. – 290);</p> <p>3.5.2. Ймовірність померти в 20–64 роки, жінки, ‰ (2030 р. – 130);</p> <p>3.6.1. Кількість смертей унаслідок транспортних нещасних випадків, на 100 000 населення (2030 р. – 10-9);</p> <p>3.6.2. Кількість отриманих тяжких</p>

Продовження табл. Д. 6.3

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
		<p>травм унаслідок транспортних нещасних випадків/ДТП, на 100 000 населення, % (від рівня 2015 року (2030 р. – 50);</p> <p>3.7.1. Рівень охоплення імунопрофілактикою згідно з Національним календарем щеплень (відповідно до медичних показань), % (2030 р. – 95-98);</p> <p>3.8.1. Частка осіб, які курять, серед жінок віком 16–29 років, % (2030 р. – 4,0);</p> <p>3.8.2. Частка осіб, які курять, серед чоловіків віком 16–29 років, % (2030 р. – 20,0);</p> <p>3.9.1. Частка витрат населення у загальних видатках на охорону здоров'я, % (2030 р. – 30,0)</p>
<p>Ціль 4. Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання упродовж усього життя для всіх (якісна освіта)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - реформування освітньої галузі, що передбачає оновлення стандартів освіти; - забезпечення рівного доступу до освіти та професійно-технічної підготовки для уразливих груп населення, насамперед людей з інвалідністю й осіб, які перебувають в уразливому становищі; - оновлення змісту навчання шляхом упровадження навчальних програм з питань сталого розвитку, раціонального споживання, прав людини, гендерної рівності, культури, соціальної єдності, миру та ненасильства тощо; - забезпечення принципу відповідності освіти потребам суспільного розвитку 	<p>4.1.1. Частка населення, задоволеного доступністю та якістю послуг шкільної освіти, %;</p> <p>4.2.1. Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 5 років, % (2030 р. – 95,0);</p> <p>4.3.1. Частка домогосподарств, які потерпають через відсутність коштів для отримання членом родини будь-якої професійної освіти, % (2030 р. – 5,0);</p> <p>4.4.1. Місце України у рейтингу <i>Global Competitiveness Report</i> за напрямом «вища освіта»;</p> <p>4.4.2. Кількість університетських міст, одиниць (2030 р. – 14);</p> <p>4.5.1. Рівень участі дорослих та молоді у формальних та неформальних видах навчання та професійної підготовки за останні 4 тижні, % населення віком 15–70 років (2030 р. – 14,0);</p> <p>4.5.2. Частка населення, яке повідомило, що за останні 12 місяців користувалось послугами Інтернету, % (2030 р. – 80,0);</p> <p>4.6.1. Частка чоловіків серед шкільних учителів, % (2030 р. – 25,0);</p> <p>4.7.1. Частка сільських денних загальноосвітніх навчальних закладів, що мають доступ до Інтернету, % (2030 р. – 95,0);</p> <p>4.7.2. Частка сільських денних загальноосвітніх навчальних закладів, що мають комп'ютерні програмні засоби навчання, % (2030 р. – 80,0)</p>

Продовження табл. Д. 6.3

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
<p align="center">Ціль 5. Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток (гендерна рівність)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - забезпечення гендерної рівності, запобігання будь-яким проявам дискримінації за ознакою статі; - забезпечення рівних прав та можливостей їх реалізації для жінок і чоловіків; - посилення повноважень жінок; - урахування широкого спектру гендерних пріоритетів у процесі досягнення всіх Цілей Сталого Розвитку 	<p>5.1.1. Кількість нормативно-правових актів, переглянутих або прийнятих з метою забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та недопущення дискримінації щодо жінок і дівчат, одиниць (2030 р. – 9);</p> <p>5.2.1. Частка жінок віком 15–49 років, які пережили принаймні одну з форм фізичного або сексуального насильства, % (2030 р. – 10);</p> <p>5.2.2. Кількість звернень щодо насильства в сім'ї, тис. (2030 р. – 118,0);</p> <p>5.4.1. Частка жінок серед депутатів ВРУ, % (2030 р. – 30);</p> <p>5.4.2. Частка жінок серед депутатів обласних рад та місцевих рад міст обласного значення, % (2030 р. – 30);</p> <p>5.4.3. Частка жінок серед посад вищого корпусу державної служби (посади категорії «А»), % (2030 р. – 30,0);</p> <p>5.5.1. Рівень поточного використання сучасних методів контрацепції серед заміжніх та сексуально активних незаміжніх жінок віком 15–49 років, % (2030 р. – 65,0);</p> <p>5.5.2. Коефіцієнт народжуваності у віці до 20 років, на 1000 жінок віком 15–19 років (2030 р. – 10,0);</p> <p>5.6.1. Співвідношення середньої заробітної плати жінок і чоловіків, % (2030 р. – 85,0);</p> <p>5.6.2. Середньозважений індекс підприємницької діяльності жінок (Індекс політики щодо МСП), балів (2030 р. – 3,0);</p> <p>5.6.3. Рівень зайнятості жінок віком 25–44 роки, які мають дітей віком 3–5 років, % (2030 р. – 70,0)</p>
<p align="center">Ціль 6. Забезпечення доступності та сталого управління водними ресурсами та санітарією (чиста вода та належні санітарні мови)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - досягнення та підтримання належної якості природних вод шляхом запровадження системи інтегрованого басейнового управління водними ресурсами; - забезпечення населення та інших користувачів водою належної кількості та якості; - забезпечення доступу населення до належних санітарно-гігієнічних засобів, перш за все – до безпечних для довкілля систем водовідведення; - підвищення ефективності водокористування в усіх секторах економіки 	<p>6.1.1. Частка сільського населення, яке має доступ до безпечної питної води, % (2030 р. – 100,0);</p> <p>6.1.2. Частка сільського населення, яке має доступ до економічно доступної питної води гарантованої якості, % (2030 р. – 100,0);</p> <p>6.1.3. Частка міського населення, яке має доступ до безпечної питної води, % (2030 р. – 100,0);</p> <p>6.1.4. Частка міського населення, яке має доступ до економічно доступної питної води гарантованої якості, % (2030 р. – 100,0);</p> <p>6.1.5. Частка сільського населення, яке має доступ до централізованого водопостачання, % (2030 р. – 50,0);</p> <p>6.1.6. Частка міського населення,</p>

Продовження табл. Д. 6.3

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
		<p>яке має доступ до централізованого водопостачання, % (2030 р. – 100,0);</p> <p>6.2.1. Частка сільського населення, яке має доступ до покращених умов санітарії, % (2030 р. – 80,0);</p> <p>6.2.2. Частка міського населення, яке має доступ до централізованих систем водовідведення, % (2030 р. – 100,0);</p> <p>6.3.1. Обсяги скидів забруднених (забруднених без очистки та недостатньо очищених) стічних вод у водні об'єкти, млн. м³ (2030 р. – 297);</p> <p>6.3.2. Частка скидів забруднених (забруднених без очистки та недостатньо очищених) стічних вод у водні об'єкти у загальному обсязі скидів, % (2030 р. – 5,0);</p> <p>6.4.1. Водоемність ВВП, м³ використаної води на 1000 грн ВВП (у фактичних цінах (2030 р. – 2,5);</p> <p>6.4.2. Поточна водоемність ВВП, % до рівня 2015 року (2030 р. – 70);</p> <p>6.5.1. Кількість річкових басейнів, для яких затверджені плани управ-ління, одиниць (2030 р. – 9)</p>
<p>Ціль 7. Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх (доступна та «чиста» енергія)</p>	<p>- створення умов для зростання виробництва енергії та її надійного і сталого постачання споживачам (населення, комунальний та виробничі сектори, сектор надання послуг);</p> <p>- диверсифікація імпорту первинних енергоносіїв;</p> <p>- збільшення виробництва та використання енергії з відновлюваних джерел та впровадження програм і заходів з підвищення енергозбереження та енергоефективності секторів економіки</p>	<p>7.1.1. Виробництво електроенергії, млрд кВт·год (2030 р. – 182,0);</p> <p>7.1.2. Технологічні витрати електричної енергії в розподільчих електромережах, % (2030 р. – 9,0);</p> <p>7.1.3. Втрати тепла в тепломережах, % (2030 р. – 12);</p> <p>7.2.1. Максимальна частка імпорту первинних енергоресурсів (крім ядерного палива) з однієї країни (компанії) в загальному обсязі їхнього постачання (імпорту), % (2030 р. – <12);</p> <p>7.2.2. Частка одного постачальника на ринку ядерного палива, (2030 р. – <50);</p> <p>7.3.1. Частка енергії, виробленої з відновлюваних джерел, у загальному кінцевому споживанні енергії, % (2030 р. – 17,1);</p> <p>7.4.1. Енергоемність ВВП (витрати первинної енергії на одиницю ВВП), кг н. е. на 1 дол. США за ПКС 2011 (2030 р. – 0,14)</p>
<p>Ціль 8. Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному</p>	<p>- покращання умов для ведення бізнесу, в т. ч. шляхом удосконалення регуляторних умов, спрощення процедури адміністрування податків та зборів, встановлення простих і прозорих правил оподаткування, створення сприятливого інвестиційного клімату;</p> <p>- запровадження інструментів стимулювання пріоритетних (не більше 5) видів економічної</p>	<p>8.1.1. Індекс фізичного обсягу ВВП (середньорічний), % (2030 р. – 107,0);</p> <p>8.1.2. Частка валового нагромадження основного капіталу у ВВП, % (2030 р. – 22,0);</p> <p>8.1.3. Частка експорту товарів з використанням у виробництві технологій високого та середньовисокого</p>

Продовження табл. Д. 6.3

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
<p>зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх (гідна праця та економічне зростання)</p>	<p>діяльності, які відповідають принаймні таким критеріям: мають високу додану вартість, експортний потенціал та є інноваційними;</p> <ul style="list-style-type: none"> - створення стимулів для активізації технічної модернізації та інноваційної діяльності, у т. ч. приділення особливої уваги секторам з високою доданою вартістю і працемістким секторам; - проведення орієнтованої на розвиток політики, яка сприяє продуктивній діяльності, створенню гідних робочих місць, підприємництву, творчості й інноваційній діяльності та заохочує розвиток мікро-, малих і середніх підприємств, у т. ч. шляхом надання їм доступу до фінансових послуг; - підвищення ефективності інноваційного розвитку регіонів, досягнення високого рівня їх економічного розвитку, що сприятиме єдності економічного простору, розширенню та поглибленню міжрегіональних економічних зв'язків, розвитку внутрішніх товарних ринків; - створення стимулів для упровадження раціональних моделей споживання на засадах сталого розвитку та недопущення погіршення стану навколишнього середовища; - сприяння повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх жінок і чоловіків, а також захисту трудових прав і забезпеченню надійних і безпечних умов праці для всіх трудящих 	<p>рівня в загальному обсязі експорту товарів, % (групи «Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості», «Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них», «Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання», «Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби», 90-та підгрупа групи «Прилади та апарати оптичні, фотографічні» (згідно з УКТЗЕД))</p> <p>8.1.4. Місце України у рейтингу за Глобальним інноваційним індексом (2030 р. – 40,0);</p> <p>8.2.1. Коефіцієнт віддачі основних засобів (2030 р. – 0,45);</p> <p>8.2.2. Темп зростання продуктивності праці, % (2030 р. – 105,8);</p> <p>8.2.3. Матеріалоемність ВВП (відношення обсягу проміжних витрат із таблиць «витрати-випуск» видів діяльності, які виробляють матеріальну продукцію, до загального обсягу ВВП) (2030 р. – 0,77);</p> <p>8.3.1. Рівень зайнятості населення віком 20–64 роки, (2030 р. – 70,0);</p> <p>8.4.1. Частка молоді, яка не працює, не навчається і не набуває професійних навичок, у загальній чисельності осіб віком 15–24 роки, %(2030 р. – 15,5);</p> <p>8.5.1. Кількість потерпілих від нещасних випадків на виробництві, які призвели до втрати працездатності на 1 робочий день чи більше, % до рівня 2015 року (2030 р. – 55);</p> <p>8.5.2. Кількість загиблих від нещасних випадків на виробництві, % до рівня 2015 року (2030 р. – 45);</p> <p>8.5.3. Частка працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, у загальнообліковій кількості штатних працівників, % (2030р. – 12);</p> <p>8.6.1. Кількість зайнятих працівників у суб'єктів середнього і малого підприємства, млн осіб (2030 р. – 10,5);</p> <p>8.6.2. Частка доданої вартості за витратами виробництва суб'єктів середнього та малого підприємства, у % до загальної суми доданої вартості за витратами виробництва (2030 р. – 80);</p> <p>8.6.3. Частка малих та середніх підприємств, що мають зобов'язання за кредитом або кредитною лінією, в їх загальній кількості, % (2030 р. – 10,5);</p> <p>8.6.4. Місце України у рейтингу легкості ведення бізнесу <i>Doing Business</i> (2030 р. – 20)</p>

Продовження табл. Д. 6.3

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
<p>Ціль 9. Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям (промисловість, інновації та інфраструктура)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток інфраструктури ринків капіталу, зокрема оздоровлення банківської системи, яка має стати основним джерелом дешевих фінансових ресурсів; створення державних і приватних установ, що надають фінансові ресурси та знижують ризики виходу на світові ринки для малих і середніх підприємств-експортерів; - розвиток сучасної надійної та доступної інфраструктури, включаючи інформаційно-комунікаційну, дорожньо-транспортну, енергетичну та інноваційну інфраструктуру, для підвищення ефективності діяльності бізнесу та якості життя населення; - створення системи стимулів для підвищення ефективності використання ресурсів, ширшого застосування чистих та екологічно безпечних технологій і промислових процесів; - створення дієвої ефективної системи захисту об'єктів інтелектуальної власності; - поширення різних форм участі держави у реалізації інфраструктурних проєктів, забезпечення проведення гнучкої тарифної політики для створення привабливих умов для бізнесу та інвесторів 	<p>9.1.1. Частка сільського населення, яке проживає на відстані понад 3 км від дороги з твердим покриттям, % (2030 р. – 0,5);</p> <p>9.1.2. Обсяг перевезених вантажів, млн. тонн (2030 р. – 1900);</p> <p>9.1.3. Кількість перевезених пасажирів, млн осіб (2030 р. – 6000);</p> <p>9.1.4. Ступінь зносу основних засобів за ВЕД «Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність», % (2030 р. – 45,0);</p> <p>9.2.1. Частка електротранспорту у внутрішньому сполученні, % (2030 р. – 75,0);</p> <p>9.3.1. Частка транспортних засобів громадського користування, що враховують потреби людей з інвалідністю, % (2030 р. – 50);</p> <p>9.3.2. Частка доріг загального користування державного значення з твердим покриттям, що відповідають нормативним вимогам, % (2030 р. – 70);</p> <p>9.3.3. Частка об'єктів громадського та цивільного призначення, благоустрою, транспортної інфраструктури, дорожнього сервісу, облаштованих з урахуванням потреб інвалідів, % (2030 р. – 60);</p> <p>9.4.2. Частка доданої вартості за витратами виробництва підприємств, які належать до середньовисокотехнологічного сектору переробної промисловості (зокрема, виробництва хімічної продукції; електричного устаткування; машин та устаткування; автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів; інших транспортних засобів відповідно до КВЕД) у загальній доданій вартості за витратами виробництва, % (2030 р. – 11,8);</p> <p>9.4.3. Частка працівників зайнятих на підприємствах, які належать до високо- та середньовисокотехнологічних секторів переробної промисловості (зокрема, з виробництва фармацевтичних продуктів і препаратів; хімічної продукції; машинобудування; комп'ютерів, електронної та оптичної продукції; повітряних і космічних літальних апаратів, супутнього устаткування відповідно до КВЕД), у загальній кількості зайнятих працівників у промисловості, % (2030 р. – 29);</p> <p>9.5.1. Частка витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт у ВВП, % (2030 р. – 3,00);</p>

Продовження табл. Д. 6.3

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
		9.5.2. Частка реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової, % (2030 р. – 15,0); 9.6.1. Рівень охоплення населення Інтернет-послугами, абонентів на 100 жителі (2030 р. – 100)
Ціль 10. Скорочення нерівності всередині країн і між ними (скорочення нерівності)	<ul style="list-style-type: none"> - підтримка розвитку соціального діалогу як гарантії справедливості соціально-трудоких відносин; - кардинальні зміни у політиці доходів; - підвищення ролі оплати праці, що сприятиме усуненню надмірної нерівності та скороченню масштабів бідності працюючого населення; - реформування системи пенсійного забезпечення; - формування нової бюджетно-податкової політики, що забезпечить збалансований розподіл податкового навантаження на суб'єкти оподаткування; - неухильне дотримання соціальних гарантій щодо рівного доступу до соціальних послуг; - усунення будь-яких дискримінаційних положень із національного правового поля; - запровадження програм створення доступного середовища для повноцінної участі людей з особливими потребами в економічному та суспільному 	10.1.1. Співвідношення доходів 10% найбільш забезпечених і 40% найменш забезпечених осіб, рази (2030 р. – 10,0); 10.1.2 Співвідношення доходів 40% найменш забезпечених і 60% більш забезпечених осіб, % (2030 р. – 25); 10.2.1. Частка осіб, які повідомили про те, що в останні 12 місяців особисто стикнулися з дискримінацією або переслідуваннями на основі дискримінації, у загальній чисельності населення, % (2030 р. – 3); 10.3.1. Частка сільських домогосподарств, які потерпали від позбавлення через незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги, % (2030 р. – 15,0); 10.3.2. Частка сільських домогосподарств, які потерпали від позбавлення через відсутність поблизу житла медичної установи,% (2030р.– 10,0); 10.3.3. Частка сільських домогосподарств, які потерпали від позбавлення через відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з розвинутою інфраструктурою, % (2030 р. – 10,0); 10.4.1. Співвідношення середньомісячної заробітної плати (доходів) десятої та першої децильних груп працівників (децильний коефіцієнт), рази (2030 р. – 15,0); 10.5.1. Співвідношення середнього розміру пенсії і середньої заробітної плати в економіці (за наявності 35 років сплати внесків), % (2030 р. – 40)
Ціль 11. Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів	<ul style="list-style-type: none"> - створення умов та забезпечення доступу до достатнього, безпечного і недорогого житла та основних життєвих послуг; - розвиток надійної, безпечної та зручної транспортної та іншої інфраструктури (з дотриманням принципів універсального дизайну, тобто для осіб з обмеженими можливостями, жінок з дітьми, людей похилого віку тощо); - розвиток поселень і територій виключно на засадах комплексного і сталого планування (на підставі генеральних планів) та управління за участю громадськості на принципах сталого розвитку за умови збереження наявних та визначення нових 	11.1.1. Коефіцієнт платоспроможності позичальника, РТІ (співвідношення щомісячних витрат позичальника та членів його родини на обслуговування боргу за іпотечним кредитом та сукупного обсягу щомісячних доходів (2030 р. – 30); 11.1.2. Частка відмов позичальникам іпотечних кредитів у загальному обсязі запитів на отримання кредитів з невідповідністю коефіцієнту платоспроможності (РТІ >43%) (2030 р. – 25);

Продовження табл. Д. 6.3

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
(сталій розвиток міст і громад)	<p>об'єктів культурної і природної спадщини;</p> <p>- розвиток системи оповіщення населення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій, а також запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, забезпечення реагування на них і подолання їх наслідків;</p> <p>- мінімізація негативного впливу за будь-яким виміром (екологічний, безпековий тощо) на життя і здоров'я жителів</p>	<p>11.2.1. Частка регіонів, що затвердили і впроваджують регіональні стратегії розвитку та плани заходів з їх реалізації, розроблені за участю громадськості, % (2030 р. – 13);</p> <p>11.3.1. Кількість об'єктів культурної та природної спадщини, які включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, одиниць (2030 р. – 130);</p> <p>11.3.2. Кількість пам'яток національного значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, одиниць (2030 р. – 1305);</p> <p>11.3.3. Площа природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, % території країни (2030 р. – 8,85);</p> <p>11.4.1. Рівень реконструкції загальнодержавної системи централізованого оповіщення населення, % (2030 р. – 60);</p> <p>11.5.1. Обсяг викидів у атмосферне повітря забруднюючих речовин, % до рівня 2015 року;</p> <p>11.5.2. Сумарний обсяг викидів в атмосферне повітря забруднюючих речовин від стаціонарних джерел, умовно приведений до оксиду вуглецю з урахуванням відносної агресивності основних забруднювачів, % до рівня 2015 рік (2030 р. – 85);</p> <p>11.5.3. Сумарний обсяг викидів у атмосферне повітря забруднюючих речовин від пересувних джерел, умовно, приведений до оксиду вуглецю з урахуванням відносної агресивності основних забруднювачів, % до рівня 2015 року (2030 р. – 70);</p> <p>11.5.4. Кількість міст, в яких середньо добові концентрації основних забруднюючих речовин в атмосферному повітрі перевищують середньо-добові гранично допустимі концентрації, одиниць (2030 р. – 15);</p> <p>11.6.1. Кількість робочих місць у сфері туризму (середньооблікова кількість штатних працівників колективних засобів розміщування та суб'єктів туристичної діяльності України), тис. одиниць (2030 р. – 150)</p>
Ціль 12. Забезпечення переходу до раціональних моделей	<p>- інтеграція до національних, регіональних і секторальних стратегій та програм розвитку положень Десятирічної стратегії дій з переходу до використання сталих моделей споживання і виробництва;</p> <p>- запровадження моделі циркулярної економіки, насамперед шляхом орієнтації на енергозбереження, регенеративне екологічно</p>	<p>12.1.1. Ресурсоемність ВВП (питома вага вартості природних ресурсів в одиниці ВВП), % до рівня 2015 року (2030 р. – 60);</p> <p>12.2.1. Частка післязбиральних втрат у загальному виробництві зернових культур, % (2030 р. – 0,5);</p>

Продовження табл. Д. 6.3

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
споживання і виробництва (відповідальне споживання та виробництво)	<p>«чисте» виробництво та споживання;</p> <ul style="list-style-type: none"> - оптимізація виробничо-збутових ланцюжків продовольства з метою мінімізації втрат на всіх етапах життєвого циклу; - обмеження використання небезпечних хімічних речовин і їх потрапляння в довкілля за рахунок запровадження міжнародних стандартів та удосконалення управління процесами життєвого циклу продуктів; - застосування сучасних технологій і практик поводження з відходами виробництва та споживання 	<p>12.2.2. Частка післязбиральних втрат у загальному виробництві овочів та баштанних культур, % (2030 р. – 5,0);</p> <p>12.3.1. Кількість підприємств, що використовують небезпечні хімічні речовини, в яких запроваджено системи управління хімічними речовинами згідно з міжнародними стандартами, одиниць</p> <p>12.3.2. Частка підприємств, в яких запроваджено системи управління хімічними речовинами згідно з міжнародними стандартами, у загальній сукупності підприємств, що використовують небезпечні хімічні речовини, % (2030 р. – 100);</p> <p>12.4.1. Обсяг утворених відходів усіх видів економічної діяльності на одиницю ВВП, кг на 1000 дол. США за ПКС 2011 року (2030 р. – 800,0);</p> <p>12.4.2. Частка спалених та утилізованих відходів у загальному обсязі утворених відходів, % (2030 р. – 55)</p>
Ціль 13. Вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та його наслідками (пом'якшення наслідків зміни клімату)	<ul style="list-style-type: none"> - зниження викидів парникових газів, що передбачено міжнародними зобов'язаннями України. Таке зниження досягається як безпосередньо (зокрема, шляхом підвищення енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії), так і опосередковано (наприклад, шляхом активізації механізмів поглинання ПГ). У цьому контексті завдання Цілі 13 кореспондують із завданнями Цілі 7 (що передбачають розвиток низьковуглецевої енергетики) та Цілі 15 (в рамках якої передбачено розширення лісових площ держави); - інформування громадськості про наслідки зміни клімату, фактори впливу на клімат, механізми і практики протидії та адаптації; упровадження відповідних освітніх програм на всіх рівнях формальної та неформальної освіти 	<p>13.1.1. Обсяг викидів парникових газів, % до рівня 1990 року (2030 р. – дані очікуються)</p>
Ціль 14. Збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку (збереження морських ресурсів)	<ul style="list-style-type: none"> - розроблення та впровадження інтегрованих планів управління прибережними територіями на основі кращих національних та міжнародних практик; - розроблення національної стратегії морської природоохоронної політики; - запровадження програми моніторингу для оцінювання стану морів; - підготовка програми заходів для досягнення доброго екологічного статусу морів 	<p>14.1.1. Частка скидів забруднених стічних вод у загальному обсязі скидів до морського середовища, (2030 р. – 10,0);</p> <p>14.2.1. Частка адміністративно-територіальних одиниць (районів), де запроваджено Інтегроване управління прибережними територіями, % (2030 р. – 100);</p> <p>14.2.2. Площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду приморських областей, % від території приморських областей (2030 р. – 10,0);</p> <p>14.2.3. Площа територій і об'єктів природно-заповідного фонду в акваторії Чорного й Азовського морів, тис.га (2030р.–752,5);</p> <p>14.3.1. Обсяги легального добування морських біоресурсів у виключній морській зоні України, тис. тонн (2030 р. – 40,0)</p>

Продовження табл. Д. 6.3

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
<p>Ціль 15. Захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття (захист екосистем суші)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - створення на суходолі та морській акваторії репрезентативної ефективно керованої системи природоохоронних територій; - активізація заходів щодо збереження, відновлення та сталого використання наземних і внутрішніх прісноводних екосистем, у тому числі степових та водно-болотних; - розширення лісових площ та стале використання лісових ресурсів; - охорона та стале використання земель, запобігання опустелюванню територій країни; - збереження та збалансоване використання гірських екосистем 	<ul style="list-style-type: none"> 15.1.1. Площа територій та об'єктів природно-заповідного фонду, тис. га (2030 р. – 9053,2); 15.1.2. Частка площі територій та об'єктів природно-заповідного фонду у загальній території країни, % (2030 р. – 15,0); 15.1.3. Частка площі територій національної екологічної мережі у загальній території країни, % (2030 р. – 41,0); 15.2.1. Лісистість території країни, % (2030 р. – 20,0); 15.2.2. Запаси деревини в лісах, млн м³ (2030р. – 2400); 15.3.1. Кількість визначених і реалізованих завдань щодо досягнення нейтрального рівня деградації земель, одиниць (2030 р. – дані очікуються); 15.3.2. Площа орних земель (ріллі), тис. га (2030 р. – 28370,7); 15.3.3. Частка площі орних земель (ріллі) у загальній території країни, % (2030 р. – 47,0); 15.3.4. Площа земель органічного виробництва, тис. га (2030 р. – 3000,0); 15.3.5. Площа сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ), тис. га (2030 р. – 9536,0); 15.3.6. Частка площі сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ), у загальній території країни, % (2030 р. – 15,8); 15.4.1. Площа територій природно-заповідного фонду в гірських регіонах, тис. га (2030 р. – 1533,0); 15.4.2. Частка територій природно-заповідного фонду в гірських регіонах у загальній території країни, % (2030 р. – 2,54)
<p>Ціль 16. Сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій</p>	<ul style="list-style-type: none"> - практична робота із відновлення та розбудови миру, досягнення соціальної справедливості; - побудова засад інклюзивного розвитку; - забезпечення верховенства права; - викорінення корупції, відбудова довіри; - зміцнення соціальної згуртованості; - сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства та різних форм самоорганізованої діяльності громадян, спрямованої на досягнення цілі 	<ul style="list-style-type: none"> 16.2.1. Чисельність потерпілих від торгівлі людьми або інших незаконних угод щодо передачі людини за кримінальними провадженнями, осіб (2030 р. – дані очікуються); 16.2.2. Кількість «дітей вулиці», тис. осіб (2030 р. – дані очікуються); 16.2.3. Кількість постраждалих від сексуальної експлуатації, тис. осіб – (2030 р. – дані очікуються); 16.3.1. Рівень довіри громадян до суду, % (2030 р. – 55); 16.3.2. Рівень обізнаності громадян щодо права на безоплатну правову допомогу, % (2030 р. – 90); 16.4.1. Частка ризиків з високим рівнем у загальній сукупності національних ризиків у системі запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та розповсюдження зброї масового знищення, % (2030 р. – 13); 16.5.1. Кількість вилученої зброї у населення,

Продовження табл. Д. 6.3

Ціль	Рекомендації щодо досягнення цілі	Індикатори (цільові значення на 2030)
<p>участі інституцій на всіх рівнях (мир, справедливість та сильні інститути (верховенство закону))</p>		<p>організованих груп та злочинних організацій, одиниць (2030 р. – 2500); 16.5.2. Кількість вилучених боєприпасів у населення, організованих груп та злочинних організацій, одиниць (2030 р. – 3500); 16.5.3. Кількість кримінальних правопорушень за ст. 263 КК України (незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами), одиниць (2030 р. – 6430); 16.6.1. Показник сприйняття корупції в державному секторі з боку ділових кіл та експертів (2030 р. – 60); 16.7.1. Частка населення, задоволеного останнім досвідом користування державними послугами, % (2030 р. – 80); 16.8.1. Частка населення, задоволеного досвідом користування інфраструктурними об'єктами та рівнем надання соціальних послуг у ключових сферах у Донецькій та Луганській областях, % (2030 р. – 100); 16.8.3. Площа розмінованої території у Донецькій та Луганській областях, га (2030 р. – дані очікуються); 16.9.1. Індекс соціальної єдності та примирення (2030 р. – дані очікуються)</p>
<p>Ціль 17. Зміцнення засобів здійснення й активізації роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку (співпраця і партнерство заради сталого розвитку)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - утвердження партнерських засад діяльності державних організацій та поширення державно-приватного партнерства; - налагодження міжнародного співробітництва; - розвиток мережевого суспільства 	<p>17.1.1. Співвідношення обсягу приватних грошових переказів з-за кордону із ВВП (ВРП), % (2030 р. – 6,00); 17.1.2. Чистий притік прямих іноземних інвестицій (за даними платіжного балансу), млрд. дол. США (2030 р. – 17,5); 17.2.1. Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів та послуг в річному вимірі (2030 р. – 7,0); 17.3.1. Кількість проектів державно-приватного партнерства, одиниць (2030 р. – 45)</p>

Створено з використанням джерела: Цілі Сталого Розвитку: Україна: Національна доповідь. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf> (дата звернення: 01.07.2024).

Навчальний посібник

Маленко Я. В., Ворошилова Н. В., Поздній Є. В.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
ЧАСТИНА I